

ਸ਼ਬਦ

ਸਾਲ : 21

ਪੁ : ਲੜੀ : 88

ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 2019

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ ਹਰਜੀਤ ਅਟਵਾਲ

67, Hillside Road, Southall, Middlesex, England. UB1 2PE
Ph. : 020-85780393 Mobile : 07782-265726 e mail: harjeetatwal@yahoo.co.uk

ਪ੍ਰੇਮ ਮਾਨ

44 Rock Spring Road, West Orange, NJ0 7052, America
Ph. 001-860-983-5002 Email:premmann@yahoo.com

ਸੁਰਿੰਦਰ ਸੀਹਰਾ

61-Alers Road, Bexleyhealth,Kent, U.K. DA6 8HR
Ph. 0044-79565-71507 Email:surindersehra@hotmail.com

ਹਰਮਹਿੰਦਰ ਚਹਿਲ

7305, Sterling Grove Dr., Springfield VA 22150 U.S.A.
Ph. 001-703-362-3239 Email : Chahals57@Yahoo.com

ਸੰਪਾਦਕ ਜਿੰਦਰ

984, Rajput Nagar, Model House,
Near Surinder Welding Works, Jalandhar-144003
Mobile : 98148 03254
Email : jinder340@gmail.com Website : www.shabadsaar.com

ਇੰਡੀਆ ਵਿੱਚ 'ਸ਼ਬਦ' ਲਈ ਸਹਿਯੋਗ ਰਾਸ਼ੀ ਬੈਂਕ ਵਿੱਚ Saiffi ਦੇ ਨਾਂ ਭੇਜੀ ਜਾਵੇ।
Saiffi, Bank Of India, Account No 640410100003680, IFSC No
BKID0006404. Branch Satluj Markeet, Jalandhar

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੋਟ : ਚੈੱਕ, ਬੈਂਕ ਡਰਾਫਟ 'ਤੇ ਕੇਵਲ Saiffi ਲਿਖਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
ਚੰਦਾ : 200 ਰੁ: ਸਾਲਾਨਾ, 20 ਪੈਂਡ ਸਾਲਾਨਾ, 40 ਡਾਲਰ ਸਾਲਾਨਾ,
ਲਾਈਫ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ : ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ

ਨੋਟ : 'ਅਦਾਰਾ ਸ਼ਬਦ' ਦਾ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ।
ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲੰਦਨ ਦੀ ਅਦਾਲਤ 'ਚ ਹੋਵੇਗੀ।

ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨਾ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਵੱਧ ਸਹੂਲਤਾਂ ਲਈ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇਨਸਾਨ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਕ ਥਾਵੇਂ ਹਿਜਰਤ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਬਾਸਿੰਦੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆ ਕੇ ਇਥੇ ਆਕੇ ਵਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਰੀਅਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੋਕ ਲਗਾਤਾਰ ਬਾਹਰੋਂ ਆ ਕੇ ਵਸਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਹਰ ਜਾ ਵਸੇ ਹਨ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ, ਅਸਟਰੇਲੀਆ ਤੇ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਹਿਜਰਤ ਆਰਥਿਕ ਹਿਜਰਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਵਿਕਸਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਵਸਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਪਾਗਲਪਨ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਸਰਵੇ ਮੁਤਾਬਕ ਹਰ ਸਾਲ ਤੀਹ ਤੋਂ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਲੋਕ ਗੈਰਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੁਰ ਕਿੰਨੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਨ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ। ਗੈਰਕਾਨੂੰਨੀ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਕੀ ਬੀਤਦੀ ਹੈ ਇਹ ਇੱਕ ਅਲੱਗ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਦਹਾਕੇ-ਦੋ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਸਟੂਡੈਂਟ ਵੀਜ਼ੇ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਹ ਗੈਰਕਾਨੂੰਨੀ ਰਾਹ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੀਜ਼ਾ ਲੈਣ ਦੇ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਉਪਰ ਵੀ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਖਰਚਦੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਦੇਸੀ ਸਫਾਰਤਖਾਨਿਆਂ ਨੇ ਏਨੀਆਂ ਫੀਸਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਮਾਈ ਦਾ ਜਰੀਆ ਬਣਾ ਹੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੀ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁਤਾਬਕ ਹਰ ਸਾਲ ਇਹ ਸਫਾਰਤਖਾਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੋਂ ਸਤਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਕਮਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਟੂਡੈਂਟ ਵੀਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਸਾਰੇ ਗੈਰ-ਸਮਾਜੀ ਕੰਮ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਆਈ ਲੈਟ ਪਾਸ ਕੁੜੀ ਉਪਰ ਪੈਸੇ ਖਰਚ ਕੇ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਨਿਖੱਟੂ ਮੁੰਡਾ ਨਾਲ ਟੰਗ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਟੂਡੈਂਟ ਵੀਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਬਾਹਰ ਗਏ ਨੌਜਵਾਨ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਦੀ ਲੰਘਦੇ ਹਨ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਅਲੱਗ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁਤਾਬਕ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਸਵਾ ਲੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਗਏ ਹਨ। ਤਿੰਨ ਕਰੋੜ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸਵਾ ਲੱਖ ਹਰ ਸਾਲ ਨੌਜਵਾਨ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪੈਣ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ? ਜ਼ਰਾ ਸੋਚ ਕੇ ਦੇਖੋ ਤਾਂ ਡਰ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਵੇਗਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਗਾਇਬ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਵਾ ਲੱਖ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਹਨ, ਜੋ ਬਚ ਰਹੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਖਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਬਚੀ ਵੀ ਸੀ ਹੁਣ ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਉਹ ਵੀ ਵਿਕ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬੇਭਰੋਸਗੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅੱਤਵਾਦ ਹੈ। ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਮਾਜਕ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਕਤ ਹੈ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਵਾਨੀ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਵੀ ਹਾਸਲ ਹੈ।

—ਹਰਜੀਤ ਅਟਵਾਲ

ਰਾਤ ਦਾ ਰੰਗ

-ਅਤੀਕ ਰਹੀਮੀ

-ਅਨੁਵਾਦ: ਡਾ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਧੀਮਾਨ

ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲੇਖਕ ਅਤੀਕ ਰਹੀਮੀ ਦਾ ਜਨਮ ਕਾਬੁਲ ਦੇ ਇਕ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਘਰ 1962 ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ 'ਲਾਇਸੀ ਇਸਤਕਲਾਲ' ਵਿਚ ਹੋਈ। ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਦੇ ਦਖ਼ਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਲ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲੈਣੀ ਪਈ, ਤੇ ਫਿਰ 1985 ਉਸਨੂੰ ਵਿਚ ਫ਼ਰਾਂਸ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼ਰਨ ਮਿਲ ਗਈ। ਸੋਰਬੋਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਫ਼ਿਲਮਾਂ-ਲਿਖਣ, ਫ਼ਿਲਮ-ਨਿਰਮਾਣ, ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੈਰੀਅਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪਨਾ ਲਿਆ। ਰਹੀਮੀ ਨੇ ਨੌਬੇ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ 'ਖ਼ਾਕਿਸਤਰੋ-ਖ਼ਾਕ' (ਸਵਾਹ ਤੇ ਪੂੜ) ਸਾਲ 2000 ਵਿਚ ਦਰੀ (ਫ਼ਾਰਸੀ) ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਜਿਸਦਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ Earth and Ashes ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ Erdag M Goknar ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜੋ 2003 ਵਿਚ ਛਪਿਆ। ਉਸਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਅਧੀਨ ਇਸ ਨਾਵਲ 'ਤੇ ਬਣੀ ਫ਼ਿਲਮ Earth and Ashes ਪੰਜਾਹ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫ਼ਿਲਮ-ਫੈਸਟੀਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਤੇ ਇਸਨੇ ਪੰਝੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ Cannes Film Festival-2004 ਦਾ Prix du Regard ver l' Avenir ਤੇ ਜਨ-ਜਿਬਾਰ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਫ਼ਿਲਮ ਮਹਾ-ਉਤਸਵ ਦਾ Golden Dhow ਸਨਮਾਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

ਉਸਦਾ ਦੂਸਰਾ ਨਾਵਲ 'ਖ਼ਾਬ ਔਰ ਖ਼ੋਫ਼ ਕੀ ਹਜ਼ਾਰ ਭੂਲ-ਭੁਲਈਆਂ' 2002 ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਤੇ A Thousand Rooms of Dream and Fear ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ 2007 ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਰਚਨਾ Le Retour Imaginaire (2005) ਹੈ।

ਉਸਦਾ ਤੀਸਰਾ ਤੇ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ Syngue Sabour (ਸੰਗੋ-ਸਬੂਰ) 2008, ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪੁਰਸਕਾਰ Prix Goncourt Award ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ 2012 ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਤੇ ਇਸੇ ਸਾਲ ਹੀ ਰਹੀਮੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ ਇਸ ਨਾਵਲ 'ਤੇ ਫ਼ਿਲਮ ਵੀ ਬਣੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਈਰਾਨੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਗੁਲੇ-ਸ਼ੇਫ਼ਤਾ ਫ਼ਰਹਾਨੀ ਨੇ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਫ਼ਿਲਮ ਨੂੰ Best Foreign Language Award ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਅਕਾਦਮੀ ਐਵਾਰਡ ਲਈ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਕੋਈ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਉਸਦਾ ਅਗਲਾ ਨਾਵਲ A Course on Dostoevsky ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਵਿਚ 2011 ਵਿਚ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ 2013 ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਹੈ।

“ਬਾਪੂ?”

“ਤੇਰੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਕੁੱਟਾਂ?”

ਕੀ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਨੇ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਹਨੇਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਏ? ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਰਾਤ ਏ ਤੇ ਮੈਂ ਸੁਫ਼ਨਾ ਪਿਆ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਇੰਜ ਕਿਉਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾਂ?

ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਜਾਗ ਰਿਹਾਂ, ਪਰ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਨੇ, ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਏ ਕਿ ਮੈਂ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਏ ਕਿ ਮੈਂ ਸੁਫ਼ਨਾ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਬੱਚਾ ਚੀਕਿਆ ਸੀ, “ਬਾਪੂ!”

ਕੌਣ ਸੀ ਬੱਚਾ? ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਦਾ ਸਾਂ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਮੈਂ ਈ ਸਾਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਛੋਟਾ ਸਾਂ, ਤੇ ਅਪਣੇ ਪਿਓ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

“ਬਾਪੂ!”

ਉਹੀ ਆਵਾਜ਼! ਤਾਂ ਇਹ ਸੁਫ਼ਨਾ ਨਹੀਂ। ਆਵਾਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਅਪਣੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਵੱਲ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਆਉਂਦੀ ਹੋਈ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਨੇ।

“ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਓ?”

ਬੋਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਕਲੀਫ਼ ਦੇ ਰਹੀ ਏ। ਤੇਜ਼ ਪੀੜ, ਮੇਰੀਆਂ ਕੰਨ-ਪੱਟੀਆਂ ਨੂੰ ਚੀਰ ਦੇਂਦੀ ਏ। ਹਨੇਰਾ ਫੈਲ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਫਿਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਨਾਟਾ।

ਇਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋਇਆ ਏ?

ਇਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋਇਆ ਏ? ਇਹਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਖ਼ੌਫ਼ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਏ, ਤੇ ਇਹਦੇ ਸਾਹ ਵਿਚ ਬਦਬੂ ਏ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਏ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਗੰਦੇ ਨਾਲੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਟੋਏ ਵਿਚ ਜਾਂ ਸੁੱਕੇ ਖੂਹ ਦੀ ਖੂਹੀ ਵਿਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪੁਕਾਰ ਰਿਹਾ ਏ।

“ਬਾਪੂ!”

ਲੱਗਦਾ ਏ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਏ ਤੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏ ਕਿ ਉਸਦਾ ਬਾਪੂ ਉਹਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਆ ਜਾਏ...ਪਰ ਕਿਹੜਾ ਖੂਹ? ਕੀ ਮੈਂ ਘਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਂ? ਮੈਂ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਨਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਘਰ 'ਚ ਈ ਆਂ। ਮੈਂ ਘਰ 'ਚ ਆਪਣੇ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਪਿਆ ਹੋਇਆਂ, ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਆਂ ਤੇ ਤ੍ਰਿਹਾਇਆ ਹੀ ਆਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਸੁੱਕੇ ਖੂਹ ਦਾ ਸੁਫ਼ਨਾ ਦਿੱਸ ਰਿਹਾ ਏ।

‘ਬਾਪੂ?’

ਪਰ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਕਿਸੇ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਕੋਈ ਸੁਫ਼ਨਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਤਾਂ ਠੀਕ ਮੇਰੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਆ ਰਹੀ ਏ।

ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਸਦੀਆਂ ਕੰਬਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦਾਂ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਗਰਮ, ਬੇਚੈਨ ਸਾਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦਾਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਬੋਲ ਮੇਰੀ ਬਰਫ਼ ਜਹੀ ਸੀਤ ਚਮੜੀ ਉੱਤੇ ਫੈਲ ਰਹੇ ਨੇ।

ਪਰ ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ?

“ਬਾਪੂ!”

“ਚੁੱਪ ਕਰ ਜਾਓ! ਅੰਦਰ ਜਾਓ!”

ਤੇ ਹੁਣ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਕਿਸਦੀ ਏ? ਕੀ ਇਹ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਏ?

“ਮਾਂ!”

ਮੇਰੀ ਅਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਮੇਰੇ ਸੰਘ ਵਿਚ ਈ ਫਸ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਆਂ। ਸੁਫਨਾ ਈ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਈ ਡਰਾਉਣਾ ਸੁਫਨਾ। ਅਜਿਹਾ ਡਰਾਉਣਾ ਸੁਫਨਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਚੀਖ ਸਕਦੇ ਓ ਪਰ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੱਢ ਸਕਦੇ। ਅਜਿਹਾ ਡਰਾਉਣਾ ਸੁਫਨਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਸੋਚ ਸਕਦੇ ਓ ਕਿ ਜਾਗ ਰਹੇ ਓ ਪਰ ਅੱਖਾਂ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹ ਸਕਦੇ, ਜ਼ਰਾ ਜੇਹੀ ਵੀ ਹਰਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਕਵਾ ਮਾਰ ਜਾਂਦਾ ਏ।

ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਮੱਲਾ ਸਈਅਦ ਮੁਸਤਫਾ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ ਓ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਰੂਹ ਤੁਹਾਡਾ ਪਿੰਡਾ ਛੱਡ ਦੇਂਦੀ ਏ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਭਟਕਦੀ ਫਿਰਦੀ ਏ। ਤੇ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਰੂਹ ਦੇ ਤੁਹਾਡੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਮੁੜ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਗ ਜਾਂਦੇ ਓ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਖਤਰਨਾਕ ਸੁਫਨਿਆਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਓ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਬੇਹਰਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਓ। ਬਿਲਕੁਲ ਗੂੰਗੇ। ਡਰ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ। ਬੇਜਾਨ। ਤੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਇੰਜ ਈ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਓ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਰੂਹ ਮੁੜ ਕੇ ਨਾ ਆ ਜਾਏ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰੂਹ ਦੇ ਅਪਣੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਮੁੜਣ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉੱਠਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਉੱਠਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਾਈਂ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿਚ ਪਿਆ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਜਦੋਂ ਤਾਈਂ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਮੁੜ ਕੇ ਨਾ ਆ ਜਾਏ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਪਿਆ ਇਕ ਈ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਓ, ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਦੁਆਵਾਂ ਪੜ੍ਹੋ। ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਮਨ੍ਹਾ ਹੈ। ਬਿਸਤਰੇ ਵਿਚ, ਸ਼ੈਤਾਨ ਤੁਹਾਡੇ ਖਿਆਲਾਂ ਉੱਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ, ਇਹੋ ਗੱਲ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਮੱਲਾ ਸਈਅਦ ਮੁਸਤਫਾ ਨੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸੀ ਸੀ, ਤੇ ਦਾਦੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਰੂਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਬਿਸਮਿੱਲਾ...

ਮੈਂ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਜੈਕ ਬੂਟ ਵਾਲੇ ਦੋ ਆਦਮੀਆਂ (ਅਮਰੀਕੀ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ) ਨੇ ਠੁੱਢੇ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਇਕ ਟੋਏ ਵਿਚ ਲਟਕਾ ਦਿੱਤਾ ਏ।

ਉਹ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਤਾਹਨੇ ਕੱਸ ਰਹੇ ਨੇ, ਲਾਹਨਤਾਂ ਵੀ ਦੇ ਰਹੇ ਨੇ ਤੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕੱਢੀ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ।

“ਤੇਰੇ ਪਿਓ ਨੂੰ ਫੋਟਾ ਚਾੜ੍ਹਾਂ!”

ਸੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਛਾਤੀ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਬੰਨ ਲੈਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਨੇ, ਤੇ ਖੁਦਾ ਦੇ ਨੜੀਨਵੇਂ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਸੌ-ਇਕ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ। ਅਲ-ਬਾਇਸ, ਇਕ। ਅਲ-ਬਾਇਸ, ਦੋ। ਅਲ-ਬਾਇਸ, ਤਿੰਨ...ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਦਾਮੱਲਾ ਸਈਅਦ ਮੁਸਤਫਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਨੜੀਨਵੇਂ

ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਡਰਾਉਣੇ ਸੁਫਨਿਆਂ ਦੀ ਅਖ਼ਲੂਕਾਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਓ। ਅਲ-ਬਾਇਸ, ਚਾਰ। ਅਲ-ਬਾਇਸ, ਪੰਜ। ਅਲ-ਬਾਇਸ, ਛੇ...

ਮੈਂ ਮਲ-ਮੂਤਰ ਤੇ ਤਾਜ਼ੇ ਖੂਨ ਦੀ ਬਦਬੂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਆਂ।

“ਬਾਪੂ!”

ਪਰ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਈ ਡਰਾਉਣਾ ਸੁਫਨਾ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ? ਬੱਚੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਓਨੀ ਹੀ ਸੱਚ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਮਲ-ਮੂਤਰ ਤੇ ਖੂਨ ਦੀ ਬਦਬੂ।

“ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੋ?”

ਪਰ ਇਹ ਬੋਲ ਮੇਰੇ ਸੰਘ ਵਿਚ ਦਮ ਤੋੜ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਹੱਦ ਤੀਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਾਂ ਕਿ ਇਕ ਸੇਧ ਵਿਚ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣੀਆਂ ਹੀ ਹੋਣਗੀਆਂ...ਪਰ ਮੈਂ ਕੁਝ ਵੀ ਵੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

ਹਨ੍ਹੇਰਾ...ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਏ। ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਆਏ ਹਨ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਦਾਮੱਲਾ ਸਈਅਦ ਮੁਸਤਫਾ ਦੇ ਆਖਣ ਮੁਜਬ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਉਹਨਾਂ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁਰਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੌਂਦੇ ਓ ਤਾਂ ਰੂਹ ਜਿੱਥੇ-ਕਿਤੇ ਘੁੰਮਣ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਏ ਤਾਂ ਉਹ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤੁਹਾਡੀ ਛਾਤੀ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿੱਲਾਂ ਨਾਲ ਗੱਡ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਪੱਟੀ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਕੱਪੜਾ ਤੁੰਨ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜ਼ਲੀਲ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦੇ ਹਨ। ਚਾਹੁੰਦੇ ਓ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਖੋਂ-ਪੱਖੋਂ ਕਰ ਦਿਓ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਉੱਤੇ ਸਦਾ ਲਈ ਹਾਵੀ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਇਕ ਮਾਤਰ ਸਹਾਰਾ ਇਹ ਵੇ ਕਿ ਦੁਆਵਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੋ। ਖੁਦਾ ਦਾ ਨਾਂ ਪੁਕਾਰੋ। ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਦੁਆਵਾਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਤੁਹਾਡੇ ਸੀਨੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣਗੇ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਰੂਹ ਕਦੀ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗੀ। “ਭਰਾ!”

ਇਹ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੀ ਭੈਣ, ਪਰਵਾਨਾ ਹੈ। “ਪਰਵਾਨਾ ਮੇਰੀ ਪਿਆਰੀ ਭੈਣ, ਕੀ ਤੂੰ ਹੈਂ? ਪਰਵਾਨਾ, ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ, ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਤੋਂ ਪਾਸੇ ਹਟਾ। ਪਰਵਾਨਾ, ਕੀ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਸਕਦੀ ਹੈਂ?”

“ਨਹੀਂ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੁਣ ਸਕਦੀ!”

ਪਰ ਪਰਵਾਨਾ, ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਵੇਖ ਸਕਦੀ ਹੈਂ? ਉਹ ਏਨੀ ਅਹਿਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ ਦਾ ਮੱਲਾ ਸਈਅਦ ਮੁਸਤਫਾ ਹੀ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹ, ਉਸ ਕਦਰ ਤਾਕਤਵਰ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਮੰਤਰ ਫੂਕਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਖਬਰ ਸਨ। ਹਰ ਆਦਮੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਚੰਗੀਆਂ-ਚੰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ

ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ...ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ ਕਿ ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਦਾ ਮੁੱਲਾ ਸਈਅਦ ਮੁਸਤਫਾ ਦੇ ਹੀ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਹੋਣ। ਮੇਰੇ ਦਾਦੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸਾਡੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਕਰਾਂਗੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਏਗਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤਾਂ 'ਤੇ ਲਾਹਨਤ ਭੇਜਦਾ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਘੁੰਮਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਕ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਕੰਧ ਨਾਲ ਲੱਗੇ ਇਕ ਉਜਾੜ ਬਗੀਚੇ ਦੀ ਇਕਾਤ ਨੁੱਕਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਦਰਖਤ ਲੱਭ ਲਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਅਸੀਂ ਉੱਥੇ ਪੇਸ਼ਾਬ ਕਰਦੇ ਸਾਂ, ਇਸ ਉਮੀਦ ਵਿਚ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦਾ ਮੱਲਾ ਸਈਅਦ ਮੁਸਤਫਾ ਦੇ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਉੱਤੇ ਪੇਸ਼ਾਬ ਕਰ ਰਹੇ ਅਾਂ। ਅੱਜ ਰਾਤ ਉਹੀ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਉੱਤੇ ਪੇਸ਼ਾਬ ਕਰਨ ਆ ਗਏ ਹਨ।

ਜੇਕਰ ਪਰਵਾਨਾ ਨੇ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਵੇਖ ਲਏ ਤਾਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਫਾਵਾਂ ਪੈ ਜਾਏਗਾ।

“ਪਰਵਾਨਾ, ਨੰਨੀ-ਮੁੰਨੀ, ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ ਚਲੀ ਜਾ, ਇੱਥੇ ਨਾ ਠਹਿਰ!”
ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਗਲ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਚੋਰੀ ਕਰ ਲਈ ਏ।

ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਫ਼ਰਤ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਘੂਰਿਆ। ਉਹ, ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਚੀਕਿਆ!

“ਕਮਾਂਡਰ ਤੇਰੀ ਕੰਜਰੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਟੇਗਾ!”

ਫਿਰ ਮੈਂ ਕਲਾਸਿਨਕੋਵ ਦੇ ਬੱਟ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਖੀਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਵੱਜਦਿਆਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਪੁੰਦਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਲਟੀ ਮੇਰੇ ਸੰਘ ਤੀਕ ਆਈ ਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਰਦੀ ਉੱਤੇ, ਇਸਦੀ ਬੰਦੂਕ ਉੱਤੇ ਤੇ ਹਫ਼ੀਜ਼ੁੱਲਾ ਅਮੀਨ ਦੀ ਉਸ ਫ਼ੋਟੋ ਉੱਤੇ ਡਿੱਗ ਪਈ ਜਿਹੜੀ ਜੀਪ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨਾਲ ਲਟਕੀ ਹੋਈ ਸੀ...ਜੀਪ ਰੁਕ ਗਈ! ਜੈਕ-ਬੂਟ ਵਾਲੇ ਦੋ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਠੁੱਡੇ ਮਾਰਦੇ ਰਹੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮੈਂ ਸੜਕ ਕਿਨਾਰੇ ਬਣੇ ਗੰਦਗੀ ਦੇ ਨਾਲੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਡਿੱਗ ਪਿਆ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਤੇ ਚੀਕ ਕੇ ਬੋਲੇ,
“ਤੇਰੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਫ਼ੈਟਾਂ ਚਾੜ੍ਹਾਂ!”

“ਵੀਰ!”

ਪਰਵਾਨਾ, ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਬਿਸਤਰੇ ਦੇ ਕੋਲ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

“ਪਰਵਾਨਾ, ਨੰਨੀ-ਮੁੰਨੀ, ਕੀ ਇਹ ਤੂੰ ਏ? ਜੇਕਰ ਤੂੰ ਏ, ਤਾਂ ਰੁਕ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹ। ਕੁਰਆਨ ਦੀ ਕੋਈ ਆਇਤ ਪੜ੍ਹ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਤੋਂ ਲਾਹ ਦੇ। ਪਿਆਰੀ ਪਰਵਾਨਾ, ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਗਵਾਚ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਜੈਕ-ਬੂਟ ਪਾਈ ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਫੜ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਇਹ ਜਿੰਨ-ਭੂਤ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕਾਬਿਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਠੁੱਡੇ ਮਾਰ ਕੇ ਸੀਵਰ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੈ ਪਿਆਰੀ ਪਰਵਾਨਾ, ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੇ ਕੋਲ ਰੁਕੀ ਰਹੁ, ਮਿਹਰਬਾਨੀ

ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੁਰਆਨ ਪੜ੍ਹ...ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਤਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਕੁਚਲੀ ਹੋਈ ਰੂਹ ਘਰ ਮੁੜ ਆਏ, ਮੇਰੇ ਲਾਚਾਰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ। ਪਰਵਾਨਾ ? ”

ਪਰਵਾਨਾ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਸੋਚਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਅਨੁਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਿੰਨ-ਭੂਤ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਕਾਬਿਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਸਵੇਰੇ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਵਿਚ ਹੁਣ ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਕਤ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ। ਤੇ ਫਿਰ ਨਮਾਜ਼ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਆਏਗੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਬਿਸਤਰੇ ਦੇ ਕੋਲ ਬਹਿ ਜਾਏਗੀ। ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਤੇ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਨਾਲ, ਸਦਾ ਵਾਂਗ, ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਹੀ ਮੂੰਹ ਵਿਚ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਦੁਆਵਾਂ ਪੜ੍ਹੇਗੀ। ਨਰਮੀ ਨਾਲ, ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਦੁਆਵਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਕਰੇਗੀ। ਹਵਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਰਮੀ ਨਾਲ, ਜਿੰਨ-ਭੂਤ ਪਿੰਘਲ ਕੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੈਂ ਅੰਮੀ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਛ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਆਪਣੀ ਧੌਣ ਵਿਚ ਉਹ ਤਾਵੀਜ਼ ਪਾ ਲਵਾਂਗਾ ਜੋ ਦਾਦਾ ਦਾ ਮੱਲਾ ਸਈਅਦ ਮੁਸਤਫਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਜੰਨਤ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਕਰਾਂਗਾ ਤੇ ਸਵਰਗ ਦੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਉੱਤੇ, ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੀ ਰੂਹ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਸੋਚਿਆ ਕਰਾਂਗਾ। ਹਰ ਰਾਤ, ਸੌਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਵਜ਼ੂ ਕਰਾਂਗਾ ਤੇ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿਚ ਮੈਬੂਨ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਵਜ਼ੂ ਵਾਲੇ ਹੱਥ ਅਪਣੇ ਦਿਲ ਦੇ ਉੱਤੇ ਰੱਖਾਂਗਾ ਤੇ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕ ਸੌ ਇਕ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਵਾਂਗਾ, ਅਲ-ਆਇਸ, ਅਲ-ਆਇਸ...

“ਕਮਾਂਡਰ ਤੇਰੀ ਕੰਜਰੀ ਅੰਮੀ ਨੂੰ ਕੁੱਟਣ!”

ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗਾਲ਼ ਕੱਢੀ ਤੇ ਫਿਰ ਦੋ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ, ਮੈਨੂੰ ਜੀਪ ਵਿਚ ਲੱਦਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਠੱਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜੀਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਟਕੋਲੇ ਖਾ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਲਟੀ ਜੇਹੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਤੇ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਮੋਢੇ ਨੂੰ ਥਪਥਪਾਇਆ।

“ਐਕਸਕਿਊਜ਼ ਮੀ ਕਮਾਂਡਰ!” ਮੈਂ ਬੇਨਤੀ ਭਰੇ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

ਅਫ਼ਸਰ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਉੱਛਲ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਘੁੰਮਿਆ ਤੇ ਚੀਕਿਆ, “ਕਮਾਂਡਰ ਤੇਰੀ ਕੰਜਰੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਫ਼ੈਟੇਗਾ, ਬੇਹੂਦਾ ਆਦਮੀ!”

ਮੈਂ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਅਪਣੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਚੌਂਦਾ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨੱਕ 'ਚੋਂ, ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ, ਮੇਰੇ ਲਹੂ ਦੇ ਨਮਕੀਨ ਜਾਇਕੇ ਨੂੰ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਧੋਤਾ ਹੋਇਆ। ਮਲ-ਮੂਤਰ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਬਦਬੂ ਤੇ ਇਸ ਲੰਮੀ ਡੂੰਘੀ ਰਾਤ ਦੇ ਬੋਝਲ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਹਰਕਤ ਹੋਣਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਜਿੰਨ-ਭੂਤ ਭੱਜ ਗਏ ਹੋਣ ਤੇ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਅਖੀਰ ਮੁੜ ਆਈ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ...ਪਰ ਮੇਰੀ ਕੰਨ-ਪਟੀ ਦੀ ਅਸਹਿ ਪੀੜ ਹੁਣ ਵੀ ਬਰਦਾਸ਼ਿਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਮੈਂ

ਆਪਣੀਆਂ ਪਲਕਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਤਲੀਆਂ ਦੀ ਹਰਕਤ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਕੀ ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਹੱਥ ਹਿਲਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ? ਹਾਂ, ਹਿਲਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਕੀ ਮੈਂ ਜਾਗ ਗਿਆ ਹਾਂ? ਸ਼ਾਇਦ।

ਇਹਨਾਂ ਗੰਦਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਪਰਵਾਨਾ ਨੇ ਜਿੰਨ-ਭੂਤਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾ ਕੇ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਜੈਕ-ਬੂਟ ਵਾਲੇ ਦੋਵੇਂ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚ ਗਈ ਹੈ, ਜਾਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਕਰਕੇ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ, ਅਹਿਸਤਗੀ ਨਾਲ ਪਰ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਲੱਭ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਦੁਖਦੇ ਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ ਸਰੀਰ ਵਿਚ। ਇਹੋ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਰੂਹ ਤੇ ਤਨ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਹੁਣ ਉਸ ਮਾਰ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਨੇ ਖਾਧੀ ਏ...

“ਭਾਈ, ਕੀ ਕੁਝ ਆਰਾਮ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਓ?”

“ਪਰਵਾਨਾ?”

ਪਰ ਮੇਰੀ ਟੁੱਟੀ-ਫੁੱਟੀ ਆਵਾਜ਼ ਮੇਰੇ ਸੰਘ ਵਿਚ ਫਸੀ ਹੋਈ ਹੈ।

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਉੱਠ ਸਕਦੇ ਓ?”

ਨਹੀਂ, ਇਹ ਪਰਵਾਨਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ।

“ਕੌਣ ਹੋ?”

“ਕੀ?”

ਉਹ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣ ਸਕਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ। ਝੁਲਸੀ ਹੋਈ ਗਰਮ ਹਵਾ ਮੇਰੇ ਸੱਟਾਂ ਖਾਧੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾੜਦੀ ਹੈ। ਪੀੜ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪਲਕਾਂ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹਾਂ।

ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਸਿਵਾਏ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਦੇ। ਕੀ ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਆਂ! ਅਲ-ਬਾਇਸ... ਅਲ-ਬਾਇਸ... ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ? ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਸੁਫਨਾ! ਅਲ-ਬਾਇਸ... ਡਰਾਉਣੇ ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਡਰਾਉਣਾ ਸੁਫਨਾ! ਅਲ-ਬਾਇਸ... ਕਾਲਖ਼ ਵਿਚ ਕਾਲਖ਼! ਅਲ-ਬਾਇਸ...

“ਬਾਬਾ ਉੱਠ!”

ਬੱਚੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੇੜੇ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਨੰਨੇ ਤੇ ਕੋਮਲ ਜਿਹੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਵੱਲ ਝਾਕਦਿਆਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਅਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿਸੇ ਵੱਲ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ।

“ਅੰਮਾਂ, ਤੂੰ ਵੇਖਿਆ? ਮੈਂ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਜਗਾ ਲਿਆ ਏ!”

ਕੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਿਓ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਏ? ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਸੱਜੀ ਗੱਲੂ ਲਹੂ ਤੇ ਗੰਦਗੀ ਨਾਲ ਚਿਪਚਿਪ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਖੂਨ ਦੀ ਬਦਬੂ ਮਲ ਦੀ ਬਦਬੂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਬੱਚੇ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਕਾਲਖ਼ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਧੁੰਦਲਾਪਣ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਬੱਚੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਪੂ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ। ਡਰਾਉਣੇ ਸੁਫਨੇ ਦਾ, ਕੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਅੰਜ਼ਾਮ ਹੈ। ਕਾਸ਼ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਜੀਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ! ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾ-ਨਮਾਜ਼ (ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਣ ਵਾਲਾ ਫ਼ਰਸ਼) ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਿਠ ਜਾਂਦਾ, ਜੋ ਸਦਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਵਿਛੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਡਰਾਉਣਾ ਸੁਫਨਾ ਸੁਣਾਉਂਦਾ। ਫਿਰ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਣੇ ਹੋਏ ਤਕੀਏ ਦੇ ਹੇਠੋਂ ਸੁਫਨਿਆਂ ਦੀ ਤਾਬੀਰ ਵਾਲੀ ਕਿਤਾਬ ਕੱਢਦੇ ਜਿਹੜੀ ਦਾ ਮੱਲਾ ਸਈਅਦ ਮੁਸਤਫਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ

ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਪਾਟੀ-ਪੁਰਾਣੀ ਜਿਲਦ ਉੱਤੇ ਚਾੜ੍ਹੇ ਹੋਈ ਰਬੜ ਦੇ ਛੱਲੇ ਨੂੰ ਉਤਾਰਦੇ, ਵੱਡਾ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਕੱਢਦੇ ਤੇ ਕੁਰਆਨ ਦੀ ਕੋਈ ਆਇਤ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਸੁਫਨੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਧਿਆਇ ਖ਼ੁਦ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ, ਆਪਣੀ ਤਾਬੀਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ:

“ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਬੱਚਾ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦਾ ਏ। ਇਕ ਅਜਨਬੀ ਬੱਚੇ ਦਾ ਮਤਲਬ ਏ। ਅਜਿਹਾ ਦੁਸ਼ਮਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡਾ ਵਾਹ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਏ। ਚਿੱਕੜ ਤੇ ਗੰਦਗੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਏ ਕਿ ਇਸ ਦੁਸ਼ਮਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਡਰੇ ਹੋਏ ਹੋ...ਤੇ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਤੁਹਾਡੇ ਈਮਾਨ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੀ ਅਲਾਮਤ ਏ।”

ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਅੰਗੂਠੀ ਲਾਹੁੰਦੇ...ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸਦਾ ਪਾ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਉੱਤੇ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਾਂ ‘ਅਲ-ਜੱਬਾਰ’ ਉੱਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਉਂਗਲ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਕਿ ਦਾ ਮੱਲਾ ਸਈਅਦ ਮੁਸਤਫਾ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਕ ਹੀ ਦਿਨ ਵਿਚ, ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣ ਤੱਕ, ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਰੱਬ ਦੇ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ, ਦੋ ਸੌ ਸੱਠ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਅਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਤੇ ਜ਼ਾਲਿਮਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਤਾ ਸਕੋਗੇ...ਅਲ-ਜੱਬਾਰ, ਇਕ। ਅਲ-ਜੱਬਾਰ, ਦੋ। ਅਲ-ਜੱਬਾਰ, ਤਿੰਨ...

“ਬਾਬਾ ਕੁਝ ਕਹਿ ਰਹੇ ਨੇ।”

ਅਲ-ਜੱਬਾਰ...ਕਿਹੜਾ ਨੰਬਰ? ਇਹ ਅਜੀਬੋ-ਗਰੀਬ ਬੱਚਾ, ਇਹ ਅਣਜਾਣਾ ਦੁਸ਼ਮਨ, ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਣ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਇਹ ਮਖ਼ਲੂਕ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਜਿੰਨ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਇਹ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਪਾਕੀਜ਼ਾ ਨਾਂ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਅਲ-ਜੱਬਾਰ, ਅਲ-ਜੱਬਾਰ, ਅਲ-ਜੱਬਾਰ...ਕੀ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦੇ ਸੀ ਕਿ ਜਿੰਨ-ਭੂਤ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਅਲ-ਜੱਬਾਰ...

“ਯਹੀਯਾ, ਅੰਦਰ ਆ ਜਾਓ।”

ਅਲ-ਜੱਬਾਰ। ਮੈਂ ਛੋਟੇ ਜਿੰਨ ਦੇ ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਹਰਕਤ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਅਲ-ਜੱਬਾਰ। ਇਹ ਦੂਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਲ-ਜੱਬਾਰ। ਇਹ ਹੋਰ ਦੂਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਲ-ਜੱਬਾਰ। ਹੁਣ ਇਹ ਰੁਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਲ-ਜੱਬਾਰ। ਮੈਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਠੀਕ ਕਿਸ ਥਾਂ ਖਲੋਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਕੋਲ ਖਲੋਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਔਰਤ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਨਮੂਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਲ-ਜੱਬਾਰ।

“ਭਾਈ...”

ਕੀ ਇਹ ਔਰਤ ਵੀ ਕੋਈ ਜਿੰਨ ਹੈ? ਅਲ-ਜੱਬਾਰ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਕੋਈ ਦੂਸਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਿੰਨ ਹੈ। ਅਲ-ਜੱਬਾਰ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਚੁੱਕਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਪੀੜ ਦੇ ਮਾਰੇ ਫਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਮੈਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਾਫ਼ ਵੇਖਣ ਲੱਗਾ ਹਾਂ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਅਪਣੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਮੇਰੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਇੰਜ ਦੁਖ ਰਹੀਆਂ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਣ, ਮੇਰੀਆਂ ਨਸਾਂ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ, ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਭੜਬਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਮੇਰੇ ਪਤਾਲੂ ਚੀਰ

ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹੋਣ... ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਡਰਾਉਣੇ ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਦਾ ਪ੍ਰਫਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਹੈ: ਮੈਂ ਮਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ।

“ਨਾਂ?”

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਪੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ? ਇਹ ਮੇਰਾ ਈ ਸ਼ਨਾਖਤੀ ਕਾਰਡ ਏ!” ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕਿਹਾ।

“ਫਰਹਾਦ!” ਮੈਂ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ।

ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਬੜੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ, ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਸ਼ਨਾਖਤੀ ਕਾਰਡ ਦੀ ਫੋਟੋ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ।

“ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ?”

“ਮੀਰਦਾਦ।”

“ਉਮਰ।”

“ਮੈਂ, 1337 ਹਿਜਰੀ (1958) 'ਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ।”

“ਮੈਂ ਅੰਨਾ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਏਥੇ ਇਹੋ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਏ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਏ ਤੂੰ ਕਿੰਨੇ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ?”

“ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦਿਓ, ਹਿਸਾਬ ਲਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਹਰ ਸਾਲ ਵੱਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ....”

ਅਫਸਰ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਗਿਣਤੀ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੀਕ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਮੂਰਖਤਾ ਭਰੀ ਖੇਡ ਸ਼ੁਰੂ ਈ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ ਸੀ? ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਿਗਰੇਟ ਦਾ ਧੂੰਆਂ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਮਾਰਿਆ। ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਘੁਲੀ ਜ਼ਹਿਰ ਗਲੀ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਨੁੱਕੜ ਤੱਕ ਗੂੰਜੀ,

“ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਤੈਨੂੰ ਏਥੇ ਲਿਆਈ ਏ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਰਫਿਊ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਏ?”

ਮੈਂ ਇਹ ਤਰਬੀਅਤ-ਯਾਫ਼ਤਾ ਫੌਜੀ ਜੇਹੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਡੀਆਂ ਵਜਾਈਆਂ, ਆਪਣਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਸਲਾਮੀ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਮੱਥੇ ਤੱਕ ਲੈ ਗਿਆ, ਤੇ ਬੋਲਿਆ:

“ਸਰ, ਕਮਾਂਡਰ, ਮੈਂ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸਰ, ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਘਰ, ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

“ਕਮਾਂਡਰ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਤੇ....!”

ਮੈਂ ਮਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਇਹ ਨਾਕਾਬਿਲੇ-ਯਕੀਨ ਹੱਦ ਤੀਕ ਤੇਜ਼ ਸੜਾਂਦ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਮਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਬਿਹਰਹਾਲ, ਕੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਖ਼ੁਦਾ ਨੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚੋਂ ਬਣਾਇਆ, ਉਸਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਵਿਚ ਰੂਹ ਫੁਕੀ?”

ਮੈਂ ਮਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਤੋਂ ਮਿੱਟੀ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਚੀਬੜੇ ਉਡਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹੋਣ। ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਨਾ ਤਾਂ ਸਫਨਾ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤੇ ਨਾ ਈ

ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਜਿੰਨ-ਭੂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਫਾਵਾਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਮਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ, ਤੇ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਤਜ਼ਰਬਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜੋ ਈਮਾਮ ਗਜ਼ਾਲੀ ਦੀ ‘ਕਿਤਾਬੁਲ ਮੌਤ’ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਦਾ ਮੱਲਾ ਸਈਅਦ ਮੁਸਤਫਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ... ਈਮਾਮ ਗਜ਼ਾਲੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ-ਮੌਤ ਵੇਲੇ, ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਰੂਹ ਉੱਡ ਕੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਠੀਕ ਉਸੇ ਪਲ ਰੂਹ ਦਾ ਭਰਿਆ ਭਾਰ ਛਾਤੀ ਉੱਤੇ ਸਖ਼ਤ ਦਬਾਅ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ, ਆਵਾਜ਼ ਘੁਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜ਼ਬਾਨ ਉੱਤੇ ਫਾਜ਼ਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਲਕੁਲ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਛਾਤੀ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਮੁੱਕਾ ਮਾਰਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ।

ਹਾਂ, ਮੈਂ ਮਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦਫਨ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਸਾਡੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦਫਨਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ, ਕੌਣ ਜਾਣੇ, ਮੇਰੇ ਦਾਦੇ ਦੇ ਬਗਲ ਵਿਚ ਦਫਨਾਇਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ। ਦਾ ਮੱਲਾ ਸਈਅਦ ਮੁਸਤਫਾ ਮੇਰੇ ਦਾਦੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਕਬਰ ਵਿਚ ਪਾਸਾ ਪਰਤਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਕਬਰ ਵਿਚ ਦਫਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰੇ ਹਨ। ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਣ। ਉਹ ਆਉਣਗੇ! ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ। ਤੇ ਉਹ ਆ ਕੇ ਕਹਿਣਗੇ, “ਤਾਂ ਹੁਣ ਤੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਭਰੋਸਾ ਆ ਗਿਆ ਜੋ ਦਾ ਮੁੱਲਾ ਸਈਅਦ ਮੁਸਤਫਾ ਨੇ ਆਖੀਆਂ ਸਨ। ਕੀ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਾਲੇ ਚਿਹਰੇ ਵਾਲੇ ਖ਼ੋਫਨਾਕ ਫਰਿਸ਼ਤੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦਾ ਮੁੱਲਾ ਸਈਅਦ ਮੁਸਤਫਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦੁਸ਼ਟ ਸ਼ਰਾਬੀ ਉੱਤੇ ਉੱਤਰਦੇ ਹਨ? ਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਫਰਿਸ਼ਤਾ, ਜੋ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਕੋਲ ਫੁਰਮਾਨ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਬੋਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: ‘ਏ ਮੁਜ਼ਰਿਮ ਰੂਹ, ਇਸ ਜਿਸਮ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰੇ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਖ਼ੁਦਾ ਵੱਲ ਪਰਵਾਜ਼ਕਰ ਜਾ!’ ਉਸਦੇ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਉਹ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਰੂਹ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਬਰਛੇ ਨਾਲ ਮੋਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਅਜ਼ਲ ਤੋਂ ਹੀ ਗੰਧਕ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਕਹਿਕਹਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਰੂਹ ਪਾਰੇ ਦੀ ਬੂੰਦ ਵਾਂਗ ਡੋਲਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੋਈ ਲਾਸ਼ ਮੌਤ ਦੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚ ਸਕਦੀ। ਦੂਸਰੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਰੂਹ ਨੂੰ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਤੋਰ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਖ਼ੁਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਲਿਖ ਦਿਓ ਜਿਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਅਜ਼ਾਬ ਹੋਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਇਸ ਰੂਹ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਏ। ਇਸਦੇ ਬਾਅਦ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੋ ਫਰਿਸ਼ਤੇ, ਨਕੀਰ (ਕਬਰਾਂ ਵਿਚ ਸਵਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਫਰਿਸ਼ਤਾ) ਤੇ ਮੁਨਕਿਰ (ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ), ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਦੀ ਰੂਹ ਤੋਂ ਸਵਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਬਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ:

‘ਸਾਨੂੰ ਅਪਣੇ ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੋ। ਤੁਹਾਡਾ ਮਜ਼ਹਬ ਕੀ ਹੈ? ਮੁਹੰਮਦ ਕੌਣ ਹੈ?’ ਦੁਸ਼ਟ ਰੂਹ ਹਰ ਸਵਾਲ ਦਾ ਇਕ ਹੀ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ‘ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ।’ ਚੁਨਾਂਚਿ ਖ਼ੁਦਾ ਅਪਣੇ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: ‘ਮੇਰੀ ਇਹ ਮਖ਼ਲੂਕ ਝੂਠੀ ਹੈ। ਜਹੰਨਮ ਦੀ ਅੱਗ ਦੇ ਸ਼ੋਲੇ ਉਸਦੇ ਹੇਠਾਂ ਭੜਕਾਉ ਤੇ ਦੋਜ਼ਖ਼ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਪੂਰੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਓ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸਦੀ ਖ਼ੋਫਨਾਕ ਹਰਾਰਤ ਇਸਨੂੰ ਸਾੜੇ।’

ਤੇ ਫਿਰ ਕਬਰ ਦਾ ਪੱਥਰ ਜਿਸਦੇ ਹੇਠਾਂ ਉਹ ਲੋਟਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਉੱਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ, ਉਹਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਸਲੀਆਂ ਫਿੱਸ ਕੇ ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ...’

“ਭਾਈ, ਛੇਤੀ ਕਰੋ, ਉੱਠੋ, ਅੰਦਰ ਆ ਜਾਓ।”

“ਕੀ ਉਹ ਮੌਤ ਦਾ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਏ, ਜਾਂ ਮੇਰੀ ਭੈਣ?” ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਗਰਮ ਹੱਥ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਚਿਹਰਾ ਥਾਪੜਦੇ ਹੋਏ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਚਕਰਾਉਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਮੇਰੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਡੋਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਅੰਦਰੋਂ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਪੀੜ ਨਾਲ। ਸਰਦੀ ਨਾਲ। ਕਬਰ ਦੀ ਠੰਢਕ ਨਾਲ, ਮੌਤ ਦੀ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ...

ਮੌਤ ਦਾ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ-ਜਾਂ ਮੇਰੀ ਭੈਣ-ਮੈਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਵਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਚੱਕਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਚੱਕਰ ਖਾਂਦਿਆਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਉਬਲਦੇ ਹੋਏ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਇਹ ਉੱਛਲ ਕੇ ਮੇਰੇ ਗਲੇ ਤੀਕ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ 'ਚੋਂ ਗੋਲੀ ਵਾਂਗ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਤੋਂ ਗੰਦਗੀ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿੱਗਦਾ ਹਾਂ।

ਕਬਰ ਰਾਤ ਨਾਲੋਂ ਹੋਰ ਕਾਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਸਿਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮੈਂ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੱਲ ਝੁਕਿਆ, ਇਕ ਫੌਜੀ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਫਰੋਲੀਆਂ। ਉਸਨੂੰ ਮੇਰਾ ਸ਼ਨਾਖ਼ਤੀ ਕਾਰਡ ਤੇ ਸਟੂਡੈਂਟ ਕਾਰਡ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਜੀਪ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਗਲੀ ਸੀਟ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਆਦਮੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਕੀਤੀ, ਤੇ ਫਿਰ ਫੌਜੀ ਪਲਟਿਆ ਤੇ ਚੀਕ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਏਧਰ ਆਓ!”

ਮੇਰੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਬੇਜਾਨ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਗੋਡੇ ਸਿੱਧੇ ਸੜਕ ਦੀ ਰੋੜੀ ਵਿਚ ਧੱਸ ਗਏ ਹੋਣ। ਮੈਂ ਸਿੱਧਾ ਨਾ ਖਲੋ ਸਕਿਆ।

“ਕੀ ਤੂੰ ਬੋਲਾ ਏਂ? ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾ। ਏਧਰ ਆ।”

ਮੈਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਇਕ ਕਦਮ ਵੀ ਵਧਾਇਆ। ਪਰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਜੜ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਗੱਡਿਆ ਦਾ ਗੱਡਿਆ ਰਹਿ ਗਿਆ।

“ਓਏ! ਕੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ? ਏਧਰ ਆ।” ਫੌਜੀ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਚੀਕਿਆ। ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਏਨੀ ਤੇਜ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ। ਮੈਂ ਚੱਟਾਨ ਤੋਂ ਇਕ ਲਰਜ਼ਦੇ ਹੋਏ ਪੱਤੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੀ ਮੈਂ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉੱਡ ਕੇ ਗਿਆ ਹੋਵਾਂਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੀ ਇਕ ਮਾਤਰ ਹੀ ਰਸਤਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਜੀਪ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖਲੋਤਾ ਸਮਝਿਆ। ਅਗਲੀ ਸੀਟ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਅਫਸਰ ਮੇਰੇ ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਫੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਬੈਟਰੀ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਸਿੱਧੀ ਮਾਰੀ! ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੁੰਧਿਆ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਉਸਦੀ ਕੜਕਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਖੋਲ੍ਹ ਲਿਆ।

“ਨਾਂ?”

ਮੈਂ ਮਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ! ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰ ਗਿਆ ਸਾਂ ਜਦੋਂ ਜੈਕ-ਬੂਟ ਪਾਈ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਠੁੱਡੇ ਮਾਰੇ ਤੇ ਮਧੋਲਿਆ ਸੀ। ਕਬਰ ਦੇ ਪੱਥਰ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਪਸਲੀਆਂ ਨੂੰ ਫੇਰਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਉਲਟੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਕਲੀ ਸੀ। ਮੌਤ ਦੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਮੇਰੀ ਕਬਰ ਵਿਚ ਕੋਲ ਆਏ ਸੀ, ਅਪਣੇ ਸਿਆਹ-ਕਾਲੇ ਤੇ ਕਰੂਪ ਚਿਹਰਿਆਂ, ਸੰਘਣੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਤੇ ਭਾਰੀ ਜੈਕ-ਬੂਟਾਂ ਦੇ ਨਾਲ। ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਲਾਸ਼ਿਨਕੋਵਾਂ ਦੇ ਬੱਟਾਂ ਨਾਲ ਕੁੱਟ-ਕੁੱਟ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਮਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਗਵਾਂਢੀ ਇਕ ਬੱਚਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਪੁਕਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

“ਬਾਬਾ!”

ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਕੋਮਲ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸਹਿਲਾਉਂਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

“ਬਾਬਾ, ਉੱਠ! ਹੁਣ ਮੈਂ ਵੀ ਜਾਗ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਤੇਰੇ ਵਾਂਗ!”

ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਦਾ ਮੱਲਾ ਸਈਅਦ ਮੁਸਤਫਾ ਅਕਸਰ ਸਾਦ-ਬਿਨ-ਜੁਬੈਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਰਜ਼ਖ (ਬਹਿਸ਼ਤ ਤੇ ਦੋਜ਼ਖ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਥਾਂ) ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਪਣੇ ਉਹਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਹੋਣ। ਪਰ ਉਹ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜਨਬੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਉਸਦਾ ਪਿਉ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿਚੋਂ ਆਇਆ ਹੋਵੇ।

ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਦੀ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਵੀ ਸੀ।

ਮੌਤ ਦਾ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਪਾਣੀ ਕਿਉਂ ਪਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਇਹ ਇਕ ਹੋਰ ਸਜ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਕਬਰ ਵਿਚ ਬਰਦਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ? ‘ਕਿਤਾਬੁਲ-ਮੌਤ’ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਤ ਦਾ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਮੈਨੂੰ ਜਗਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਰੂਹ ਦੀ ਪੀੜਾ ਦੇ ਤਜ਼ਰਬੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਾਂ।

ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਬੱਚੇ ਤੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਅੱਗ ਨਹੀਂ, ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਦੋਜ਼ਖ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੇ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਣ ਕਿ ਮੈਂ ਵਾਕਿਆ ਈ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਬਹਰਹਾਲ, ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਤਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ।

ਨਹੀਂ, ਜੋ ਕੁਝ ਤੁਸੀਂ ਕੀਤਾ ਉਹ ਅਹਿਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੈ ਜੋ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਉਸੇ ਦੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੈ। ਇਹ ਦਾ ਮੱਲਾ ਸਈਅਦ ਮੁਸਤਫਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਦਾਦੇ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਕਦੇ ਪੰਜ ਵਕਤ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੀ, ਹੱਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਜਕਾਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ...ਤੁਸੀਂ ਕਦੇ ਖੁਦਾ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਦੀ ਜਿਹਾਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਹੀਦ ਨਹੀਂ ਹੋਏ।

ਤੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਸੱਚਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਆਂ। ਇਸਦੇ ਮਾਇਨੇ ਹੋਏ ਕਿ ਮੈਂ ਗੁਨਾਹਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਵਾਂ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਏ ਜਿਵੇਂ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਤੀਕ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਸਤਵੇਂ ਤਬਕ (ਪਰਤ) ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੁੱਟਿਆ। ਬਹਰਹਾਲ, ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਮੁਜਰਮਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮੌਤ ਦਾ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜੇਹਾ ਪਾਣੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਇਹ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪੀਣਾ ਹੈ। “ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਕਬਰ ਵਿਚ ਹੋਵੋਗੇ ਤੇ ਕੋਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਨਾ ਪੀਓ।” ਦਾ ਮੱਲਾ ਸਈਅਦ ਮੁਸਤਫਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਦਫਨਾਉਣ ਵੇਲੇ, ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਨੇ ਇਸ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਏਨੀ ਬਲੰਦ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੀਵੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਬਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਣ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ:

“ਓਏ ਬਤੌਰ ਅਜੀਜ਼ ਰੁਖ਼ਸਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ: ਪਿਆਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੈਨੂੰ ਕਬਰ ਵਿਚ ਸਾੜੇਗੀ। ਖ਼ਬਰਦਾਰ! ਸ਼ੈਤਾਨ ਤੇਰੀ ਕਬਰ ਉੱਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਘੜਾ ਲਈ ਖਲੋਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਤੇਰੇ ਖੱਬੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕਾਨਾਫ਼ੂਸੀ ਕਰੇਗਾ: ‘ਜੇਕਰ ਤੂੰ ਇਸ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਪੀਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਕੋਈ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ!’ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਓ, ਤੇ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਉਸਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਓ, ਤਾਂ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਆ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾਏਗਾ ਤੇ ਕਾਨਾਫ਼ੂਸੀ ਕਰੇਗਾ, ‘ਡਰੋ ਨਹੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਏ ਤੈਨੂੰ ਪਿਆਸ ਲੱਗੀ ਏ-ਇਕ ਲਓ ਪੀ ਲਓ!’ ਪਰ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਰਹਿਣਾ ਏ ਬਤੌਰ ਅਜੀਜ਼ ਰੁਖ਼ਸਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ! ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਣ ਲੱਗੋਗੇ: ‘ਈਸਾ ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਏ!’ “ਏ ਬਤੌਰ ਅਜੀਜ਼ ਰੁਖ਼ਸਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ, ਸ਼ੈਤਾਨ ਤੋਂ ਬਚੋ! ਉਸਦੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਕਰੋ! ਉਸਦਾ ਪਾਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਡੋਲ ਦਿਓ!”

ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਨਾਪਾਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਸਾੜਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਖੁੱਕ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਕਬਰ ਦੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਤੇ ਬਦਬੂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਚਕਰਾਉਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਪਲੋਸ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਗਰਮ ਤੇ ਨਰਮ ਹਨ। ਉਹ ਬੇਚੈਨ ਹਨ, ਉਹ ਕੰਬ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ।

“ਅੰਮੀ, ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਹੋ?”

ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲਿਟ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਪਲੋਸਦੀ ਹੈ। ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਨਰਮ ਤੇ ਮੁਲਾਇਮ ਹੈ।

“ਭਾਈ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਗ ਗਏ ਹੋ?”

ਇਹ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਕੌਣ ਹੈ?

ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪੀੜ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹਾਂ। ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਜਿਹੜੀ ਸਿਆਹੀ ਵਿਚ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਉਹ ਉਸਦੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਰਾਤ ਦੀ। ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਸਿਆਹ ਵਾਲਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਇਕ ਔਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਉਸਦੇ ਇਕ ਜਾਨਿਬ, ਮੈਂ ਇਕ ਬੱਚੇ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਜੋ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਬਾਬਾ!”

ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਥਾਪੜ ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਬਾਬਾ! ਤੁਸੀਂ ਜਾਗ ਗਏ ਹੋ! ਤੁਸੀਂ ਮੁੜ ਆਏ। ਉੱਠੋ!”
ਕੀ ਇਹ ਉਹੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੁਣੀਆਂ ਹਨ? ਉਹੀ ਚਿਹਰੇ?

ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਫਿਰ ਤੋਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਵਾਂ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।

“ਰੁਕ ਜਾਓ!”

ਮੈਂ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਨਹੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਰੁਕਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਪਣੀ ਥਾਵੇਂ ਜੜ੍ਹ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਫ਼ੌਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਾਸ਼ਿਨਕੋਫ਼ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਲੈਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਜੜ੍ਹ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਫ਼ੌਜੀ ਜੀਪ ਦੀਆਂ ਹੌਡ ਲਾਈਟਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਅੰਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਮੈਂ ਅੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਧਰ ਲਏ।

“ਠਹਿਰ! ਹੱਥ ਅਪਣੇ ਸਿਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰੱਖ!”

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਅਡੋਲ ਖੜਾ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਫ਼ੌਜੀ, ਬੰਦੂਕ ਤੇ ਜੀਪ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੁਸਲਸਲ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਬੰਦੂਕ ਦਾ ਕਾਕ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਕੇ ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਅਚਲ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਪੱਥਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜੀ, ਜੀਪ ਪਿੱਛਿਓ ਨਿਕਲ ਆਇਆ। ਆਪਣੀ ਕਲਾਸ਼ਿਨਕੋਫ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਉਹ ਟੁਰਕੇ ਸਿੱਧਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਤੇ ਬੋਲਿਆ:

“ਪਾਸਵਰਡ?”

ਤੇ ਮੈਂ ਆਖਿਆ: “ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ।”

“ਪਰ ਅਜੇ ਕੀ ਵੱਜਿਆ ਏ?” ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਘੜੀ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ।

“ਹਿੱਲਣਾ ਨਾ!”

ਮੈਂ ਕਲਾਸ਼ਿਨਕੋਫ਼ ਦੇ ਮੁੱਠੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੇ ਹੋਏ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਮੇਰਾ ਮੂੰਹ ਖੂਨ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ, ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਬੋਲ ਖੁੱਕ ਦਿੱਤਾ: “ਕਰਫਿਊ ਦਾ ਪਾਸਵਰਡ? ਸੌਰੀ, ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ।”

ਮੈਂ ਝੁਕ ਕੇ ਫ਼ੌਜੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸ ਸਕਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਹੱਦ ਤੀਕ ਮਦਹੋਸ਼ ਹਾਂ ਕਿ ਪਾਸਵਰਡ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਚੜ੍ਹਣ ਤੇ ਢਿੱਡ ਵਿਚ ਕਲਾਸ਼ਿਨਕੋਫ਼ ਦੀ ਮਾਰ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਮੇਰੇ ਲਈ-ਨਾ-ਕਾਬਿਲੇ-ਬਰਦਾਸ਼ਿਤ ਸੀ। ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਕਾਲੀ ਹੋ ਗਈ।

“ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਝੁਕ ਜਾ!”

ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਥਾਪੜਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਹੱਥ, ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੇ ਵਾਲ, ਉਹ ਬੱਚਾ ਜੋ ਮੈਨੂੰ “ਬਾਬਾ” ਪੁਕਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕੀ ਇਹ ਸਾਰੇ ਹਕੀਕੀ ਹਨ? ਹੈਰਾਨੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਹੋ, ਸੁਫਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹਕੀਕਤ ਸਦਾ ਹਕੀਕਤ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਕੀਕੀ ਲੱਗਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਹਾਂ, ਸਾਡੇ ਸੁਫਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ

ਕਾਬਿਲੇ-ਯਕੀਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਤੇ ਫਿਰ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਇਨਕਲਾਬਾਂ ਦੇ, ਇਹਨਾਂ ਜੰਗਾਂ ਦੇ, ਇਹਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰੀਆਂ ਦੇ ਸੁਫਨੇ ਨਾ ਵੇਖੇ ਜਾਂਦੇ....

“ਭਾਈ! ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਖੜੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹੋ?”

ਮੈਂ ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ, ਫਿਰ ਵੀ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ। ਉਹੀ ਔਰਤ, ਉਹੀ ਬੱਚਾ....

ਸਵੇਰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਰਾਤ ਕਦੀ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਔਰਤ ਏਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਮਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਉਹ ਔਰਤ-ਜਾਂ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਮੈਨੂੰ ਧਰੂਅ ਕੇ ਲੈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਲੈ ਜਾ ਰਹੀ ਏ? ਪਾਤਾਲ ਵਿਚ? ਡੂੰਘਾਈ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਦੂਰ ਤਾਈਂ?

ਮੇਰੇ ਸਾਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬਦਬੂ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਸਵਾਦ ਕੌੜਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਗੁਨਾਹ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਨਕੀਰ ਤੇ ਮੁਨਕਿਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

“ਅਜ਼ੀਜ਼ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਓ, ਮੈਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿਓ! ਹੇ ਖ਼ੁਦਾ, ਰਹਿਮ ਕਰ! ਮੈਨੂੰ ਬਚਾ ਲਓ!”

ਦੋਜ਼ਖ਼ ਦੇ ਕਿਹੜਿਆਂ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਸੀਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਆਂ? ਜਿੰਨ-ਭੂਤ ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ?

“ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਦਿਓ, ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ...”

ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਹਵਾ ਵਿਚ ਤੈਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ, ਸਿਵਾਏ ਸੰਨਾਟੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ।

“ਭਾਈ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਪਾਣੀ ਪਿਆਓ?”

ਮੈਂ ਨਵੇਂ ‘ਚੰਨ’ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਹਟਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਇਸ ਔਰਤ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਮੇਰੇ ਡਰਾਉਣੇ ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਹੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਖਲੋਤੀ ਹੈ, ਇਕ ਗਲਾਸ ਉਸਦੇ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਲਾਸ਼ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧਾ ਲੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਪੀੜ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਹਰਕਤ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਬਾਹਰ, ਕਿਸੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਲੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਤੇਲ ਦੇ ਦੀਵੇ ਦੀ ਪੀਲੀ ਰੋਸ਼ਨੀ, ਜੋ ਇਕ ਕਮਰੇ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਆ ਰਹੀ ਏ, ਰਾਤ ਦੇ ਕਾਲੇ ਲਿਬਾਸ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ, ਇਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਸੁਫਨਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਡਰਾਉਣੇ ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਬਰਜ਼ਖ਼ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਜਿਉਂਦਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਬੇਦਾਰ ਹਾਂ। ਵੇਖੋ, ਮੈਂ ਔਰਤ ਤੋਂ ਗਲਾਸ ਲੈ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪੀ ਸਕਦਾ ਹਾਂ... ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਦੋੜਦੇ ਹੋਏ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ... ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸੁਫਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ ‘ਤੇ, ਔਰਤ ਦੇ ਅਧੂਰੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਆਹ ਕਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਅੱਧੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ...

“ਭਾਈ, ਕੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਕੁ ਹੋਰ ਪਾਣੀ ਪਿਓਗੇ?”

ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਉਸਦੇ ਸਵਾਲ ਦੇ ਜਵਾਬ ਤੱਕ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।

“ਸ਼ੁਕਰੀਆ!”

ਫਿਰ ਵੀ, ਪੀੜ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪੁੱਛਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਹਾਂ, ਜਾਂ ਮੈਂ ਏਥੇ ਕਿੱਥੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹਾਂ....

ਔਰਤ ਇਕ ਅਨੁਰੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਗਾਇਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਦ ਇਕ ਨੰਨਾ-ਜੇਹਾ ਬੱਚਾ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਸਿਰਹਾਣਾ ਚੁੱਕੀ ਹਨੁਰੇ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

“ਇਹ ਲਓ ਬਾਬਾ, ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖ ਲਓ!” ਖ਼ੁਦਾ ਜਾਣੇ ਇਹ ਬੱਚਾ ਮੈਨੂੰ ਬਾਬਾ ਕਿਉਂ ਆਖੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?

ਬੱਚਾ ਸਿਰਹਾਣੇ ਨੂੰ ਇਸ ਕਮਰੇ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਕੰਧ ਨਾਲ ਟਿਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਛਣ ਕੇ ਪੀਲੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਸਿਰਹਾਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਕ ਪ੍ਰਫ਼ਾਵਾਂ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਤੁਰ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਖੀਆਂ ਦੇ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਅਕੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਦੋ ਸੁੱਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਹੋਣ। ਫਿਰ ਉਹ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਨੁਰੇ ਵਿਚ ਗਾਇਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬੇਤਾਬੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਬੱਚੇ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ, ਜੋ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਨਰਮ ਜਹੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਲੈ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤਾਂ ਤੇ ਸੁਫਨਿਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਡਰਾਉਣੇ ਸੁਫਨੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਹਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

“ਬਾਬਾ!”

ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਦੇ ਡਰਾਉਣੇ ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦਾ ਯਕੀਨ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੁਫਨਿਆਂ ਦਾ ਕੈਦੀ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆਂ। ਮੈਂ ਖ਼ੁਦ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰਦ ਬੇਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਡਰਾਉਣੇ ਸੁਫਨੇ ਮੇਰੇ ਈਮਾਨ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਾਕਤਵਰ ਸਾਬਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਹਾਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਦਾ ਮੱਲਾ ਸਈਅਦ ਮੁਸਤਫਾ ਦੇ ਬਕੌਲ, ਜੇਕਰ ਤੁਹਾਡੀ ਰੂਹ ਕਦੀ ਤੁਹਾਡੇ ਕਾਬੂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਕਿ ਖ਼ੁਦ ਦੇ ਨਾਂ ‘ਅਲ-ਮੁਮੀਤ’ ਦਾ ਵਿਰਦ ਕਰੋ, ਤੇ ਫਿਰ ਅਪਣੇ ਹੱਥ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਲਓ।

ਮੈਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਅਲ-ਮੁਮੀਤ। ਅਲ-ਮੁਮੀਤ।

“ਬਾਬਾ, ਕੀ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਓ?”

ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਨ ਸੁਫਨਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਕ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਚੈਨ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦਿਓ। ਚੈਨ, ਕੀ ਤੂੰ ਸੁਣ ਰਿਹੈਂ ?

ਬੱਚਾ ਮੇਰੀਆਂ ਪੁੜਪੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਥਾਪੜਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਮੈਂ ਵੀ ਹੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ-ਇਸ ਉੱਤੇ ਹੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸ ਹੱਕ ਤੀਕ ਬੇਬਸ ਹਾਂ, ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ... ਜਿੰਨ-ਭੂਤਾਂ ਉੱਤੇ ਹੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ...

“ਯਹੀਆ, ਅੰਦਰ ਆ ਜਾਓ!”
ਇਹ ਯਹੀਆ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਤਾਰੀਕ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚੋਂ ਉਹਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰ ਰਹੀ ਹੈ।

“ਮਾਂ, ਬਾਬਾ ਹੁਣ ਬਿਹਤਰ ਨੇ, ਉਹ ਮੁਸਕਰਾ ਰਹੇ ਨੇ।”
“ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਅੰਦਰ ਆ ਜਾ! ਸੌਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੋ ਗਿਆ!”

ਬੱਚਾ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਮੁਲਾਇਮ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਦੇ ਬਾਅਦ, ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਚੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਲਾਂਘੇ ਵਿਚ ਦੌੜਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵੱਲ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸਭ ਕੀ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਕਿਹੜੀ ਸੰਭਵ ਗੱਲਬਾਤ ਇਸ ਉਲਝਣ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਇਹ ਰਾਤ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ? ਉਹ ਫੌਜੀ ਕੌਣ ਸਨ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਰੋਕਿਆ ਤੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਹੈ? ਮੈਂ ਏਥੇ ਕਿਵੇਂ ਆਇਆਂ, ਇਸ ਔਰਤ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਕੋਲ? ਉਹ ਮੈਨੂੰ ‘ਭਾਈ’ ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ‘ਬਾਬਾ’ ਕਿਉਂ ਸੱਦਦਾ ਹੈ?

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਕੋਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲੈ ਕੇ ਗਏ?

“ਬਾਬਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜੇਹਾ ਜੂਸ ਪੀ ਲਓ!”

ਬੱਚਾ ਜੂਸ ਦਾ ਇਕ ਗਲਾਸ ਲੈ ਕੇ ਮੁੜ ਆਇਆ ਹੈ। ਕੰਬਦੇ ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਸਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਦਿਮਾਗ ਨਾਲ ਮੈਂ ਬੱਚੇ ਤੋਂ ਗਲਾਸ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਅਪਣੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਤੀਕ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਜੂਸ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਡੰਗ ਵਾਂਗ ਚੁੱਭਦਾ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਜੀਭ ਤੇ ਮਸੂੜਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾੜ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭੋਜਨ-ਨਾਲੀ ਵਿਚ ਗੜਬ ਕਰਕੇ ਉਤਰਦੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਪੀ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਗਲਾਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਤੇ ਟੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜੇਹੀ ਜ਼ਿੰਬਿਸ਼ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਯਹੀਆ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਕੋਲ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਬੱਚਾ ਇਕ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ, ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਆ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿੱਥੋਂ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਂ? ਕੀ ਇਹ ਪੁੱਛਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਆਂ? ਜਾਂ ਇਹ ਕਿ ਮੈਂ ਏਥੇ ਕਿਵੇਂ ਆਇਆ ਹਾਂ? ਜਾਂ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ‘ਬਾਬਾ’ ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ?

“ਬਾਬਾ, ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਗਏ ਹੋਏ ਸੀ?” ਪਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਸਵਾਲ ਮੈਨੂੰ ਚਿੱਤ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਆਖਿਰ, ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ?

“ਯਹੀਆ, ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸੌਣ ਲਈ ਜਾ!”

ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਬੱਚਾ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵੱਲ ਭੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਰੋਸ਼ਨੀ ਵੱਲ।

ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ? ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਗਵਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਕੁਝ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਦੇ ਬਾਅਦ ਆਦਮੀ ਭੁੱਲ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਏ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ ਤੇ ਕਿੱਥੋਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ, ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੁੱਲ ਜਾਏ...

ਉਸਦਾ ਦਿਮਾਗ ਕੌਰੇ ਕਾਗਜ਼ ਜੇਹਾ ਹੋ ਜਾਏ, ਉਸ ਉੱਤੇ ਹਰ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਨਾਂ ਤੇ ਸ਼ਨਾਖ਼ਤਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਮਿਟ ਜਾਣ...

...ਪਰ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਫ਼ਰਹਾਦ ਹੈ। ਮੀਰਦਾਦ ਦਾ ਪੁੱਤ ਹਾਂ। 1337 (1958) ਵਿਚ ਜਨਮਿਆ... ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਦਾਮੱਲਾ ਸਈਅਦ ਮੁਸਤਫ਼ਾ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਦਾ ਮੱਲਾ ਸਈਅਦ ਮੁਸਤਫ਼ਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਨੂੰ, ਨਾ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ। ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਸਨ। ਹਰ ਜੁਮੇ ਨੂੰ, ਮਸਜਿਦ ਤੋਂ ਮੁੜਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਅਪਣੇ ਸਾਰੇ ਪੋਤੇ-ਪੋਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਆਲੇ-ਦਵਾਲੇ ਬਿਠਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਫਿਰ ਅਪਣੇ ਕਢਾਈ ਵਾਲੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਦੇ ਹੇਠੋਂ ਈਮਾਮ ਗਜ਼ਲੀ ਦੀ ‘ਕਿਤਾਬੁਲ-ਮੌਤ’ ਕੱਢਦੇ, ਤੇ ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਮਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਹੱਦ ਤੀਕ ਖ਼ੌਫ਼ਜ਼ਦਾ ਕਰ ਦੇਂਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਡਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਅਸੀਂ ਰੋਣ ਲੱਗਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਨਤਮਸਤਕ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਤੇ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਤੇ ਪਨਾਹ ਦੀਆਂ ਦੁਆਵਾਂ ਮੰਗਦੇ ਸਾਂ...

ਪਰ ਇਹੀ ਤਾਂ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਅਪਣੇ ਡਰਾਉਣੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਵਿਚ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ! ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਸੁਫ਼ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਬਸ ਦੁਹਰਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਦਿਮਾਗ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਡਰਾਉਣੇ ਸੁਫ਼ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਹਾਂ....

ਆਹ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੂਸਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਨੇ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨੇ। ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੁਮੈਰਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਤਿੰਨ ਬੱਚੇ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਪਰਵਾਨਾ, ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਫ਼ਰੀਦ। ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਅੱਬਾ ਨੇ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਲਈ, ਉਸਦੀ ਦੂਸਰੀ ਬੀਵੀ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ, ਜਦੋਂ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਪਲਟ ਗਿਆ, ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਂਜ ਹੀ ਛੱਡ ਗਏ... ਅੱਜ ਤਾਰੀਖ਼ 24 ਮੀਰਜ਼ਾਨ 1358 (16 ਅਕਤੂਬਰ 1979) ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਕਿ ਹਫ਼ੀਜ਼ੁਲਾ ਅਮੀਨ ਨੇ, ਜੋ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸੀ, ਅਪਣੇ ਹੀ ਪਿਆਰੇ ਉਸਤਾਦ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਖ਼ੁਦ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ... ਤੇ ਕੀ ਕੀ?

ਨਹੀਂ, ਮੇਰੀ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਨਾ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਤੱਕ-ਉਹਨਾਂ ਫ਼ਤਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਵਾਰਾ-ਗਰਦੀ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ-ਮੈਂ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਦੀ ਨਰਮ ਬੁੱਕਲ ਦਾ ਸੁਖ ਨਹੀਂ ਮਾਣਿਆ...

ਚੁਨਾਚਿ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹ ਸੋਚਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਗੁੰਮ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਨਾ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਸ਼ਨਾਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਮੇਰੇ ਅਤੀਤ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ। ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਗ਼ਲਤ ਫ਼ਹਿਮੀ। ਖ਼ੈਰ, ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਫਿਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪੀ ਲਈ ਹੈ... ਸ਼ਾਇਦ ਏਨੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਹਨ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਇਕ ਸਾਫ਼ ਡਰਾਉਣੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਵਿਚ ਢਲ ਗਈ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

“ਭਾਈ, ਤੈਨੂੰ ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇਗੀ! ਕੀ ਕੁਝ ਖਾਣਾ ਚਾਹੇਗਾ?”

ਤੇਲ ਦਾ ਦੀਵਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਈ ਔਰਤ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਖਲੋਤੀ ਹੈ। ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨੇ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਦਾਮਨ ਦੀਆਂ ਸਿਲਵਟਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਲਾਂਘੇ ਦੀ ਤਾਰੀਕੀ ਨੇ ਢੱਕ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਝ ਖਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਭੁੱਖ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਹਾਂ ਤੇ ਏਥੇ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚਿਆਂ!

“ਨਹੀਂ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਮੇਰੀਏ ਭੈਣੇ... ਪਰ...”

ਅਚਾਨਕ ਉਹ ਪ੍ਰੇਤ, ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਮਿੰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਟੁਰਦਿਆਂ-ਫਿਰਦਿਆਂ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੇ ਅਨੁਰੇ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀਆਂ ਮੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬਾਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ, ਜੋ ਉਹਦੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਚਿਪਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਦੋ ਮੁਰਝਾਈਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹਨ, ਮੇਰਾ ਸਵਾਲ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਹੀ ਦਮ ਤੋੜ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ, ਜੋ ਉਸਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਸ ਅਜੀਬੋ-ਗ਼ਰੀਬ ਪ੍ਰੇਤ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਲਾਂਘੇ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮੈਂ, ਇਕ ਸੌ ਇਕ, ਬੇ-ਜਵਾਬ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ-ਕਿਸੇ ਅਜਨਬੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਲਾਚਾਰ ਤੇ ਬੇਬਸ।

ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਜਿਗਰੀ ਯਾਰ ਇਨਾਅਤ ਨੇ ਮੁਅਲਿੱਮ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਉੱਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਦਾ ਵਾਂਗ ਅਸੀਂ ਬੁੱਢੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਕਰੂਪ ਜਿਸਮ ਤੇ ਲਹਿਰਾਂਦੇ ਲੰਮੇ ਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਕਾਊਂਟਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬੈਠਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਜੋ ਆਲੂ ਤੇ ਵੇਸਨ ਦੇ ਪਕੌੜਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤੇ ਸਦਾ ਵਾਂਗ ਉਸਨੇ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਅੱਖ ਮਾਰੀ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਭਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਜੋ ਮਟਰ ਦੀ ਬੈਲੀ ਦੀ ਕੀਮਤ ਬਾਰੇ ਤਕਰਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਇਕ ਬਦਨੀਤੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ, ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸ਼ਰਾਰਤ ਨਾਲ ਚਮਕਣ ਲੱਗੀਆਂ, ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਕੰਬਦੀ ਹੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ, ਜੋ ਉਸਦੀ ਇਕੱਲੀ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿਚ ਗੂੰਜੀ, ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, “ਅੰਗੂਰ ਦੀਆਂ ਬੇਟੀਆਂ ਤੁਹਾਡੇ ਹੁਕਮ ਦੀਆਂ ਮੁੰਤਜ਼ਰ ਨੇ!”

ਆਪਣੀਆਂ ਕੰਬਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਉੱਤੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਲੜਖੜਾ ਕੇ ਟੁਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਟੁਰਿਆ, ਉਸਨੇ ਇਕ ਕਾਲੇ ਤੇ ਸਫੈਦ ਪਰਦੇ ਨੂੰ ਸਰਕਾਇਆ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਅਪਣੇ ਇਕਾਂਤਵਾਸ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ।

“ਸਦਾ ਲੁਕ ਕੇ ਪੀਆ ਕਰੋ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਹੜੇ ਫੜੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬੇਦਰਦੀ ਨਾਲ ਸਜ਼ਾ ਦੇਂਦੇ ਨੇ?”

ਸਾਨੂੰ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਲੁਕਾਉਣ ਲਈ ਪਰਦੇ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਹ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸ ਪਿਆ, ਫਿਰ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਦੋ ਕੁੱਜਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹਿ ਗਿਆ।

“ਬਲਾਂਡਿਡ ਦਾ ਮਜ਼ਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੋਗੇ ਜਾਂ ਰੌਡ ਰੌਡ ਦਾ?” ਉਸਨੇ ਮੁੜ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਰੌਡ ਰੌਡ।”

“ਚੰਗੀ ਚੋਣ ਏ !”

ਉਸਨੇ ਇਕ ਸੁਰਾਹੀ ਵਿਚੋਂ ਰੌਡ-ਵਾਈਨ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਣੇ ਹਲਕੇ ਜਿਹੇ ਪਿਆਲੇ ਵਿਚ

ਪਾਈ, ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਘੁੱਟ ਆਪ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਪਣੇ ਬੁੱਢੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹਿਲਾਇਆ ਤੇ ਬੋਲਿਆ, “ਵਾਹ, ਜੇਕਰ ਹਾਫਿਜ਼ ਏਥੇ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਕਰ ਦੇਂਦਾ। ਮਸਤ ਹੋ ਕੇ ਪੀਓ ਤੇ ਵੇਖੋ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਕੀ ਕੀ ਚਮਤਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਨੇ।”

ਉਸਨੇ ਪਿਆਲੇ ਨੂੰ ਰੌਡ-ਵਾਈਨ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਭਰਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਇਨਾਅਤ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ।

“ਰੌਡ ਰੌਡ ਜਾਂ ਬਲਾਂਡਿਡ?”

“ਬਲਾਂਡਿਡ।”

“ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਇੰਤਖ਼ਾਬ।”

ਦੂਸਰੀ ਸੁਰਾਹੀ ਵਿਚੋਂ ਉਸਨੇ ਸਫੈਦ ਵਾਈਨ ਕੱਢੀ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਖੁਦ ਪੀਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਇਨਾਅਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ।

ਰਾਤ ਹੋਣ ਤੀਕ ਅਸੀਂ ਪੀਂਦੇ ਰਹੇ।

ਫਿਰ ਮੁਅਲਿੱਮ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਪਣੇ ਦਰਮਿਆਨ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਫੜਿਆ ਤੇ ਉਸਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਡੁੱਬੀ ਉਸਦੀ ਬੀਵੀ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਅਪਣੇ ਪਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਬੁਰਾ-ਭਲਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ। ਸਾਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿਓ, ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਬੋਲੀ, “ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਉੱਥੇ ਸ਼ਰਾਬ ਖ਼ਰੀਦਣ ਜਾਂਦੇ ਓ ਜਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਸਨੂੰ ਮਦਮਸਤ ਕਰਨ!”

ਮੁਅਲਿੱਮ ਦੇ ਹਾਸੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਸਦੇ ਛੋਟੇ ਜੇਹੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਗੂੰਜੀ।

“ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਸੀ ਬਦਮਸਤ ਸ਼ਰਾਬੀ...ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ....”

“ਸਮਝ ਵਾਂਗ,” ਉਹਦੀ ਬੀਵੀ ਮੁੜ ਕੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਚੀਕੀ।

“ਖੁਦਾ ਕਰੇ ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਕਦੇ ਸੁਖ ਨਸੀਬ ਨਾ ਹੋਵੇਗਾ!”

ਪਰ ਮੁਅਲਿੱਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤੁੱਕ-ਬੰਦੀ ਦਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ:

“ਕਿਸ ਨੇ ਕਿਹਾ...ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਏ...ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਰਾਬ ਵੇਚਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਕੀ ਚਾਹੋਗੇ?”

ਮੁਅਲਿੱਮ ਦੀ ਬੀਵੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਇਨਾਅਤ ਦੇ ਘਰ ਕੋਲ, ਇਕ ਬਾਗ ਦੇ ਵਿਚੋਂ-ਵਿਚ ਖਲੋਤੇ ਵੇਖਿਆ ਜੋ ਪਾਰਟੀ ਰੌਡ ਕਵਾਟਰ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਸੀ। ਬਿਲਕੁਲ ਹਨੇਰਾ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨਾਅਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸਾਨੂੰ ਚੇਰੀ ਦੇ ਇਸ ਵੱਡੇ ਦਰਖ਼ਤ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ਾਬ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਤਾਂ ਕਿ ਸਾਡਾ ਪੇਸ਼ਾਬ ਲਾਲ-ਲਾਲ ਚੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਰਾਗ ਬਣਾ ਲਵੇ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਅਸੀਂ ਦਰਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਪੇਸ਼ਾਬ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਪੇਸ਼ਾਬ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਹੱਸਦੇ ਰਹੇ।

ਪਰ ਰਾਤ ਦੇ ਚੌਕੀਦਾਰ ਨੇ ਸਾਡਾ ਸਵਾਦ ਈ ਕਿਰਕਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬੰਦੂਕ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸਾਨੂੰ ਬਾਗ ਵਿਚੋਂ ਦੌੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਇਨਾਅਤ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਇਆ, ਤੇ ਉਹ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਰਫਿਊ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਘਰ ਦੇ ਅੱਧੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਅੱਪੜਿਆ ਸਾਂ ਕਿ ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਜੜ੍ਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਦੌੜ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੀਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੌੜ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਹਵਾ ਵਾਂਗ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ। ਕਾਰਬਨ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਦਰਖਤ ਜਿਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਚੇਰੀ ਦੇ ਖੁਸ਼ਕ ਫਲ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਤਾਰਾਂ ਬੰਨੀ ਖਲੋਤੇ ਹਨ, ਜੋ ਮੇਰੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੜਕ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਦੌੜਦਾ ਹਾਂ। ਇਕ ਫੌਜੀ ਮੇਰੇ ਮਿੱਛੇ ਦੌੜ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਭਾਰੀ ਬੂਟਾਂ ਦੀ ਧਮਕ ਤੇ ਚੀਕਾਂ ਨਾਲ: “ਰੁਕ! ਰੁਕ!!”

ਪਰ ਮੈਂ ਰੁਕਦਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਦੌੜੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਤੀਰ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਤੇਜ਼। ਹਰ ਕਦਮ ਨਾਲ ਮੈਂ ਕੁਝ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਵੱਡਾ ਹੋਰ ਵੱਡਾ। ਮੈਂ ਦਰਖਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੰਮਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਫੌਜੀ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਰੁਕਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਫੌਜੀ ਉੱਤੇ ਪੇਸ਼ਾਬ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਫੌਜੀ ਉੱਤੇ ਪੇਸ਼ਾਬ ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਉਹ ਵਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਡਾ ਹੋਰ ਵੱਡਾ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਹੋਰ ਪੇਸ਼ਾਬ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਫੌਜੀ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਹੱਸਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਰੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਕੰਬਦੀ ਹੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਸ਼ੈਅ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਫੌਜੀ ਦਾ ਹਾਸਾ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੀਰਦਾ ਹੋਇਆ ਗੂੰਜਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ ਨੂੰ ਫੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਮੋਢਾ ਜਿਵੇਂ ਮਫਲੂਜ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਡੀ ਵਾਂਗ ਹਿਲਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

“ਭਾਈ!”

ਰਾਤ, ਮੇਰੀਆਂ ਬੰਦ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਕਾਲਖ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਾਲੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਸੋਧ ਵਿਚ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਤਦ, ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਅਚਾਨਕ, ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋਅ ਨਿਕਲ ਕੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਲਿਟਾਂ ਉੱਤੇ ਚਮਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਡਿੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਪਿਛਾਂਹ ਹਟਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ, ਮੈਂ ਇਸੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸਦਾ ਬੱਚਾ ਮੈਨੂੰ “ਬਾਬਾ” ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਚਾਹੇ ਪਾਸੇ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਉਸੇ ਥਾਂ ਸਾਂ ਜਿਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਂ। ਇਕ ਛੋਟੇ ਜੇਹੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ, ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ।

ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਕੰਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋਅ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ।

“ਭਾਈ, ਖਲੋ ਜਾਓ! ਛੇਤੀ ਕਰੋ!”

“ਕੀ...”

ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ? ਔਰਤ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਏ।

“ਛੇਤੀ ਕਰੋ, ਅੰਦਰ ਚੱਲੋ! ਫੌਜੀ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ਨੇ।”

ਅਚਾਨਕ ਜੀਪ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਬੰਦ ਹੋਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਫੌਜੀ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਪੱਥਰ ਦੇ ਫਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਵੱਜਦੇ ਜੈਕ-ਬੂਟਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਗਲੀ ਵਿਚ ਗੂੰਜਦੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਂ, ਜਿਸਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਵਾਕਿਫ ਨਹੀਂ, ਦੀਵੇ ਨੂੰ ਬੁਝਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਗੋਡਿਆਂ ਦੇ ਭਾਰ ਬਹਿ ਕੇ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਅਡੋਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ, ਪੀੜ ਨਾਲ, ਮੈਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਖਲੋਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖਲੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਖ਼ਮੋਸ਼ ਜਿਹੀ, ਘਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਵੱਧਦੀ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਂਗਲੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ

ਉਸਨੇ ਅੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਲਿਟ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਕੰਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਡਗਮਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਘਸੀਟਦਾ ਹੋਇਆ ਹਿਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਲਾਂਘੇ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਤਾਰੀਕੀ ਵਿਚ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

“ਏਧਰ ਤੁਰੇ ਆਓ!”

ਅੰਨਿਆਂ ਵਾਂਗ, ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਦਾਮਨ ਦੀ ਸੁਰਸਰਾਹਟ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਆਵਾਜ਼ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਚਿਸ ਦੀ ਤੀਲੀ ਦੀ ਰਗੜ ਨਾਲ ਚੰਗਿਆੜੀ ਬਲਦੀ ਹੈ। ਤਾਰੀਕੀ ਦੂਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ। ਉਹ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਮੋਮਬੱਤੀ ਬਾਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮੋਮ ਪਿਘਲ ਕੇ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਪੱਥਰ ਉੱਤੇ ਹਰ ਪਾਸੇ, ਇਕ ਫਾਲਤੂ ਝਾਲਰ ਵਾਂਗ ਫੈਲ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਮਰਾ ਹੈ, ਕਾਲੇ ਤੇ ਲਾਲ ਕਾਲੀਨ ਤੇ ਦੋ ਫਰਸ਼ੀ ਤਕੀਆਂ ਨਾਲ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ। ਮੈਂ ਗੰਦਗੀ ਵਿਚ ਲਿੱਬੜੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਾਰ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਤਕੀਏ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁੱਟ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਔਰਤ ਵਾਪਸ ਲਾਂਘੇ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

“ਇਕ ਮਿੰਟ ਲਈ ਰੁਕੋ!”

“ਸਾਰੀ ਕਿ...”

ਮੈਂ ਇਹ ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦਾ? ਔਰਤ ਅਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਏਨਾ ਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿੰਨੀ ਇਹ ਡਗਮਗਾਈ ਹੋਈ ਸ਼ਮੂ।

ਰਾਤ ਨੇ ਸ਼ਮੂ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਿਪਟ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ, ਮੇਰੀ ਬੇਚੈਨੀ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤ ਵਿਚ ਡਰ ਨਾਲ ਕੰਬਦੇ ਹੋਏ ਮੈਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਪਰਦਾ ਖਿਸਕਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਇਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕਿ ਕੀ ਫੌਜੀ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਪਰ ਉਥੇ ਹਨ੍ਹੇਰਾ ਹੈ, ਚੁੱਪ-ਚਾਂ ਹੈ, ਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਰਾਨੀ। ਔਰਤ ਕਿੱਥੇ ਚਲੀ ਗਈ? ਪਰ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਕੀ ਕੀਤਾ ਹੈ? ਮੈਨੂੰ ਏਥੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਨੂੰ ਰਤੀ ਭਰ ਵੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਪਲ ਵੀ ਉਹ ਸਾਡੇ ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਗਲੀ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਭਿਣਕ ਲੈਣ ਦੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦੀ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਉਹ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਝਾਕਦੀ ਹੈ। ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਨਜ਼ਰਾਂ ਮਾਰਦੀ ਹੋਈ, ਮੈਨੂੰ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੁੰਦੇ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਬੇਤਾਬ। ਪਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਮਲਦੀ ਹੈ। ਮੂੰਹ ਹੀ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਕੁਰਆਨ ਦੀਆਂ ਆਈਤਾਂ ਪੜ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਚੱਜਤਾ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਟੁੱਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਖ਼ਮੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਅਹਿਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਸੁਰਖਿਅਤ ਮੁੜ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹੇ-ਦੋਸ਼ਮਸ਼ੀਰਾ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾਏਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ।

ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਰਸਤਾ ਲੱਭਦਾ ਹਾਂ। ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਦਬੂ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਜੁੱਤੀ ਕਿਧਰ ਹੈ, ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜ ਕੇ ਪੱਥਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਤੁਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਾਂਘੇ ਵਿਚ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ।

“ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਹੇ ਓ?”

ਹੈਰਾਬ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੁੱਤੀ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਬਰਾਡੇ ਦੇ ਕੱਚ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਖਲੋਤੀ ਹੈ।

“ਮੈਨੂੰ ਏਥੋਂ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ!”

“ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਹੇ ਓ?”

“ਘਰ!”

“ਇਸ ਵੇਲੇ ਸੜਕ 'ਤੇ ਫੌਜੀ ਹੀ ਫੌਜੀ ਨੇ!”

ਔਰਤ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ-ਅੱਧ-ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਦੀਵੇ ਦੀ ਹਲਕੀ ਜ਼ਰਦ ਰੋਸ਼ਨੀ ਲਾਂਘੇ ਦੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿੱਲਰੇ ਹੋਏ ਵਾਲਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਕਿ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅੰਮੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਧਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ:

“ਆਪਣੀ ਜੁੱਤੀ ਪਾ ਲਓ!”

ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਜੁੱਤੀ ਪਾ ਕੇ ਵਿਹਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤੇਲ ਦਾ ਦੀਵਾ ਲਈ ਸੁਣਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਹ ਉਸ ਪ੍ਰੇਤ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲਿਆ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵੇਖ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਅਜੀਬ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪਾਸਿਆਂ ਨਾਲ ਮਹਿਰਾਬ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਉਸਦੇ ਵਾਲ ਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਬਿਲਕੁਲ ਸਫ਼ੈਦ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਬੁੱਢਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵੀ ਛੋਟਾ।

“ਆਓ, ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਟੁਰਦੇ ਆਓ!”

ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਠਹਿਰ ਕੇ ਮੈਂ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਿੱਟੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਉਸਦੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਫਿਰ ਲਾਂਘੇ ਦੇ ਇਸ ਆਖਰੀ ਸਿਰੇ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿੱਥੋਂ ਉਸਦੇ ਦਾਮਨ ਦੀ ਸੁਰਸਰਾਹਟ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜੇਹਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਕਾਨ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਤੰਗ ਭੋਰੇ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਦੇ ਹਾਂ। ਭੋਰੇ ਦੀ ਆਖਰੀ ਪੌੜੀ 'ਤੇ ਅੱਪੜ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਖੁਫ਼ੀਆ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਘਾਹ-ਫੂਸ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਹਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਉਤਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਝਿਜਕੇ ਬਿਨਾਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਖੁਦ ਤੋਂ-ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ-ਇਹ ਵੇਖੇ ਪੁੱਛੇ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਇਕ ਆਇਤਕਾਰ ਸੁਰਾਖ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਪ੍ਰੇਤ ਵੀ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਚਿਪਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਔਰਤ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਘਾਹ-ਫੂਸ ਨੂੰ ਘਸੀਟੇ ਜਾਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ।

ਇਹ ਭੂਤ ਕੌਣ ਹਨ? ਉਸਦਾ ਪਤੀ? ਜਾਂ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਕੋਈ ਅਜਨਬੀ ਰਾਹਗੀਰ। ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਪਨਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤੇ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ? ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਵੀ ਏਥੇ ਹੀ ਰਾਹਾਂਗਾ, ਇਸ ਵਾਂਗ, ਤੇ ਇਸੇ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਵਾਲ ਵੀ ਚਿੱਟੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਆਖ਼ਿਰ ਉਹ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ?

ਉਹ ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਦਸਤਕ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਭੂਤ ਦੇ ਸਾਹਾਂ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਤੇ ਭਾਰੀਪਣ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਜੁੱਤੀ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਗੰਦਗੀ ਦੀ ਬਦਬੂ ਇਸ ਸੁਰਾਖ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਠੰਢੀ ਬੋ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀ ਹੈ। ਫੌਜੀ ਬੂਟਾਂ ਦੇ ਗੁੰਝਣ ਦੀ ਹਲਕੀ ਜੇਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਹੜੇ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਭੂਤ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਰੋਂਦਾ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਹੌਲੀ ਕਰਾਂਹਦਾ ਹੈ। ਮੁੜਕੇ ਦੀਆਂ ਬੁੰਦਾਂ ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਉੱਭਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਵਗਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮੇਰੇ ਨੱਕ ਤੀਕ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ। ਮੈਂ ਇਕ ਤਰਲ ਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਹਲਕਾ ਜੇਹਾ ਪੈਂਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਭੂਤ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਕਰਾਂਹਦਾ ਹੈ। ਗਰਮ ਤੇ ਸਿੱਲੀ ਹਵਾ ਦੀ ਇਕ ਲਹਿਰ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚੋਂ ਉੱਠਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਪੇਸ਼ਾਬ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਗੰਧ। ਭੂਤ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾਬ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਰਾਹਟ ਤੇਜ਼ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਵਾਹਵਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਾਕਟੇਲ: ਪੇਸ਼ਾਬ ਤੇ ਮਲ-ਮੂਤਰ ਦੀ: ਹੌਲੀ ਜੇਹੀ ਕਰਾਹਟ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਸਾਹਾਂ ਦੀ, ਪੀੜ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਦੀ।

ਜਿਉਂਦਾ ਦਫ਼ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਏਥੇ ਆਪਣੀ ਕਬਰ ਵਿਚ ਹਾਂ।

ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਦਾ ਮੱਲਾ ਸਈਅਦ ਮੁਸਤਫ਼ਾ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ, ਗੁਨਾਹਗਾਰਾਂ ਤੇ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਦੇ ਕਾਲੇ ਕਰਤੂਤ ਅੰਨ੍ਹੇ ਤੇ ਭੁੱਖੇ ਬਘਿਆੜਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਕਬਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਹ ਬਘਿਆੜ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਤੀਕ ਭੰਬੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਗੰਦੇ, ਬਦਬੂਦਾਰ ਸੂਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੌਂਦਦੇ ਤੇ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੇਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ....

ਹਾਂ, ਮੈਂ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਹਾਂ। ਤੇ ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਦੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਅੰਦਰ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅੰਨ੍ਹਾ ਤੇ ਬੋਲਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਅਜ਼ੀਮਤ-ਨਾਕ ਚੀਕਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇ ਸਕੇ, ਨਾ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਉੱਭਰਦੇ ਹੋਈ ਪੀੜ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕੇ।

ਵਲੇਟੇ ਹੋਏ ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਉਹ ਮੁੱਠਾ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਮੇਰੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਰਜ ਹੈ?

“ਭਾਈ!”

ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਸਕਾਂ-ਤੇ ਮੈਂ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹਾਂ-ਤਾਂ ਵੇਖਣ ਲਈ ਅਨੰਤ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਦੇ ਸਿਵਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ...ਤੇ ਇਹੋ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਮਲ-ਮੂਤਰ ਤੇ ਉਲਟੀ ਦੀ ਮਿਲੀ-ਜੁਲੀ ਦੁਰਗੰਧ ਦੇ ਨਾਲ ਕਬਰ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਬਦਬੂ-ਚਿੱਟੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਆਦਿ ਨੌਜਵਾਨ...ਅੰਨ੍ਹਾ ਭੂਤ, ਬੋਲਾ ਭੂਤ...ਉਸਦੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਪਛਾਣੀਆਂ ਸਿਸਕੀਆਂ...ਤੇ ਉਹ ਔਰਤ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ, “ਭਾਈ ਚਲੇ ਆਓ, ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਏਥੋਂ ਨਿਕਲ ਸਕਦੇ ਹੋ!”

ਫਿਰ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਖੁਦ ਨੂੰ ਹਿਲੋਰਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਫਿਰ ਤੋਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਪਾਣੀ ਛਿੜਕਣਾ ਪਵੇਗਾ; ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਮੈਨੂੰ ਖੁਦ ਨੂੰ ਇਸ ਤੰਗ ਸੰਦੂਕ-ਨੁਮਾ ਭੱਟ ਦੀ ਕਬਰ ਵਿਚੋਂ ਝੁਕਣਾ ਹੋਵੇਗਾ; ਮੈਨੂੰ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਣੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ;

ਤਾਰੀਕ ਤੇ ਅਨੰਤ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ, ਉਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੁੜਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਮੇਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਫਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਢੇਰ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ... ਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਸੁਣਾਂਗਾ:

“ਭਾਈ ਫੌਜੀ ਚਲੇ ਗਏ...”

ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਫਿਰ ਤੋਂ ਬੰਦ ਕਰਨੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।

ਰੋਣ ਦੀ ਦਰਦਨਾਕ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹਾਂ। ਕੁਝ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ। ਮੈਂ ਫਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ: ਕੋਈ ਮਲ-ਮੂਤਰ ਨਹੀਂ, ਮਿੱਟੀ ਨਹੀਂ। ਕਾਲੀਨ ਦਾ ਮੋਟਾ ਢੇਰ। ਸਿਸਕੀਆਂ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਚਰਮਰਾ ਕੇ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਹੈ; ਜ਼ਰਦ ਰੋਸ਼ਨੀ ਲਾਂਘੇ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ; ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਇਕ ਚਮਕਾਰਾ ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਰੋਸ਼ਨੀ ਹਰਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਚਰਮਰਾਕੇ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਕਾਇਤੀ ਰੁਦਨ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਾਂਘੇ ਇਕ ਨਰਮ ਜਿਹੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਜਗਮਗ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੌਰ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਸੰਘ ਸੁੱਕ ਗਿਆ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਲ-ਮੂਤਰ ਤੇ ਉਲਟੀ, ਖੂਨ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀਆਂ ਰਲੀਆਂ-ਮਿਲੀਆਂ ਬਦਬੂਆਂ ਹੁਣ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਚਿੰਬੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਉੱਠ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਅੱਧ-ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਮੇਰੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਰੋਸ਼ਨੀ ਜਿਸਨੇ ਦਰਦ ਨਾਲ ਭਰੇ ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦੀ ਬਜਾਏ ਹੁਣ ਲਾਂਘੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਸਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੱਕ ਅੱਪੜਦਾ ਹਾਂ। ਤੇਲ ਦਾ ਦੀਵਾ ਡਿਊਢੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਕਮਰੇ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸਿਰੇ ਉੱਤੇ ਉਸ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ “ਬਾਬਾ” ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਫਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਕਮੀਜ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਚੂਚੀ ਚਿੱਟੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੇ ਭੂਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਚੂਸੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹਾਂ। ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਸੁਫਨਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ। ਭੂਤ, ਉਸ ਔਰਤ ਦੀ ਸਫੈਦ ਛਾਤੀ ਨੂੰ ਚੁੰਭੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉੱਥੋਂ ਹਟਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਹਿੱਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਗੱਡੇ ਗਏ ਹਨ। ਭੂਤ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਚਿੱਟੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਤੋਂ ਪਰਾਂਹ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਤਕੀਏ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਲੰਮਿਆਂ ਪਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਮੇਰੇ ‘ਤੇ ਨਹੀਂ ਪੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਹੈਰਤ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਬਣ ਚੁਕਿਆ ਹਾਂ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹੋਈ ਛਾਤੀ ਨੂੰ ਕਮੀਜ਼ ਵਿਚ ਠੀਕ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੀ ਥਾਂ ‘ਤੇ ਜੜ੍ਹ ਹਾਂ। ਉਹ ਉੱਠ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ, ਠੰਢੀਆਂ ਤੌਲੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੈਂਪ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਹ ਲਾਂਘੇ ਵਿਚ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਤ ਦੀ ਅਜ਼ਮਾਇਸ਼ ਮੇਰੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਭਾਰ ਬਣ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਮਫ਼ਲੂਜ਼ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਉਹ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੀ।

“ਗੁਲਸ਼ਾਨਾ ਕਿੱਥੇ ਏ?” ਮੈਂ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਂ।

ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਕੰਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸੰਵਾਰਦੀ ਹੈ। ਬੇਚੈਨੀ, ਹੈਰਾਨੀ ਜਾਂ

ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਕ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਤੇਲ ਦਾ ਦੀਵਾ ਚੁੱਕੀ, ਉਹ ਇਕ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਲੈਂਪ ਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਲਾਂਘੇ ਵਿਚ ਮੁੜ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

“ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਸਾਫ਼ ਕੱਪੜੇ ਤੇ ਤੌਲੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹਾਂ।”

ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਵੇਖ ਕੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਭੂਤ ਦਾ ਅਕਸ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸਦੇ ਵਾਲ ਅਜੇ ਸਫ਼ੈਦ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਉਹ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ?

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਗੱਦੇ ਕੱਪੜੇ, ਜੋ ਖੂਨ ਤੇ ਉਲਟੀ ਨਾਲ ਲਤਪਤ ਹਨ, ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ, ਲੈਂਪ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਗੁਲਸ਼ਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੁੜ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ।

ਔਰਤ, ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਾਲੇ ਤਕੀਏ ਉੱਤੇ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਨਾ ਤਾਂ ਤੇਲ ਦੇ ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋਅ, ਨਾ ਹੀ ਮੇਰੇ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਆਹਟ ਉਸਨੂੰ ਕਲੀਨ ਵੱਲ ਵੇਖਦੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਝੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਵਾਲ, ਸਦਾ ਵਾਂਗ, ਉਸਦੇ ਅੱਧੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਕੱਜ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਹੈ। ਮੈਂ ਦੀਵੇ ਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰੱਖ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ, ਉਸਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ; ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਟੁਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਸਦਾ ਧਿਆਨ ਨਾ ਵੰਡਿਆ ਜਾਵੇ, ਮੈਂ ਖਿੜਕੀ ਦੀ ਬਾਰੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖੇ ਤਕੀਏ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਮੂਾਂ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਉੱਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸ਼ਮੂਾਂ ਜਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੀ ਕੰਧ ਉੱਤੇ, ਤੇ ਔਰਤ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਲਰਜ਼ਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਮੰਤਰ-ਮੁਗਧ ਜਿਹਾ, ਕਾਲੀਨ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਉਸ ਉੱਤੇ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਪਾਉਣ ਦੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ। ਕੀ ਉਸਦੀ ਛਾਤੀ ਅਜੇ ਵੀ ਨੰਗੀ ਹੋਈ ਹੋਈ ਹੈ?

ਅਸੀਂ ਚੁੱਪ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ, ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਬੋਲਣ ਦੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਪਰ ਕਿਉਂ? ਤੂੰ ਕੌਣ ਹੈਂ? ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਈ? ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ? ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਵਾਲ, ਮੇਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉੱਤੇ ਆ ਕੇ, ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਧੜਕਣਾਂ ਵਧਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਮੇਰੇ ਢਿੱਡ ਵਿਚ ਮਰੋੜ ਉੱਠ ਰਹੇ ਹਨ, ਮੇਰੇ ਹਲਕ ਨੂੰ ਜਕੜ ਰਹੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਕਾਲੀਨ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ-ਨਿਗਾਰ ਦੇ ਜਾਦੂ ਵਿਚ ਗਵਾਚ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

“ਭੈਣੇ, ਜੋ ਕੁਝ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਏ, ਮੈਂ ਉਸ ਲਈ ਪੰਨਵਾਦ ਕੀਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਇਹ ਏ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਆਖ਼ਿਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਕੀ ਏ! ਕੱਲ੍ਹ...”

“ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਹੀਦਾ ਬਾਹਰ ਬਰਾਂਡੇ ‘ਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਕ ਜੀਪ ਦੇ ਰੁਕਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ। ਫਿਰ ਫੌਜੀਆਂ ਦੇ ਚੀਕਣ ਤੇ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕੱਢਣ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆਈਆਂ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੜਕ ਵੱਲ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਸੀਵਰ ‘ਚ ਸੁੱਟ ਗਏ ਨੇ।”

ਮੇਰੀ ਮੰਤਰ-ਮੁਗਧ ਨਜ਼ਰ, ਜੋ ਕਾਲੀਨ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ-ਨਿਗਾਰ ਨਾਲ ਰਿਹਾਈ ਪਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਹੁਣ ਉਹਦੇ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖ ਤਕੀਏ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਅਟਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ, ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ, ਉਸਦੇ ਜਿਸਮ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ...

“ਮੈਂ ਦੇਰ ਰਾਤ ਤਾਈਂ ਬਾਹਰ ਸਾਂ। ਕਰਫਿਊ ਲੱਗਣ ਦੇ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਘਰ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ...ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੀਕ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ...ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਵਾਕਿਆ ਈ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ।”

ਔਰਤ ਦਾ ਹੱਥ ਤਕੀਏ ਦੇ ਇਕ ਫੁੱਲ ਨੂੰ ਲੁਕਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਤੈਨੂੰ ਏਥੇ ਸਵੇਰ ਤੀਕ ਰੁਕਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ। ਅਸੀਂ ਕੱਲ੍ਹ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾ ਸਕਦੇ ਆਂ। ਤੂੰ ਏਥੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਏਂ...ਉਹ ਇਸ ਥਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਏਥੇ ਆਏ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਚੋਰ ਏਥੇ ਈ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਜ਼ਮੀਨ 'ਚ ਸਮਾ ਗਿਆ ਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਉਲਟ-ਪੁਲਟ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਏ।”

ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ, ਅਹਿਸਾਸੇ-ਜ਼ਰਮ ਨਾਲ ਸੱਟ ਖਾਧੀ ਹੋਈ ਝਿਜਕਦੀ ਹੋਈ ਉੱਤੇ ਉਭਰਦੀ ਹੈ, ਫੁੱਲ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਂਦੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਪਰ ਵੱਲ।

“ਉਹ ਕਿਸੇ ਚੋਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ 'ਚ ਸਨ?”

ਉਸਨੇ ਕਮੀਜ਼ ਠੀਕ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।

“ਖ਼ੈਰ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਣ ਲਈ ਕੋਈ ਬਹਾਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।”

ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਮੇਰੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਨਾਲ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਅੱਧਾ ਉਸਦੇ ਵਾਲਾਂ ਨਾਲ।

“ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਮਾਰ-ਕੁੱਟ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੀ ਬਸ ਓਨੀ ਈ ਖ਼ਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪਾਸਵਰਡ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸਾਂ।”

ਤਕੀਏ ਦੇ ਮਿਧੇ ਹੋਏ ਫੁੱਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸਦੇ ਕੰਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਮੈਂ ਸ਼ਮ੍ਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਅਪਣੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਖਿਸਕਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਹਿੱਸੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਹਟਾ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।

“ਪਾਸਵਰਡ ਜਾਂ ਪਾਰਟੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਕਾਰਡ ਨਾ ਰੱਖਣਾ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਜ਼ਰਮ ਏ।”

“ਉਹ ਨਹੀਂ! ਮੇਰਾ ਸ਼ਨਾਖ਼ਤੀ ਕਾਰਡ ਤੇ ਮੇਰਾ ਸਟੂਡੈਂਟ ਕਾਰਡ!”

ਮੈਂ ਅਚਾਨਕ ਉੱਛਲ ਪੈਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਗੁਲਖ਼ਾਨੇ ਵੱਲ ਭੱਜਦਾ ਹਾਂ ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪੈਂਟ ਤੇ ਸ਼ਰਟ ਦੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਫਰੋਲਦਾ ਹਾਂ। ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਦ-ਦਿਲ ਹੋ ਕੇ ਤੇ ਥੱਕ ਕੇ ਮੈਂ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੁੜ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਔਰਤ ਤਕੀਏ ਉੱਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਡੋਲ ਸਕੂਨ ਨਾਲ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੈਸ਼ਾਨੀ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨਿਆਂ ਵਾਂਗ, ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਖਲੋਤਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

“ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ!”

“ਸ਼ਨਾਖ਼ਤੀ ਕਾਰਡ ਦੇ ਬਿਨਾਂ?”

“ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕਾਗਜ਼ ਸ਼ਾਇਦ ਸੀਵਰੇਜ਼ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਨੇ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਈ ਫਿਰਦੇ ਹੋਣਗੇ!”

“ਕੀ ਤੁਹਾਡਾ ਇਰਾਦਾ ਇਹ ਏ ਕਿ ਇਸੇ ਵੇਲੇ ਜਾਵਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਾਂ? ਉਹ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਨੇ।”

ਉਲਝਣ ਵਿਚ ਉਲਝਿਆ, ਮੈਂ ਇਕ ਕਦਮ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪਏ ਤਕੀਏ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹਾਂ। ਬਿਲਕੁਲ ਖਿੱਲਰਿਆ ਹੋਇਆ, ਮੈਂ ਹੌਲੀ ਜੇਹੀ ਕਰਾਂਗਦਾ ਹਾਂ,

“ਅੰਮੀ!”

“ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਕੁਝ ਖਾਣਾ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਆਂ।” ਇਹ ਔਰਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਸੁਣਿਆ ਈ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਖਲੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੇਲ ਦਾ ਦੀਵਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਅੰਨ੍ਹੀ ਲਾਂਘੇ ਦੇ ਸੰਨਾਟੇ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਖਿੜਕੀ ਦੀ ਓਟ ਉੱਤੇ ਰੱਖੀ ਸ਼ਮ੍ਰਾਂ ਦੇ ਪਿੰਘਲਦੇ ਮੋਮ ਵਾਂਗ, ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਤਕੀਏ ਉੱਤੇ ਢਹਿ ਪੈਂਦਾ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਫਿਰ ਇਕੱਲਾ ਹਾਂ, ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਮੇਰਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੈਸ਼ਾਨੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਤੇ ਭੈਣ ਨਾਲ ਲੁਕਾਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੇ ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੌ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਕੂਲ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਸੜਕ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉਹ ਚਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਦੁਆਵਾਂ ਪੜ੍ਹ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਨਾਲ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਤਨਾਓ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਜਾਗਦੀ ਰਹੇਗੀ।

“ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ।”

ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਮਰੇ ਦੀ ਗੁਫ਼ਾ ਜੇਹੀ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਖਲੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਸਾਰੀ ਕੰਧ ਉੱਤੇ ਛੱਤ ਤੱਕ ਫੈਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯਹੀਆ ਦੀ ਮਾਂ ਲਾਂਘੇ ਵਿਚੋਂ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਟਰੇਅ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ।

“ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ।”

“ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਖਾ ਲੈ।”

ਔਰਤ ਚਾਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਝੁਕਦੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਢੰਗ ਸਦਾ ਵਾਂਗ ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਸ਼ਾਂਤ ਨਜ਼ਰ ਵਾਂਗ, ਉਸਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਆਵਾਜ਼ ਵਾਂਗ।

“ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਸੌ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗੀ।”

“ਜੇਕਰ ਤੂੰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਗਿਆ ਤੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੇ ਅੜਿਕੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਤੇਰੀ ਪਿਆਰੀ ਅੰਮੀ ਫਿਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੌ ਸਕੇਗੀ।”

ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਰਹਿਮੋ-ਕਰਮ ਉੱਤੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਵਰਗਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਕੰਬਦਾ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ। ਮੈਂ ਫਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਟਰੇਅ ਦੇ ਕੋਲ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਔਰਤ ਖੁਦ ਨੂੰ ਚਾਹ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਲਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

“ਭੈਣ, ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬੇ-ਇੰਤਹਾ ਪ੍ਰੈਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਏ। ਤੁਸੀਂ...”

ਔਰਤ ਗਲਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ੂਗਰ ਕਿਊਬ ਪਾਉਂਦੀ ਹੋ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਥੋੜੀ ਜੇਹੀ ਰੋਟੀ ਫੜਾਉਂਦੀ ਹੈ।

“ਯਕੀਨ ਕਰੋ, ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਜਿੰਨੇ ਬੁਰੇ ਹਾਲਾਤ 'ਚੋਂ ਮੈਂ ਲੰਘੀ ਆਂ,

ਉਸਦਾ ਖਿਆਲ ਤੱਕ ਕਰਨਾ ਵੀ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਾਲੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।”

ਉਸਦੀ ਹਮਵਾਰ ਨਜ਼ਰ ਆਹਿਸਤਾ-ਆਹਿਸਤਾ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਕੰਬਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕਰਦੀ ਹੈ।

“ਇਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਖ਼ਬਰ ਆਈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਏ। ਮੈਂ ਯਹੀਆ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਉਸਦਾ ਖਿਆਲ ਏ ਕਿ ਉਸਦਾ ਬਾਬਾ ਪੁਲੇ-ਚਖੀ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦੂਰ-ਦਰਾਜ਼ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਫ਼ਰ 'ਤੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਏ।”

“ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬਾਬਾ ਕਿਉਂ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਏ? ਕੀ ਮੇਰੀ ਸੂਰਤ ਉਸਦੇ ਬਾਬੇ ਵਰਗੀ ਏ?”

“ਨਹੀਂ, ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਵਰਗੇ ਨਹੀਂ ਹੋ।”

“ਤਾਂ ਫਿਰ?” ਮੈਂ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਕੀ ਉਹ ਭੁੱਲ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਪਿਉ ਕਿਹੋ ਜੇਹਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਪਿਉ ਦੀ ਕੋਈ ਤਸਵੀਰ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੀ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਜਿੱਤ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸੁਫ਼ਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ?

ਯਹੀਆ ਦੀ ਮਾਂ ਕੰਧ ਨਾਲ ਢਾਸਣਾ ਲਾ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਵਿਚ ‘ਓਤਪੋਤ’ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਦੀ ਹਰਕਤ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਰੋਟੀ ਰੱਖ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਰੋਟੀ ਵਿਚ ਉਲਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

“ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਜੋ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਤਹਿਖ਼ਾਨੇ 'ਚ ਸੀ, ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਏ। ਉਹ ਅਜੇ ਅਠਾਰ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਉਹ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤੇ ਤੱਕ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਖ਼ਿਰ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਕੀ ਕੀਤਾ ਏ। ਉਸਦਾ ਦਿਮਾਗ਼ ਹਿੱਲ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਏ। ਰਾਤ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸਦੇ ਵਾਲ ਚਿੱਟੇ ਹੋ ਗਏ। ਹੁਣ ਉਹ ਇਕ ਲਫ਼ਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ। ਹਰ ਰਾਤ ਜਾਗ ਪੈਂਦਾ ਏ, ਨਵ-ਜੰਮੇ ਬਾਲ ਵਾਂਗ ਰੋਂਦਾ ਤੇ ਕਰਾਂਹੁਦਾ ਹੋਇਆ....।”

ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਲਰਜ਼ਦੇ ਹੋਏ ਹੱਥ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਟਿਕਾਈ ਜੋ ਚਾਹ ਦੇ ਗਲਾਸ ਨੂੰ ਟਰੇਅ ਵਿਚ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ, ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਨੰਗੀ ਛਾਤੀ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਓਨੀ ਹੀ ਮਾਸੂਮ ਜਿੰਨੀ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ, ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ।

“ਦੋ ਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਸੱਦਾ ਆਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਏ ਕਿ ਉਹ ਧੋਖਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਏ। ਉੱਥੋਂ ਉਹ ਹਰ ਵਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖ਼ਸਤਾ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਮੁੜਦਾ ਏ। ਮੈਂ ਬਸ ਏਨਾ ਈ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਲੁਕਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂ।”

ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਕੰਨ ਪਿੱਛੇ ਸੰਵਾਰਦੀ ਹੈ। ਚੁੱਪ। ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਉਡੀਕ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਹੁਣ ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਅਣਕਹੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਂਗਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਵੀ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ।

ਫਿਰ ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਉੱਠ ਖਲੋਂਦੀ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਸਵਾਲ, ਖ਼ੌਫ਼ ਤੇ ਅਹਿਸਾਸ ਚਾਹ ਤੇ ਰੋਟੀ ਨਾਲ ਟਰੇਅ ਵਿਚ ਲੱਦ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਂਘੇ ਦੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਯਹੀਆ ਦੀ ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ‘ਸ਼ਬ-ਬਖ਼ੈਰ’ ਆਖਣ ਲਈ ਮੁੜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੰਬਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਨਾਲ ਛੱਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਉਸਦੇ ਵਾਲ ਸੰਵਾਰਦੀ ਉਂਗਲ ਦੇ ਪੋਟੇ ਦੇ

ਖਿਆਲ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਉਂਗਲੀਆਂ ਦੇ ਉਹ ਪੋਟੇ ਜੋ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਉਸ ਲਿਟ ਨਾਲ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਖ਼ੌਫ਼ ਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਨੂੰ ਵੀ ਦੂਰ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਸਿੱਧੀ ਜੇਹੀ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਮੰਤਰ-ਮੁਗਧ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਬੋਲਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਖੋਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ-ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ੰਕਾਵਾਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ?

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਬੇਯਾਖ਼ਤਾ ਹਰਕਤ ਨਾਲ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਜਾਹਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਉਸਦੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਲੁਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੇਚੈਨ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਖ਼ੌਫ਼ਜ਼ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

“ਤੈਨੂੰ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਉਸਦੇ ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਤੇ ਹੰਝੂਆਂ ਤੋਂ।”

ਰੱਬ ਜਾਣਦਾ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅੱਬਾ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਉਂ ਆਖੀ ਸੀ। ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਦੀਆਂ ਦੁਆਵਾਂ ਬੁਦਬੁਦਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਬੇਕਾਰੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੋਤੀ ਫਿਸਲੇ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ: “ਉਸਦੇ ਵਾਲ ਤੈਨੂੰ ਜ਼ੰਜੀਰ ਕਰ ਲੈਣਗੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਅੱਖਰੂ ਤੈਨੂੰ ਡੁਬੋ ਦੇਣਗੇ!”

ਤਸਬੀਹ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਤਿੰਨ ਮੋਤੀ, ਦੂਸਰੀਆਂ ਤਿੰਨ ਦੁਆਵਾਂ, ਤੇ ਫਿਰ: “ਇਹੀ ਵਜ੍ਹਾਏ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ ਕਿ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਤੇ ਚਿਹਰੇ ਢੱਕ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ!”

ਇਹ ਗੱਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਿਨ ਆਖੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅੱਬਾ ਨੇ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਰੋਈ ਸੀ-ਤੇ ਫਿਰ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਖ਼ੌਫ਼ ਦਾ ਨੱਕਾਬ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਨਾਨੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਇਕ ਡਰੀ ਹੋਈ ਸ਼ਕਲ ਲੈ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਇਸੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦਾ ਮੈਂ ਵੀ ਆਦੀ ਸਾਂ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਿਲਦਾ, ਉਹ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਡਰ ਗਈ ਹੈ।

ਮੈਂ ਕਦੀ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਏਨਾ ਲੰਬੂਤਰਾ ਤੇ ਪਤਲਾ ਸੀ? ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਪਏ ਹੋਏ ਕਾਲੇ ਡੂੰਘਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤੋਂ? ਜਾਂ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ? ਜੇਕਰ ਅੰਮੀ ਕਦੀ ਮੁਸਕਰਾਂਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮੂੰਹ ਦੇ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਤਰਾਸ਼ੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਮੁਸਕਰਾਂਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਾਕਿਆ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬ੍ਰੈਕਟਾਂ ਜਿਹੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਰੋਂਦੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਬ੍ਰੈਕਟਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰੋਂਦੀ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੀ ਬ੍ਰੈਕਟਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਸੀ...

ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਬ੍ਰੈਕਟਾਂ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਖ਼ੌਫ਼ ਦਾ ਨੱਕਾਬ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਉਤਰ ਗਿਆ। ਪਰ ਫਿਰ, ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮੇਰੇ ਅੱਬਾ ਦੂਸਰੀ ਬੀਵੀ ਲੈ ਆਏ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕਿਉਂ ਲਿਆਏ, ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਅੱਬਾ ਕਦੀ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦੇਂਦੇ।

ਅੱਬਾ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਸਦਾ ਇਸ ਹੱਦ ਤੀਕ ਡਰੀ ਹੋਈ ਕਿਉਂ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਹੋ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਵਰਨਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਔਰਤ ਦੇ

ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਜੋ ਸਦਾ ਹੀ ਡਰੀ ਹੋਈ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ? ਸੱਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੱਥਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਨਾਲ ਕਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਸਿਰਫ ਕੁੱਟਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਉਸ ਉੱਤੇ ਸਵਾਰ ਹੁੰਦੇ, ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਦੇ... ਤੇ ਫ਼ਾਰਿਗ ਹੋ ਲੈਂਦੇ।

ਪਰ ਉਸ ਦਿਨ ਕੀ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਖ਼ੌਫ਼ ਗ਼ਾਇਬ ਹੋਇਆ, ਤੇ ਅੱਥਾ ਨੇ ਦੂਸਰੀ ਬੀਵੀ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ? ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੇ ਅੱਥਾ ਨੂੰ, ਉਸ ਤੋਂ ਡਰਨ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਜਾਗਦੀ ਸੀ। ਤੇ ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਨੇ ਜਿਨਸੀ ਮਿਲਾਪ ਤੋਂ ਡਰਨਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਮੇਰੇ ਅੱਥਾ ਦੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਮਰ ਗਈ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਬੀਵੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪਈ। ਇਕ ਘੱਟ-ਉਮਰ ਬੀਵੀ ਦੀ, ਜੋ ਕਾਮ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਰਹੇ।

ਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦਿਨ ਅੰਮੀ ਨੇ ਕਾਮ ਦੇ ਖ਼ੌਫ਼ ਤੋਂ ਨਿਜ਼ਾਤ ਪਾਈ, ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲਾ ਦਿਨ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਸ ਅਨੰਦ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਆਖ਼ਿਰੀ ਵਾਰ!

ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੰਘਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਖ਼ੌਫ਼ ਵਾਲਾ ਨੱਕਾਬ ਫਿਰ ਪਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਵਾਰੀ ਕਾਮ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣਗੇ।

ਅੱਜ ਦੀ ਰਾਤ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਕੱਲਤਾ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਹਿੰਮਤ ਵਾਲੀ ਅੰਮੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਚਿਹਰਾ ਸੜਕ ਵੱਲੋਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਮੁੜਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਉਸਦੇ ਜੀਰਣ ਹੱਥ, ਰਾਤ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦਾ ਤੋਂ ਰਹਿਮ ਦੀ ਭੀਖ ਮੰਗਣ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮੁੜਣ ਦੀਆਂ ਦੁਆਵਾਂ ਮੰਗਣ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ ਹਨ।

ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ।

“ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ?”

ਮੈਂ ਬਰਾਂਡੇ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤੱਕ ਅੱਪੜਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਔਰਤ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਤਨਜ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬੇਬਸੀ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ: “ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ!”

ਉਸਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ, ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ, ਮੈਂ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਬੱਚਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ-ਨੰਨਾ-ਮੁੰਨਾ ਤੇ ਕਾਬਲੇ-ਰਹਿਮ।

“ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਫਿਰ ਜਾਓ। ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਕਿ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।”

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਦੁਆਵਾਂ ਓਨੀ ਵਾਰ-ਪੜ੍ਹਣ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿੰਨੀ ਵਾਰ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਬੈਕਟਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਅਕਾਸ਼ ਦੇ ਤਾਰੇ ਗਿਣਦੀ ਸੀ।

ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਗੱਡੀ, ਮੈਂ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਮੁੜ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਜੋ ਔਰਤ ਵਾਲ ਕੰਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਰਨ ਲਈ, ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਵਾਲ ਸਮੇਟ ਰਹੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਬਰਾਂਡੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਅਡੋਲ ਖਲੋਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ।

“ਭੈਣ...।”

“ਮਹਿਨਾਜ਼! ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਭੈਣ ਅਖਵਾਉਣ ਤੋਂ ਨਫਰਤ ਏ। ਤੇ ਤੁਸੀਂ-ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਂ ਕੀ ਏ?”

“ਫਰਹਾਦ... ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਖ਼ਤਰੇ 'ਚ ਪਾਉਣ ਦੀ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਨਹੀਂ...।”

“ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਤੁਹਾਡੇ ਏਥੇ ਰੁਕਣ ਨਾਲੋਂ ਕਿਧਰੇ ਵੱਧ ਖ਼ਤਰੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਏ। ਆਪਾਂ ਕੱਲ੍ਹ ਕੋਈ ਰਾਹ ਲੱਭ ਲਵਾਂਗੇ!”

ਮੈਂ ਟੁਰ ਕੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਮੁੜ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਆਪਣੀ ਜੁੱਤੀ ਲਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸਨੂੰ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਛੱਡ ਕੇ ਗਿਆ ਸਾਂ।

ਰਾਤ ਸ਼ਮ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਮਲਾ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਮੇਰਾ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦਾ....

ਜੇਕਰ ਤੇਰਾ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦਾ....

ਜੇਕਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦਾ....

ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਫੈਂਟੇਗਾ?

ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਇਕ ਲੋਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੀਤ ਵਿਚ ਇਹ ਹੋਰ-ਫੇਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਇਨਾਅਤ ਨੇ ਨਿਰਵਾਸਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਇਹ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਨਜ਼ਮ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਦੇ ਇਕ ਪੁਰਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਲਿਖ ਕੇ ਉਸਦੀਆਂ ਚਾਰ ਤਹਿਆਂ ਮਰੋੜੀਆਂ ਤੇ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਸੁੱਟਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਪੁਰਜ਼ਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹਾਮੀ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿੱਗਾ, ਜਿਸਨੇ ਯਕੀਨਨ, ਉਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਤੇ ਫ਼ੌਰਨ ਇਨਾਅਤ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਵੀ ਲਿਆ।

ਲੈਕਚਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨਾਅਤ ਕੈਂਪਸ ਵਿਚੋਂ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ।

ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਘਰ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਜਿਗਰੀ ਯਾਰ ਮੁਲਕ ਵਿਚੋਂ ਭੱਜ ਜਾਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ।

ਅਗਲੀਆਂ ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਾਬੁਲ ਵਿਚ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ। ਇਸਨੂੰ ਇਕ ਬੇਹੱਦ ਸ਼ਾਇਰਾਨਾ ਵਿਦਾਈ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਰਾਤਾਂ ਅਸੀਂ ਪੀਂਦਿਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ। ਅਸੀਂ ਪਲਕ ਤੱਕ ਨਾ ਝਪਕਾਈ।

ਇਨਾਅਤ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਾਬੁਲ ਵਿਚ ਉਸ ਲਈ ਸੂਰਜ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਵਾਰ ਉੱਗਣ ਦੇ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਰਹਾਂ। ਉਸ ਪਲ ਜਦੋਂ ਰਾਤ ਅੰਤ ਵਿਚ ਚੌਕੀਦਾਰ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦਮ ਤੋੜਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਮੁੱਲਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਅਜ਼ਾਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਫ਼ਨਿਆਂ ਵਿਚ ਖ਼ਲਲ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਤੇ ਇਨਾਅਤ ਬਾਗ਼ੋ-ਵਾਲਾ ਦੇ ਅੰਗੂਰ ਦੇ ਚਮਨ ਵਿਚ ਗਵਾਚੇ ਹੋਏ ਸਾਂ। ਸੂਰਜ ਨੇ ਨਿਕਲਣ ਦੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਨੇ ਸਾਡੀ ਪਿਆਸ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਚੁਨਾਂਚਿ ਇਨਾਅਤ ਨੇ ਅੰਗੂਰ ਦੀ ਵੇਲ ਦੇ ਪੱਤੇ ਤੋਂ ਤੌਲ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਚੁਣ-ਚੁਣ ਕੇ ਪੀਤੀਆਂ। ਇਨਾਅਤ ਕੋਈ ਸ਼ਾਇਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਖ਼ਾਲਿਸ ਸ਼ਾਇਰਨਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਅਸੀਂ ਘਰ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਏ, ਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ, ਤਾਂ ਅੰਗੂਰ ਦੀਆਂ ਬੋਟੀਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਮੁਅਲਿੱਮ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ।

ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਉਂਗਲ ਵਿਚ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਕਾਸ਼ ਮਹਿਨਾਜ਼-ਆਪਣੀ ਬੇਹੱਦ ਨੇਕਦਿਲੀ ਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ-ਮਹਿਜ਼ ਇਕ ਸੁਫ਼ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਕਾਸ਼ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹਦਾ, ਮੈਂ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵੇਖਦਾ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਮੇਰੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਖਲੋਤੀ ਦੁਆਵਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਵੇਰ ਦੀ ਤਾਜ਼ਾ ਹਵਾ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਫੁਕਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਖ਼ੁਰੜੀਦਾਰ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਨੂਰ ਦੀ ਸਵੇਰ ਹੋਈ ਵੇਖਦਾ...ਕਾਸ਼ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਭਰ ਲੈਂਦੀ...

ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਭਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਤੇ ਮੈਨੂੰ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਹਾਂ। ਫ਼ਰੀਦ ਰੋ ਰੋ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

“ਬਾਬਾ! ਬਾਬਾ!”

“ਉਹ ਬਾਬਾ, ਕਿਸਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਏ? ਮੈਨੂੰ?”

“ਨਹੀਂ ਫ਼ਰੀਦ, ਇਹ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਤੁਹਾਡਾ ਭਰਾ!”

ਫ਼ਰੀਦ ਸੁਣਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਰੋਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਆਪਣੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਕੱਢਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੇ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਇਕ-ਇਕ ਪਾ ਦੋਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਵੀ ਲਫ਼ਜ਼ ਬੋਲੇ ਬਗ਼ੈਰ। ਫ਼ਰੀਦ ਅੰਮੀ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਪਿੱਛੇ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਮੂੰਹ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਅੰਮੀ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਦੁੱਧ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ੂਨ ਵਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਦੀ ਦੂਸਰੀ ਛਾਤੀ ਚੁੰਘਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਲਹੂ ਦੀ ਬਦਬੂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਿਰਫ਼ ਦੁੱਧ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ ਹੈ। ਪਰ ਦੁੱਧ ਹੈ ਕਿ ਸੁੱਕ ਗਿਆ ਹੈ! ਮੈਂ ਅੰਮੀ ਦੇ ਦੁੱਧ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਪਾਸੇ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਦੁੱਧ ਮੇਰੇ ਹਲਕੇ ਵਿਚੋਂ ਉੱਛਲ ਕੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਅੰਮੀ, ਬਾਬਾ ਫਿਰ ਤੋਂ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਨੇ!” ਫ਼ਰੀਦ ਚੀਕਦਾ ਹੈ।

ਉਲਟੀ ਦੀ ਬਦਬੂ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਛਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਦ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਯਹੀਆ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਉੱਛਲ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬਰਾਂਡੇ ਵੱਲ ਭੱਜਦਾ ਹੈ।

“ਮਾਂ, ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਉਲਟੀ ਆ ਰਹੀ ਏ!”

ਮਹਿਨਾਜ਼ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ ਕੱਪੜਾ ਲਈ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਮ ਕੱਪੜਾ ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਕੇ-ਉਹ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਲਾ ਕੇ, ਜੋ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬਚੀ ਨਹੀਂ ਹੈ-ਮੈਂ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਹਰਕਤ ਦੇਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮਹਿਨਾਜ਼ ਬੈਠਣ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਮੀਜ਼ ਜਿਹੜੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਗੁੰਗੇ, ਵਿਕਲਾਂਗ ਭਰਾ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਮਕਤੂਲ ਪਤੀ ਦੀ, ਉਲਟੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਚੁਰਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਵੀ ਇਹ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਨੰਗੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਉਸਦੇ ਹੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਟਿਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਹੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਜੋ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਚਿਹਰਾ ਧੋ ਤੇ ਪੂੰਝ ਰਹੇ ਹਨ।

“ਕੀ ਹੁਣ ਕੁਝ ਬਿਹਤਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ?”

“ਹਾਂ...।”

ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪਿਆਰੇ ਤੇ ਰਹਿਮ-ਦਿਲ ਹਨ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ?

ਯਹੀਆ ਮੈਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਲਾਸ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਤਾਂ ਹੋ, ਬਾਬਾ?”

“ਯਹੀਆ ਫ਼ਰਹਾਦ ਨੂੰ ਕੱਲਾ ਛੱਡ ਦਿਓ! ਦੂਸਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾਓ!”

ਮਹਿਨਾਜ਼ ਕਾਲੀਨ ਉੱਤੇ ਉਲਟੀ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਬੱਚਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਭਾਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕਿਪਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਧੜਕ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਥੱਕਾਨ ਕਾਰਨ ਧੜਕ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਅਣ-ਕਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਸੱਬਬ...ਮਹਿਨਾਜ਼ ਖਲੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

“ਕਰਫ਼ਿਊ ਹਟ ਚੁੱਕਿਆ ਏ। ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਦਵਾਈਆਂ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹਾਂ।”

“ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮੁਸੀਬਤ 'ਚ ਨਾ ਪਾਓ...ਸੱਚਮੁੱਚ, ਮੈਂ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ...।”

ਮਹਿਨਾਜ਼ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਤੁਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸਵੇਰ ਉਡੀਕਵਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਉਡੀਕ ਹੈ ਕਿ ਪਰਦੇ ਕਦੋਂ ਹਟਾਏ ਜਾਣ ਕਿ ਉਹ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਏ, ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਉਡੀਕਦਾ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਪਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹਟਾਵਾਂਗਾ।

ਮੈਂ ਕਮਰੇ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ੈਦ-ਚਿੱਟੀਆਂ ਖ਼ਾਲੀ ਕੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਉਸਦੇ ਪਿਉ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦਾ ਹਾਂ। ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਸਿਰੇ ਉੱਤੇ ਮੋਮਬੱਤੀ ਦੇ ਬਚੇ ਹੋਏ ਮੋਮ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਵੱਡੇ ਸਾਈਜ਼ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿਲਦਾਂ ਸੋਨੇ ਦੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਸਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਲਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ‘ਹਫ਼ਤ-ਪੈਕਰ’ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ‘ਖ਼ੁਸਰੋ-ਵ-ਸ਼ੀਰੀ’ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਸਿਰੇ ਉੱਤੇ ਮੁੜ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।

ਯਹੀਆ ਮੈਨੂੰ “ਬਾਬਾ” ਕਿਸ ਕਰਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ? ਮਹਿਨਾਜ਼ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੇਖਿਆ ਈ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁਕਾਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਉੱਛਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਧੁੱਪ ਦੇ ਵਿਚੋਂ-ਵਿਚ, ਜੋ ਪਰਦਿਆਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਕਾਲੀਨ ਉੱਤੇ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਗੌਰ ਨਾਲ ਤੇ ਸਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਯਹੀਆ ਜਿਹੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਤਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ‘ਬਾਬਾ’ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ! ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪਿਉ ਜੋ ਕਾਫ਼ੀ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਗ਼ਾਇਬ ਸੀ ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਤ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ- “ਬਾਬਾ, ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਚਲੇ ਗਏ ਹੋਏ ਸੀ?”-ਤੇ ਮੇਰੇ ਜਵਾਬ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕੀਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਉਹ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਬਗ਼ੈਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ

ਸਵਾਲ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਉਸਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਬਾਬਾ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਇਹ ਕਿ ਮੈਂ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਇਹ ਕਿ...

“ਯਹੀਆ, ਮੈਂ...।”

ਬੱਚਾ ਆਪਣੀ ਸੱਜੀ ਅੱਖ ਸੂਰਜ ਦੀ ਕਿਰਨ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਹੈ। ਜਿਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਲੱਗੇ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬੋਲਦੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਇੰਜ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਦੂਸਰੀ ਗੁਫਤਾਰੂ ਜਾਰੀ ਹੋਵੇ:

“ਖੁਦਾ ਦੇ ਲਈ, ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੱਲਾ ਛੱਡ ਦਿਓ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਬਾਬਾ ਨਹੀਂ ਹੋ। ਪਰ ਕੀ ਅਸੀਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਲਈ ਢੋਂਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ? ਬਿਲਕੁਲ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਖਿਆਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਜੇ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਇਆ ਏ ਉਹ ਇਕ ਦਹਿਸ਼ਤ ਭਰਪੂਰ ਸੁਫਨੇ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਵੀ ਇਕ ਸੁਫਨਾ ਵਸਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਬਾਬਾ ਮੁੜ ਆਏ ਹਨ। ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਨਾ ਕਰੋ।”

“ਬਾਬਾ, ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਗਏ ਹੋਏ ਸੀ।”

ਉਹ ਇਹ ਗੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨਾਕਾਬਿਲੇ-ਯਕੀਨ ਰਾਜ਼ ਖੋਲ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਜੋ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਰਾਜ਼ਦਾਰੀ ਦੇ ਭਾਵ ਦੇ ਐਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੈ।

“ਵਾਕਿਆ ਈ, ਜਾਣਦੇ ਹੋ? ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਗਿਆ ਸਾਂ?”

ਉਹ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

“ਤੁਸੀਂ ਪੁਲੇ-ਚਰਖੀ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਗਏ ਹੋਏ ਸੀ....।”

“ਤੇ ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਏ?”

ਉਹ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਵਿਚ ਉਂਗਲਾਂ ਲਹਿਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਤਕੀਏ ਉੱਤੇ ਬਣੇ ਫੁੱਲ ਉੱਤੇ ਉਂਗਲੀ ਨਾਲ ਖਾਕਾ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪੁਲ ਹੈ-ਤੇ ਇਹ ਪੁਲ ਹਰ ਵੇਲੇ ਚਰਖ ਵਾਂਗ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

“ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਯਾਦ ਏ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਕਦੋਂ ਗਿਆ ਸਾਂ?”

“ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਡੂੰਘੀ ਨੀਂਦ 'ਚ ਸਾਂ। ਲੈਂਪ ਦਾ ਤੇਲ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਤੇਲ ਲੈਣ ਗਏ ਹੋ। ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਗਵਾਹ ਗਏ ਤੇ ਉੱਥੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਛਾਣਿਆ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਸ਼ਨਾਖਤੀ ਕਾਰਡ ਘਰ ਛੱਡ ਗਏ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਉੱਥੇ ਫਸ ਗਏ ਤੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੇ। ਪੁਲ ਘੁੰਮਣ ਤੋਂ ਕਦੀ ਰੁਕਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਨਵਰ ਅੰਕਲ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪੁਲ ਤੋਂ ਕਦੋਂ ਉਤਰੋਗੇ ਤੇ ਪੁਲੇ-ਚਰਖੀ ਛੱਡ ਕੇ ਆਓਗੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ: ‘ਸੁਫਨੇ ‘ਚ’।”

ਬੱਚਾ ਸੂਰਜ ਦੀ ਕਿਰਨ ਤੇ ਤਕੀਏ ਦੇ ਫੁੱਲ ਦੇ ਨਾਲ ਖੇਡਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

“ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਰੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਚਦੀ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਆਓਗੇ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਨਵਰ ਅੰਕਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਇਕ ਰਾਤ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਸੁਫਨਿਆਂ 'ਚ ਆ ਗਏ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਜਾਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤੁਸੀਂ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਲਈ, ਮੈਂ ਮਾਂ ਨਾਲ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਰਾਤ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਸੁਫਨੇ 'ਚ ਮੁੜ ਆਓਗੇ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਫੜ ਲਵਾਂਗਾ, ਤੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਦਿਆਂਗਾ!”

ਬੱਚੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਫੜਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੁਫਨੇ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਕ ਕਾਲਪਨਿਕ ਪਿਉ ਹਾਂ, ਇਕ ਕਾਲਪਨਿਕ ਪਤੀ...ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮੁੜਣ ਦੀ ਫਿਕਰ ਕਿਉਂ ਕਰਨੀ?

ਮੈਂ ਯਹੀਆ ਨੂੰ ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਖਾਮੋਸ਼ ਸੁਫਨਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਛੱਡਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸਦਾ ਪੁਲ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਸਦਾ ਗੱਲ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ-ਆਪਣੀ ਅੰਮੀ ਦੇ ਬੇਤਾਬ ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ।

ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਵੀ ਸੁੱਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਵੇਰੇ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਵੀ ਭੁੱਲ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਰਫਿਊ ਹਟ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਪੈਰ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਗਲੀ ਦੇ ਆਖਿਰੀ ਸਿਰੇ ਉੱਤੇ ਮੇਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰੇ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਪਤਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਘਰ ਵਿਚ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਮੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹੋਰ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਕਿਸਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਗਿਆ ਹਾਂ? ਉਹ ਇਨਾਅਤ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਕੀ ਕਰੀਏ। ਕਿਸ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ-ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੰਤਰਾਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?

“ਉਧਰ, ਅੰਮੀ ਲਾਈਨ 'ਚ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰੋ?”

ਲਾਈਨ ਵਿਚ ਥਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਸੈਂਕੜੇ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਖਾਤਰ ਉਹ ਫੌਜੀ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾਂਦੀ ਹੈ।

“ਅਜ਼ੀਜ਼ ਭਾਈ, ਫਰਹਾਦ ਮੀਰਦਾਦ ਕੱਲ੍ਹ ਰਾਤ ਦਾ ਘਰ ਨਹੀਂ ਮੁੜਿਆ...”

“ਖ਼ੈਰ, ਉਹ ਏਥੇ ਨਹੀਂ ਏ। ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਬਾਕੀ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋ ਗਿਆ..।”

“ਚਲਾ ਗਿਆ! ਫ਼ਰਾਰ ਹੋ ਗਿਆ!” ਉਹ ਬੈਂਕਟਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਆਪਣੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। “ਕਿੱਥੇ ਚਲਾ ਗਿਆ? ਕਿੱਥੇ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋ ਗਿਆ? ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ?”

ਉਹ ਆਪਣੀ ਅੰਮੀ ਨੂੰ, ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਪਰਵਾਨਾ ਨੂੰ ਇੰਜ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ?

ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦੀ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਅੱਥਾ ਉੱਤੇ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਲਾਹਨਤਾਂ ਭੇਜੀਆਂ ਸਨ-ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੁਝਦਿਲੀ ਤੇ ਬੇਰਹਿਮੀ ਉੱਤੇ-ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਇਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

“ਨਹੀਂ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਆਖਿਰ ਗਿਆ ਕਿੱਥੇ? ਕੀ ਫੌਜ ਦੇ ਹੱਥ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ? ਜਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਏ?”

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖੌਫ ਨੂੰ ਨਿਗਲਿਆ, ਖੁਦ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਰੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਲਏ। ਉਹਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰੇਗੀ, ਦੂਸਰੀਆਂ ਤਮਾਮ ਮਾਵਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਭਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਹੇਠ...

ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇਗਾ! ਮੈਂ ਉੱਠ ਖਲੋਦਾ ਹਾਂ। ਯਹੀਆ ਆਪਣੀਆਂ ਚੁੱਭਵੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਰਾਂਡੇ ਵੱਲ ਕੁਝ ਕਦਮ ਪੁੱਟਦਾ ਹਾਂ।

“ਬਾਬਾ, ਮਾਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆ ਜਾਏਗੀ।”

“ਠੀਕ” ਮਹਿਨਾਜ਼ ਦੇ ਮੁੜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ! ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦੇਣ, ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਮੇਰੀ ਜੁੱਤੀ ਕਿੱਥੇ ਹੈ? ਮੈਂ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਝਾਕਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਕੀ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਧਰੇ ਛੁਪਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ? ਮੈਂ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੁੜ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਯਹੀਆ ਹੁਣ ਵੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਬਚਣ ਦੀ ਮੇਰੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜੇਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਮੁਸਕਾਂਦਾ ਹੋਇਆ।

“ਮੇਰੀ ਜੁੱਤੀ ਕਿੱਥੇ ਏ?”

ਬੱਚਾ ਸਕੂਨ ਨਾਲ ਖਲੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੰਬਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ, ਮੈਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਲਈ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਨੇੜਿਓਂ ਲੰਘ ਕੇ ਲਾਂਘੇ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਜੁੱਤੀ ਲੈ ਕੇ ਮੁੜਦਾ ਹੈ।

“ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਧੋ ਦਿੱਤੀ ਏ।”

ਉਹ ਜੁੱਤੀਆਂ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਾਲੇ ਤਕੀਏ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਝਿਜਕਦੇ ਹੋਏ ਪੈਰਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੁੱਤੀ ਹੁਣ ਵੀ ਗਿੱਲੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਯਹੀਆ ਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਉਸਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਮਫ਼ਲੂਜ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਕ ਪੱਕੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਵਿਹੜਾ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਮਹਿਨਾਜ਼ ਆਈ ਹੈ।

“ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ?”

ਉਹ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਤਾਜ਼ੇ ਨਾਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

“ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ।”

“ਤਾਂ ਫਿਰ ਚਲੇ ਜਾਓ-ਜਾਓ।”

ਉਹ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜੇਹਾ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ, ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਕਿ ਦੋ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਗਲੀ ਵਿਚ ਖਲੋਤੇ ਹੋਏ ਵੇਖ ਲਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੈਕ ਬੂਟਾਂ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹਵਾ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਵਿਹੜਾ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

“ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਆਮ ਜੇਹੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦੇ ਰੱਖੀ ਏ, ਜੋ ਫੌਜੀ ਦਸਤੇ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਏ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ, ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੋ?”

“ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਕਰੋ ਮਹਿਨਾਜ਼, ਮੈਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।”

“ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਹੁਣ ਵੀ ਕਿਉਂ ਲੱਭ ਰਹੇ ਨੇ?”

“ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਵੀ ਖੁਦ ਤੋਂ ਏਹੀ ਪੁੱਛੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਮੈਂ ਏਹੀ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕੀ ਕੀਤਾ ਏ ਤੇ ਕਿਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਾਲ ਵਜ਼ਾਹਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਬਾਗੀ ਨਹੀਂ; ਕਿਸੇ ਸੰਘਰਸ਼, ਜਿਹਾਦ ਜਾਂ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਰਾਬਤਾ ਨਹੀਂ-ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਇਕ ਦੋਸਤ ਦੇ ਨਾਲ ਮਟਰਗਸਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਜੋ ਕਾਬੁਲ ਛੱਡ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਏ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਵਿਦਾਅ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਬੇਸ਼ੱਕ, ਦੇਰ ਤਾਂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਕਰਫਿਊ ਲੱਗੇ ਖ਼ਾਸੀ ਦੇਰ, ਤੇ ਫਿਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲੇ ਦਸਤੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੋਈ ਸੰਜੀਦਾ ਗੱਲ ਨਹੀਂ-ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਗੱਲ ਹੈ ਜੋ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਹਨ 'ਚ ਆਉਂਦੀ ਏ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਕਮਾਂਡਰ ਕਹਿਕੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਗ਼ਲਤੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਹ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਉੱਲੂ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ...।”

ਮੈਂ ਤੁਰ ਕੇ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਸੇ ਹੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਦਾਸਤਾਨ ਦਾ ਇਤਬਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਗੱਲ ਉਸਦੇ ਵਾਲਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਛਿਪ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

ਅਸੀਂ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਅੱਪੜਦੇ ਹਾਂ। ਮਹਿਨਾਜ਼ ਤੇ ਯਹੀਆ ਕਿਚਨ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੁੜ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗਿੱਲੀ ਜੁੱਤੀ ਲਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉਸ ਤਕੀਏ ਉੱਤੇ ਜਾ ਬੈਠਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਪਿੜਕੀ ਦੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਕਿਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ? ਮੈਂ ਹਰ ਵਾਰ ਇਸ ਔਰਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ? ਕੀ ਉਸਦੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਹਿਮ ਹੈ? ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੀ? ਕੀ ਸ਼ੈਅ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਰਹੀ ਹੈ? ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਨਹੀਂ।

ਮੈਂ ਤਕੀਏ ਤੋਂ ਉੱਠ ਖਲੋਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਧੜਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਹੈਸੀਅਤ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਈ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਵਾਂ ਤੇ ਕੱਲ੍ਹ ਰਾਤ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਇਆ, ਉਸਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦੇਵਾਂ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਾਂਗਾ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਗ਼ਲਤ-ਫ਼ਹਿਮੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ। ਕਿਸੇ ਅਫ਼ਸਰ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਵਗ਼ੈਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੋਸ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ?

ਮੈਂ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਜੁੱਤੀ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੇਜ਼ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਧੜਕ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਉਹ ਕਿਚਨ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਲਾਂਘੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਟਰੇਅ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪਲੇਟ ਰੱਖੀ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਨਾਸ਼ਤੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

“ਤੁਸੀਂ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੇ?”

ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਪਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਬੇਜਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਗਿੱਲੀ ਜੁੱਤੀ ਵਿਚ ਜਾਣ ਕੇ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਹਵਾ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ? ਉਹ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਏਥੇ ਵੇਖ ਲਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਤਮਾਮ ਹੋ ਜਾਏਗਾ? ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਵਿਧਵਾ ਔਰਤ ਹੋ? ਨਹੀਂ। ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਔਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜਨਬੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਵਿਧਵਾ ਵੀ ਹੈ? ਜੇਕਰ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਮੈਂ ਏਥੇ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਆਖ਼ਿਰ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਓਗੇ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਹੀ ਕਿਉਂ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸਦੇ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸੀ?

ਮਹਿਨਾਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਵਾਲਾਂ ਭਰੇ ਸਿਰ ਤੇ ਗੂੰਗੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਛੱਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਟਰੇਅ ਨੂੰ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਤਕੀਏ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਮੁੜ ਗਈ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗਾਇਬ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੁੜ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਤਕੀਏ ਉੱਤੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਟਰੇਅ ਵਿਚ ਚਾਹ ਦੀ ਪਿਆਲੀ ਦੇ ਕੋਲ, ਮਹਿਨਾਜ਼ ਨੇ ਘਬਰਾਹਟ ਰੋਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਗੋਲੀਆਂ ਵੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ।

ਹਾਂ, ਮੈਂ ਬੇਚੈਨੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਪਰ ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਖਾਧਾ ਹੈ ਉਸਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਖੌਫ਼ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ।

ਮੈਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ‘ਦੀਵਾਨੇ-ਸ਼ਮਸ’ ਲੈਣ ਲਈ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਲਾਇਬਰੇਰੀਅਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਚੁਨਾਚਿ ਮੈਂ ਦੂਸਰੀ ਕਿਤਾਬ ਲਈ, ਇਸ ਉੱਤੇ ਇਕ ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ, ਤੇ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਮੇਜ਼ ਦੇ ਆਖ਼ਿਰੀ ਸਿਰੇ ਉੱਤੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰੰਗ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਵਾਲਾ ਚਸ਼ਮਾ ਲਈ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਖੁੱਭਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪੀ ਜਾਏਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਹੀ ਕਿਤਾਬ ਸੀ ਜਿਸ ਲਈ ਮੈਂ ਏਥੇ ਆਇਆ ਸਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖਿਸਕ ਆਇਆ ਤੇ ਏਨਾ ਕੁ ਅਹਿਸਾਸ ਬੋਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਖੁਦ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਸੁਣ ਸਕਿਆ।

“ਮਾਫ਼ ਕਰੋ, ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ‘ਚ ਕੋਈ ਏਤਰਾਜ਼ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਓ...।”

ਜਿਸ ਸਫ਼ੇ ਦਾ ਉਹ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਸ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਡੂੰਘੀ ਨਜ਼ਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਇਕ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰੀ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਬੋਝਲ ਸੀ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਨਿਗਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਜੇਹੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਲੁਕਾ ਲਿਆ।

ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਉਸਨੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਉਤਾਹ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਅਧਿਐਨ ਖਤਮ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਉੱਥੋਂ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਡੈਸਕ ਤੱਕ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗਏ ਤਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉੱਥੋਂ ਕਿਤਾਬ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰਵਾ ਸਕਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਫਿਰ ਮੇਜ਼ ਵੱਲ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਉਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦੇ

ਹੇਠਾਂ ਲਾਈਨ ਖਿੱਚੀ ਹੋਈ ਸੀ, “ਅਸੀਂ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਪਰ ਕਾਸ਼ ਸੁਣ ਹੀ ਸਕਦੇ! ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਬਗ਼ੈਰ ਬੋਲਣਾ ਕੋਈ ਮਾਅਨੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ, ਪਰ ਕੰਨਾਂ ਉੱਤੇ ਮੋਹਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਏ, ਦਿਲ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਜ਼ਬਾਨ ਉੱਤੇ ਤਾਲੇ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨੇ...।” ਤੇ ਸਫ਼ੇ ਦੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਵਿਚ, ਪੈਂਸਿਲ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

“ਵਿਨਾਸ਼।”

ਉਸੇ ਦਿਨ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੈਫੇ ਵਿਚ, ‘ਦੀਵਾਨੇ ਸ਼ਮਸ’ ਉੱਤੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਮੈਨੂੰ ਫਿਰ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਚਾਹ ਪੀਂਦੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਇਨਾਅਤ ਸੀ। ਬੇਨਾਮ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕਿਹੜਾ ਨਾਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹੋ? ਅਜਿਹੇ ਪਲਾਂ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਜੂਦ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਨ ਲੱਗੋ? ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਖੌਫ਼ ਨਾਲ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜੜ੍ਹ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹੋਵੋ ਕਿ ਭਰੋਸੇ ਲਈ ਕਲਪਨਾਵਾਂ, ਖ਼ਿਆਲੀ-ਔਰਤਾਂ, ਜਿੰਨ-ਭੂਤਾਂ, ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਤਸਵੀਰ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗੋ...

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਹਿਮਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਜਿੰਨ-ਭੂਤਾਂ ਦੀ ਹੌਸੀਅਤ ਕਿਸੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਸਨ, ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਜਿਹੀ ਕਵਰ-ਸਟੋਰੀ ਸੀ ਜੋ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਇਨਸਾਨੀ ਖੌਫ਼ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਸੀ....

ਪਰ ਕਲਾਸ਼ਿਨਕੋਫ਼ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਦਾਦੇ ਤੇ ਅਰਸਾ ਪਹਿਲਾਂ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿੰਨ-ਭੂਤਾਂ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀਗਰੀ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਉੱਤੇ ਈਮਾਨ ਰੱਖਾਂਗਾ, ਬਜਾਏ ਇਸਦੇ ਕਿ ਵਿਨਾਸ਼ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ-ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਖਤਮ ਸਮਝਾਂ।

ਹਾਂ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਰੂਹ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਉੱਤੇ ਆਸਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ, ਜਿੰਨ-ਭੂਤ ‘ਤੇ, ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅੰਤਮਿਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ-ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਸਕਦਾ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਅਜੇ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ...

“ਫ਼ਰਹਾਦ, ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ‘ਚ ਫ਼ੋਨ ਏ?”

ਚਾਹ ਦੇ ਘੁੱਟ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਨਿਗਲਦਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖੇ ਬਗ਼ੈਰ, ਜੋ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਚੌਗਾਠ ਉੱਤੇ ਖਲੋਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, “ਨਹੀਂ, ਪਰ...।”

“ਤਦ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਤਾ ਦੱਸੋ!”

ਮੈਂ ਉੱਠ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹਾਂ।

“ਪਲੀਜ਼ ਮਾਈ ਡੀਅਰ ਮਹਿਨਾਜ਼, ਵਾਕਿਆ ਈ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਹੱਦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੀਤਾ ਏ...।”

“ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਪਤਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ।”

ਝਿਜਕਦੇ ਹੋਏ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ।

ਉਹ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਜੜ੍ਹ ਹੋ ਕੇ ਖਲੋਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮਹਿਨਾਜ਼ ਯਹੀਆ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰਨ ਲਈ ਰੁਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਬੌਡ-ਰੂਮ ਵਿਚੋਂ ਦੌੜਦਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

“ਯਹੀਆ, ਕਿਸੇ ਲਈ ਵੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਣਾ।”
ਉਹ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਕਦਮ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਤੁਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਅੰਦਰ ਮੁੜ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

“ਕੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਏ ਜੋ ਤੁਹਾਡੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਾਂ?”

“ਨਹੀਂ... ਪਰ....।”

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਖੁਦ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਇਹ ਕਿ...

“ਤੈਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਮੁੜ ਕੇ ਨਾ ਆ ਜਾਵਾਂ, ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲਣਾ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਏਥੇ ਰੁਕੇ ਸੀ।”

ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਮੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖਲੋਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮਹਿਨਾਜ਼ ਗਲੀ ਵਾਲਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗਾਇਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਯਹੀਆ ਕਮਰੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਖਲੋਤਾ ਮੇਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆਣ ਖਲੋਤਾ ਹਾਂ ਜੋ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੁਲ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਲਗਾਤਾਰ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਮਹਿਨਾਜ਼ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਾਡੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸਨੇ ਬੇਕਰੀ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਪੁੱਛਿਆ:

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਫ਼ਰਹਾਦ ਦਾ ਘਰ ਕਿੱਥੇ ਏ? ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਟੀਚਰ ਹੈ, ਹੁਮੈਰਾ।”

ਸਫ਼ਦਰ ਜੋ ‘ਲੰਮੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ’ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੰਦੂਰ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਕੱਢਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਪਸੀਨਾ ਪੁੰਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਗਲੀ, ਦੂਸਰਾ ਘਰ, ਜਿਸਦੇ ਲੱਕੜ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਰੰਗ ਰੋਗਨ ਨਹੀਂ ਏ।”

ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਸਫ਼ਦਰ ਦੇ ਭਰਾ ਨੇ, ਸਦਾ ਵਾਂਗ, ਆਟਾ ਗੁੰਨਣਾ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਸਦੀ ਮਿੱਠੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੇਕਰੀ ਦੇ ਆਖ਼ਿਰੀ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, “ਕੱਲ੍ਹ ਰਾਤ ਕੋਹੇ-ਬੇਸ਼ੁਤੂਨ ਤੋਂ ਫ਼ਰਹਾਦ ਦੇ ਤੀਸ਼ੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸਾਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ-ਇਹ ਸੀਰੀ ਦੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਨੇ ਜਿਹਨਾਂ ‘ਚ ਫ਼ਰਹਾਦ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਏ....।”

ਮਹਿਨਾਜ਼ ਸਾਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਲ ਰੁਕੇ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਘੰਟੀ ਦਾ ਬਟਨ ਵਜਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਘੰਟੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ। ਉਹ ਭੁੱਲ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਕਾਬੁਲ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕ ਮਿੰਟ ਬਾਅਦ ਉਹ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਕੁੰਡੀ ਖੜਕਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਪਰਵਾਨਾ ਜਾਂ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਹੈ, “ਕੌਣ ਏ?”

ਉਸਨੂੰ ਕੀ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?

“ਮੈਂ ਫ਼ਰਹਾਦ ਵੱਲੋਂ ਖ਼ਬਰ ਲਿਆਈ ਹਾਂ।”

ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਚੁੱਪ-ਚਾਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਪਰਵਾਨਾ ਜਾਂ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜੇਹਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਨੂੰ ਅਜੀਬ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਦੀ ਥੱਕੀ ਹੋਈ ਨਾ-ਉਮੀਦ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਗੜੇ ਵਿਚੋਂ ਬੋਲ ਕੇ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ, “ਕੌਣ ਏ?”

ਪਰਵਾਨਾ ਜਾਂ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਲਗਭਗ ਬੰਦ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ, ਉਹ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਿਉਂ ਕਰਨਗੇ? ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਉੱਤੇ ਟਿਕਾਈ ਉਸਨੇ ਬੁਲੰਦ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਅੰਮੀ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਹੈ, “ਫ਼ਰਹਾਦ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਲੈ ਕੇ ਕੋਈ ਉਤਾਹ ਖਲੋਤਾ ਏ।”

ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਦੌੜ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਫ਼ਰਸ਼ ਦੀ ਢਿੱਲੀ ਟਾਈਲ ਉੱਤੇ ਉਸਦਾ ਪੈਰ ਮੁੜ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਲਾਹਨਤ ਭੇਜਣਾ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲੇਗੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਠੀਕ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਸਦਾ ਸਹਿਮਿਆ ਹੋਇਆ ਚਿਹਰਾ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਦੀ। ਅੱਧ-ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਨਜ਼ਰ ਘੁੰਮਾ ਕੇ ਉਹ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਦਾ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ, “ਉਸਨੂੰ ਕੀ ਹੋਇਆ ਏ?”

“ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਹੈ। ਮੈਂ ਫ਼ਰਹਾਦ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਏਥੇ ਆਈ ਹਾਂ।”

ਇਹ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਕੌਣ ਹੈ? ਇਸ ਕੁੜੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ? ਉਹ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਖਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਛੋਟੇ ਕੱਦ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਝੂਠੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਠਹਿਰਾਓਂ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਲਈ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਬੇਚੈਨ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਗਲੀ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਸਿਰਿਆਂ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਆਹ ਹਲਕੀਆਂ ਬੇਖ਼ਾਬ ਅੱਖਾਂ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਹਿਨਾਜ਼ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ-ਜ਼ਦਾ, ਸਵਾਲੀਆ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫ਼ਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸੁੱਖੀ-ਸ਼ਾਦੀ ਹਾਂ, ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਤੇ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਲੁਕਣਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ? ਕੀ ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਚੱਕਰ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਮਹਿਨਾਜ਼ ਆਪਣੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਪਿਛਾਹ ਹਟਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਫਸਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਦੇ ਵਾਕਿਆਤ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਡਲ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਕੱਜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਉਹ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਉਹ ਜਾ ਕੇ ਕਿਸ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਦਸਤਕ ਦੇਵੇ? ਕੀ ਆਪਣੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾਵੇ, ਜੋ ਇਕ ਉੱਚ-ਅਹੁੱਦੇ ਉੱਤੇ ਅਫ਼ਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ?

ਨਹੀਂ, ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਮਦਦ ਕਿਵੇਂ ਮੰਗ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ? ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਚਚੇਰਾ ਭਰਾ, ਮੇਰੇ ਅੱਬਾ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ

ਸਕਿਆ। ਮੇਰੇ ਅੱਬਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਭੜਕੀਲਾ ਮਿਲਟਰੀ ਲਿਬਾਸ ਪਾਈ ਅੰਮੀ ਦੇ ਇਸ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਖੌਲਣ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ, “ਤਰਕੀ ਤੇ ਹਫੀਜ਼ੁੱਲਾਹ ਅਮੀਨ ਦੀਆਂ ਮਾਂ-ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਐਸੀ-ਤੈਸੀ ਕਰੂੰ!” ਉਹ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਸਿਆਸੀ ਬਹਿਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਤੇ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਆਸ਼ਕ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਕੇ ਉੱਥੋਂ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਅੱਬਾ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮਾਰੇ ਕਾਂ-ਕਾਂ ਕਰਦਾ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਅੱਬਾ ਨੇ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋ ਗਏ, ਉਸੇ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਦਾ ਇਹ ਚਚੇਰਾ ਭਰਾ, ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਅਹਿਮਕਾਨਾ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਨੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਖੁੱਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਹੁਣ ਕੀ ਕਰੇਗੀ?

ਉਹ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖੇਗੀ, ਤੇ ਖੁਦ ਆਪਣਾ ਬੁਰਕਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਅੰਦਰ ਚਲੀ ਜਾਏਗੀ।

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਆਏਗੀ।

“ਦੇਖੋ ਬਾਬਾ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

ਯਹੀਆ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਹੱਥ ਸਿਆਹ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਮੋਮੀ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਇਹ ਕੀ ਏ?”

“ਇਹ ਪਤੰਗਾ!”

“ਪਰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ?”

“ਤੁਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਨ੍ਹੇਰਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਏ।”

ਕੋਈ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਖੜਕਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਹਿਨਾਜ਼ ਆਈ ਹੋਵੇਗੀ, ਅੰਮੀ ਦੇ ਨਾਲ। ਮਹਿਨਾਜ਼? ਨਹੀਂ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਦਸਤਕ ਕਿਉਂ ਦੇਵੇਗੀ?

ਯਹੀਆ ਰਾਤ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਉੱਤੇ ਸਿਰ ਉਠਾਂਦਾ ਹੈ। ਧੜਕਣ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਖ਼ਿਰ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਗਰੋਹ? ਯਹੀਆ ਦੇ ਮਾਮੇ ਦੇ ਸਿਸਕੀਆਂ ਲੈਣ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਸੁਣੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਯਹੀਆ ਆਪਣੇ ਅਣਦੇਖੇ ਪਤੰਗੇ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅਨੰਤ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਛੱਡ ਕੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜਦਾ ਹਾਂ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਦਸਤਕ ਹੋਰ ਉੱਚੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਯਹੀਆ ਦਾ ਮਾਮਾ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਵਿਚੋਂ-ਵਿਚ ਖਲੋਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਅਜੀਬ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਮੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬਾਗਾਂ ਉਸਦੇ ਦੁਬਲੇ-ਪਤਲੇ ਸਰੀਰ ਦੁਆਲੇ ਲਿਪਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਰੋਣਾ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੀ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉਸ ਸੁਰਾਖ਼ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ? ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਵੀ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਖੜਕ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੁਣ ਵੀ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਗੂੰਜ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਬਰਾਂਡੇ ਦੇ ਆਖ਼ਿਰੀ ਸਿਰੇ ਉੱਤੇ ਅੱਪੜਦੇ ਹਾਂ। ਯਹੀਆ ਦਾ ਮਾਮਾ ਹੁਣ ਵੀ ਰੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਡਰੋ ਨਾ, ਮੁਹਿਬ ਮਾਮਾ, ਸਭ ਠੀਕ ਠਾਕ ਏ।”

ਪਰ ਮੁਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।

“ਦੇਖੋ, ਮੁਹਿਬ ਮਾਮੇ, ਮੇਰੇ ਬਾਬਾ ਆ ਗਏ ਨੇ।” ਯਹੀਆ ਉਸਦਾ ਦੂਜਾ ਹੱਥ ਫੜਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਡਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ!”

ਮੁਹਿਬ ਹੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਰੋਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਛੱਡ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ।

ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਦਸਤਕ ਲਗਾਤਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

“ਮੁਹਿਬ ਮਾਮਾ, ਅੰਮੀ ਆਈ ਏ। ਉਹ ਚਾਬੀ ਭੁੱਲ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਲਈ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹਾਂ।”

ਮੁਹਿਬ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ, ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਅਟਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਯਹੀਆ ਉਸਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਉਸਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਛੱਡ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ।

ਜਿਉਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਖੜਕ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੋ ਕਈ ਵੀ ਸੀ, ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਏ, ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਆਈ ਸੀ...।”

ਯਹੀਆ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੀ ਖਿਚੋਤਾਣ ਵਿਚ ਉਤਾਵਲਾ ਹੈ।

“ਨਹੀਂ ਯਹੀਆ! ਤੁਹਾਡੀ ਮਾਂ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਲਈ ਵੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਣਾ।”

“ਆਪਣੀ ਦਾਦੀ ਲਈ ਵੀ ਨਹੀਂ?”

“ਪਰ ਮੁਮਕਿਨ ਏ, ਇਹ ਤੁਹਾਡੀ ਦਾਦੀ ਨਾ ਹੋਵੇ!”

ਉਲਝਣਾਂ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਯਹੀਆ, ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਕੋਲ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਮੈਂ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਮੁੜ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ।

ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਯਹੀਆ ਦਾ ਪਤੰਗਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਉਸਦਾ ਰੰਗ ਰਾਤ ਦਾ ਰੰਗ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਪੈਂਸਿਲ ਬਕਸੇ ਵਿਚੋਂ ਚਿੱਟਾ ਚਾਕ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਲੱਭ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਇਕ ਪਤੰਗਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹਾਂ।

ਪਰ ਇਹ ਪਤੰਗਾ ਦਿਖਾਈ ਕਿਉਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ?

ਮੈਂ ਪਤੰਗੇ ਨੂੰ ਇਕ ਪੈਂਸਿਲ ਨਾਲ ਘਸਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸਦਾ ਰੰਗ ਬਿਲਕੁਲ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਰੰਗ ਜਿਹਾ ਹੈ: ਰਾਤ ਦਾ ਰੰਗ।

ਮੈਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਬੱਸ ਵਿਚੋਂ ਉਤਰਿਆ ਤੇ ਇਨਾਅਤ ਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਪਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਇਕ-ਇਕ ਡਿੱਕ ਲਈ ਚੱਲੋਗੇ। ਅਸੀਂ ਸੱਯਦ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਝਾੜੀਆਂ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਜੋੜੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਹੱਬਤਾਂ ਦੇ ਇਜ਼ਹਾਰ ਵਿਚ ਮਸਤ ਸਨ। ਸੰਗੋ-ਮਰਮਰ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦੀ ਟੇਕ ਲਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜੇਹੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੀ ਦੇਰ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਇਨਾਅਤ ਦੀ ਭੈਣ ਆਉਂਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਈ-ਰੋਂਦੀ ਹੋਈ,

ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਹਵਾਸ-ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦਕਸ਼ੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਇਨਾਅਤ ਨੇ ਵਾਈਨ ਦੀ ਬੋਤਲ ਸੱਯਦ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਦੀ ਕਬਰ ਉੱਤੇ ਮਾਰੀ ਤੇ ਫ਼ੌਰਨ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵੱਲ ਭੱਜ ਗਿਆ।

ਇਨਕਲਾਬ ਦਿਵਸ ਦੇ ਸਮਾਰੋਹ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਸ਼ਖ਼ਸ ਆਪਣੇ ਸਦਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਜਾਂ ਸੁਰਖ ਰੰਗ ਨਾਲ ਰੰਗੇ ਜਾਂ ਖਿੜਕੀ ਉੱਤੇ ਸੁਰਖ ਝੰਡਾ ਟੰਗੇ। ਇਨਾਅਤ ਦਾ ਭਰਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਦੋਸਤ ਬੁੱਚੜਖ਼ਾਨੇ ਗਏ ਤੇ ਕੁਝ ਚਾਦਰਾਂ ਭੇਡ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਵਿਚ ਰੰਗ ਲਿਆਏ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਨਕਲਾਬ ਦਿਵਸ ਦੇ ਆਉਂਦੇ-ਆਉਂਦੇ ਖ਼ੂਨ ਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਨਾਅਤ ਦਾ ਭਰਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਦੋਸਤ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਡੱਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਮੈਂ ਲੈਕਚਰ ਰੂਮ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋਇਆ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਬਲੈਕ ਬੋਰਡ ਦੇ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਲਾਲ ਬੈਨਰ ਤਾਣ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਾਅਰਾ ਸਫ਼ੈਦ-ਚਿੱਟੇ ਚਾਕ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ:

ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦਾ

ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦੇ

ਜੇਕਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦਾ

ਤਾਂ ਫਿਰ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਮਸ਼ਾਲ ਕੌਣ ਜਗਾਏਗਾ?

ਜੇਕਰ ਇਨਾਅਤ ਦੇ ਭਰਾ ਨੇ ਖ਼ੁਦਕਸ਼ੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਯਹੀਆ ਦੇ ਮਾਮੇ ਵਾਂਗ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਬਿਨਾਂ। ਰੂਹ ਦੇ ਬਿਨਾਂ। ਦੋ ਥੰਮਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲਟਕਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਜਿਸਮ। ਮੈਂ ਉਹ ਸਭ ਵੇਖਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਜੋ ਇਨਾਅਤ ਦੇ ਭਰਾ ਤੇ ਯਹੀਆ ਦੇ ਮਾਮੇ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਮੇਰੇ ਖ਼ੁਸ਼ਕ, ਸੁੱਕ ਚੁੱਕੇ ਹਲਕ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਪਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਪੀ ਸਕਾਂ, ਜਾਂ ਇਨਾਅਤ ਦੀ ਮਾਂ ਵਾਂਗ, ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਖ਼ਾਲੀ ਕਬਰ ਉੱਤੇ ਉਹ ਵੀ ਰੋਂਦੀ ਰਹੇ...ਮੈਂ ਜੀਉਂਦਾ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

“ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਆ ਗਈ!”

ਯਹੀਆ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਦੌੜਦਾ ਹੈ। ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਵਿਹੜਾ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-ਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਵੀ! ਲੜਖੜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਵੀ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਅੱਪੜਦਾ ਹਾਂ। ਮਹਿਨਾਜ਼ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਔਰਤ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਤੁਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨਹੀਂ। ਮਹਿਨਾਜ਼ ਗਲੀ ਵਾਲਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਅਡੋਲ ਖਲੋਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਢੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਕਹੇ ਤੇ ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਹੋ ਸਕੇ ਚਲੀ ਜਾਵੇ।

“ਦਾਦੀ!” ਯਹੀਆ ਭੱਜ ਕੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਫੜ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।

“ਯਹੀਆ, ਤੇਰੀ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।”

ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਵਾਲ ਤੇ ਆਪਣਾ ਨੰਨਾ ਜਿਹਾ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

“ਇਕ ਦਿਨ ਦਾਦੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪੁਲੇ-ਚਰਖੀ 'ਚ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਹੋ...ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕੇਗੀ। ਕੀ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਸਕਦੀ ਏ, ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜੀਉਂਦਾ ਵੇਖ ਲਵੇ?”

“ਪਰ ਯਹੀਆ, ਮੈਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਤੁਹਾਡਾ ਬਾਬਾ...।”

ਨਹੀਂ, ਉਸਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।

“ਇਕ ਦਿਨ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਸੁਫਨਿਆਂ 'ਚ ਆਉਂਦੇ ਹੋ, ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਫੜ ਲਵਾਂਗਾ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਮਾਝੋਲ ਉਡਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਸੀ...ਪਰ ਜੇਕਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੇਖਿਆ...।”

“ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਆਂਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਮੁੜ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਜਾਓ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖੋ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਮਾਮਾ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਏ...।”

ਭਾਰੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ, ਬੱਚਾ ਮੁਹਿਬ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਢੀ ਔਰਤ ਬਰਾਂਡੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਚੋਰਾਂ ਵਾਂਗ, ਪੰਜਿਆਂ ਦੇ ਭਾਰ ਚਲਦਾ, ਮੈਂ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗੰਘਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹੋਈ ਖਿੜਕੀ ਵਿਚੋਂ, ਮੈਂ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਦੇ ਸਾਹ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ, “ਜੋ ਜੀ 'ਚ ਆਵੇ ਕਰੋ, ਪਰ ਮੈਂ ਯਹੀਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੋਤੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੀਵਾਨੀ ਔਰਤ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ 'ਚ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਸਕਦੀ।”

ਮੈਂ ਪਰਦੇ ਦਾ ਇਕ ਪਾਸਾ ਚੁੱਕਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਬੜੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਭਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਝਾਕਦਾ ਹਾਂ। ਮਹਿਨਾਜ਼ ਹੁਣ ਵੀ ਗਲੀ ਵੱਲ ਖੁੱਲ੍ਹਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਕੋਲ ਖਲੋਤੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਸਖਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰ ਕੁੜ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਕੀ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਪਰ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੋਲ ਬਹੁਤ ਸੰਭਲ-ਸੰਭਲ ਕੇ ਬੋਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਭੀਖ 'ਚ ਦੇ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਉਸਦੀ ਸੱਸ ਬਰਾਂਡੇ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕੰਬਦੀ ਹੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਫਿਰ ਤੋਂ ਗੂੰਜਦੀ ਹੈ:

“ਅਨਵਰ ਤੈਨੂੰ ਦਿਖਾ ਦਏਗਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਗੰਵਾਈ!”

ਮਹਿਨਾਜ਼ ਉਸਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਚੁੱਪ ਤੇ ਥੱਕੀ ਹੋਈ, ਉਸਦੀ ਸੱਸ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਘਸੀਟਦੀ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਬੁਰਕਾ ਠੀਕ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਗਲੀ ਵੱਲ ਰੁਖ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਸਦੇ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਗੂੰਜਦੀ ਹੈ:

“ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਏਨੇ ਅਹਿਮ ਹੋ ਗਏ ਹੋ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਘਰੋਂ ਕੱਢਣ ਦੀ ਢੀਠਤਾਈ ਤੇ ਉੱਤਰ ਆਏ ਹੋ! ਮੇਰੇ ਬੋਲ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ, ਤੁਸੀਂ ਪਛਤਾਓਗੇ...।”

ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਸਦੇ ਬੁੱਢੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗਲੀ ਵਿਚ ਅਲੱਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਹਿਨਾਜ਼ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਬੰਦ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਘਰ ਵੱਲ ਮੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਯਹੀਆ ਵੀ।

ਬੱਚਾ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਲਈ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਯਹੀਆ ਵਾਂਗ, ਮੈਂ ਵੀ ਮਹਿਨਾਜ਼

ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਪੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋਈ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਧੜਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਕੰਬ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਏਨੀ ਹੀ ਹਿੱਲਦੀ ਹੈ, “ਹੈਲੋ...ਤੁਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਹੋ?”

ਮਹਿਨਾਜ਼ ਆਪਣੀ ਗਿੱਲੀ ਜੁੱਤੀ ਲਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਬੈਠਕ ਦੇ ਕਾਲੀਨ ਉੱਤੇ ਠੱਪ-ਠੱਪ ਵੱਜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਨਹੀਂ ਸੰਵਾਰਦੀ, ਜੋ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਜ਼ਰਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੀ?

“ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡਾ ਘਰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਲੋਕ ਸੁੱਖੀ-ਸਾਂਦੀ ਨੇ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਏ। ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਏ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਅੱਜ ਸਵੇਰੇ, ਨਮਾਜ਼ ਵੇਲੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਕੋਈ ਪੈਂਡਲਿਟ ਲੱਭ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਤੁਸੀਂ ਪਰਚੇ ਵੰਡ ਰਹੇ ਸੀ....।”

“ਇਹ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਏ। ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਕਰੋ....।”

“ਠੀਕ ਹੈ, ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ....।”

“ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਕਿਵੇਂ ਏ?”

“ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਠੀਕ ਨੇ, ਪਰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ।”

“ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਈ?”

“ਉਹ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਹੀ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।”

‘ਕਿਉਂ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ’, ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮਹਿਨਾਜ਼ ਯਹੀਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਅਣਕਰੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੀ ਹੈ: “ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ ਤੁਹਾਡਾ ਘਰ ਨਿਗਰਾਨੀ ‘ਚ ਹੋਵੇ। ਤੁਹਾਡੀ ਮਾਂ ਦਾ ਏਥੇ ਆਉਣਾ ਤਦ ਤੱਕ ਖਤਰਨਾਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ, ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਉਲਝਣ ‘ਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦਾ ਮਨਸੂਬਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਏ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਏ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜਿੰਨੀ ਛੋਟੀ ਮੁਮਕਿਨ ਹੋ ਸਕੇ ਕਾਬਲ ਛੱਡ ਜਾਓ। ਉਹ ਅੱਜ ਸ਼ਾਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏਥੇ ਆਏਗੀ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਏ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।”

ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਜੋ ਵਾਲਾਂ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੀਆਂ ਹਨ, ਹੁਣ ਵੀ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕਤਰਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਤੇ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਲੁਕਾ ਰਹੀ ਹੈ?

ਉਹ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਇਕੱਲਤਾ ਵਿਚ, ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਸਵਾਲੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਥੱਕੇ ਹੋਏ ਜਿਸਮ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਸੁੱਟਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਕਦਮ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਮੇਰਾ ਵਜੂਦ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਮੈਂ ਏਥੇ ਨਾ ਹੁੰਦਾ।

ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਏਥੇ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਮਹਿਨਾਜ਼ ਅੱਥਰੂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ, ਗਮ ਨਾਲ ਬੇਹਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਹੁਣ, ਇਸਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਅੱਥਰੂਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਵਿਚ

ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਹੀ ਦਿਲ ਵਿਚ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸਾੜ ਰਹੀ ਹੈ, ਹੁਣ ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਫਿਰ ਤੋਂ ਇਕੱਲਾ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਵੇ।

ਬਿਲਕੁਲ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਵਾਂਗ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਵਾਰ ਰੋਂਦੇ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਅੱਬਾ ਦੂਸਰੀ ਬੀਵੀ ਲਿਆਏ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਾਮੇ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਅੱਬਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਮਾਮਾ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਹੀ ਹੱਸਣ ਲੱਗਾ। ਉਹਨੇ ਅੱਬਾ ਦੀ ਹੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਰੋਂਦੀ ਰਹੀ, ਰੋਲਾ-ਰੋਲਾ ਪਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਤੇ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਦਾਦੇ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਤਵੀਤ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਦਾ ਮੱਲਾ ਸਈਅਦ ਮੁਸਤਫਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਅਰਸਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਿਨ ਦੇ ਬਾਅਦ, ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਜਦੋਂ ਵੀ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਵੱਧਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ, ਉਹ ਤਵੀਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੰਦਾਂ ਵਿਚ ਦਬਾ ਲੈਂਦੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਟੱਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਦੀ ਇਕ ਬੰਦਿਸ਼ ਦੇ ਸੱਬਬ, ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਦੇ ਅਜੀਬ ਜਿਹੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲਦੀ। ਖ਼ੌਫ਼ ਨਾਲ ਸੜਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਲੈ ਕੇ, ਉਹ ਰੋਸਦੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਖੁਦ ਨੂੰ ਗੁੱਝਿਆਂ ਰੱਖਦੀ। ਕਦੀ ਧੋਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਧੋਣ ਲੱਗਦੀ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ, ਵਜੂ ਕਰਦੀ ਤੇ ਨਮਾਜ਼ੇ-ਕੱਫ਼ਾਰਾ (ਗੁਨਾਹ ਦੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਲਈ ਨਮਾਜ਼) ਪੜ੍ਹਣ ਲੱਗਦੀ।

ਮੈਂ ਕਦੀ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਖਿਰ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਪਾਕ ਕਰਦੀ ਸੀ: ਆਪਣੇ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਜਾਂ ਨਫ਼ਰਤ ਨੂੰ। ਆਪਣੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਜਾਂ ਜ਼ਿੱਲਤ ਨੂੰ।

ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਉਸਦੀਆਂ ਹੀ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਛਲ-ਉੱਛਲ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਹੈ।

“ਬੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਅੰਗੂਰ ਖਾਓ, ਬਾਬਾ!”

ਅੰਗੂਰਾਂ ਦਾ ਗੁੱਛਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਈ ਯਹੀਆ, ਖ਼ਾਮੋਸੀ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਪਲੱਥੀ ਮਾਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੰਭਲ ਕੇ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

“ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਕਿੱਥੋ ਏ?”

“ਕਿਚਨ ‘ਚ।”

ਮੈਂ ਗੁੱਛੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅੰਗੂਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਯਹੀਆ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅੰਗੂਰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੀ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਗ਼ੈਰਤ ਦਾ ਖ਼ੌਫ਼ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

ਮੈਂ ਉੱਠ ਖਲੋਂਦਾ ਹਾਂ।

‘ਗ਼ੈਰਤ’ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੀਕ ਬੇਗ਼ੈਰਤ ਲਫ਼ਜ਼ ਹੈ ਇਹ!

ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਮੁਸੀਬਤ ਮੁੱਲ ਕਿਉਂ ਲਈ, ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਕੀਤਾ ਮੇਰੇ ਲਈ? ਉਹ ਮੇਰੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਕਿਉਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੀਮਤ ‘ਤੇ?

ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮੇਰੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਨਾ ਕਰੇ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਲ ਹੋਵੇ?

ਉਹ ਮੇਰੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ? ਪਰ ਕੀ? ਕੀ ਮੈਂ ਏਥੇ ਫਸ ਗਿਆ ਹਾਂ? ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਨਬੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਲੁਕਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਕੀ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਲੁਕ ਕੇ ਇਸ਼ਕ ਕਰ ਸਕੀਏ? ਖੈਰ ਉਹ ਪੱਕਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੇ ਏਨੀ ਹੱਦ ਤੀਕ ਨੇੜੇ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਤੱਕ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਦੇ ਦੇਂਦੀ ਹੈ...

ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਹੁਣ ਇਥੇ ਇਕ ਮਿੰਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੁਕ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਬਰਾਂਡੇ ਵੱਲ ਵੱਧਦਾ ਹਾਂ। ਅੰਗੂਰਾਂ ਦਾ ਗੁੱਛਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਈ ਯਹੀਆ ਮੇਰੇ ਕੋਝੇਪਣ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਮਹਿਨਾਜ਼ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਕਿਵੇਂ ਸੋਚ ਲਿਆ! ਮੈਂ ਇਤਬਾਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਇਕ ਔਰਤ ਵੀ ਕਿਸੇ ਅਜਨਬੀ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖੁਫੀਆ ਮੰਤਵ ਦੇ ਬਗ਼ੈਰ ਬਚਾ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਬਚਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਚਾ ਸਕੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਫਿਰ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਫਿਰ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

ਮਹਿਨਾਜ਼ ਤੇ ਉਸਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਅੰਮੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ-ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਆਪਣੇ ਖੌਫ਼ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਿਚ ਕੈਦ, ਇਕੱਲਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ; ਮੈਂ ਪਰਵਾਨਾ ਨੂੰ ਮਾਯੂਸੀ ਦੀ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਖਿੜਕੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਘੰਟਿਆਂ ਤੀਕ ਵੇਖਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ; ਮੈਂ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖ਼ਾਬਗਾਹ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁੰਤਜ਼ਿਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ...

ਮੈਂ ਯਹੀਆ ਤੋਂ ਅੰਗੂਰ ਦਾ ਗੁੱਛਾ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।

ਮਹਿਨਾਜ਼ ਦਾ ਸਾਰਾ ਭੇਤ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਉਸ ਲਿਟ ਵਿਚ ਲੁਕਿਆ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਤਕੀਏ ਦੇ ਬੇਜਾਨ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ।

ਆਪਣੀ ਅੰਮੀ ਤੇ ਪਰਵਾਨਾ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਮੈਂ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਔਰਤ ਦੇ ਇਸ ਹੱਦ ਤੀਕ ਨੇੜੇ ਕਦੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਕੋਈ ਔਰਤ ਮੇਰੇ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਇਸ ਹੱਦ ਤੀਕ ਦਾਖ਼ਿਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਰਾਤ ਦੇ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਚ, ਇਸ ਔਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਹਜ਼ਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਉਸੇ ਦੀ ਹੈ।

ਯਹੀਆ ਉਸ ਗੁੱਛੇ ਵਿਚੋਂ ਅੰਗੂਰ ਤੋੜਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

“ਡੀਅਰ, ਮਹਿਨਾਜ਼, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਿਉਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ?”

ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੌਢੇ ਚੜ੍ਹਾਏਗੀ। ਇਕ ਲਫ਼ਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲੇਗੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖੇਗੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, “ਕੀ ਇਹ ਮੂਰਖ਼ਤਾ ਭਰਿਆ ਸਵਾਲ ਏ! ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਏਥੇ ਨਹੀਂ ਰੁਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ-ਜਾਓ! ਤੁਰਦੇ ਬਣੋ-ਖ਼ੁਦਾ ਹਾਫ਼ਿਜ਼!”

“ਮੈਂ ਇਸ ਲਈ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਏ-ਤੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ....।”

“ਕਿਉਂ?”

“ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ, ਜੋ ਕੁਝ ਤੁਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਉਸ 'ਚ ਉਹੀ ਰਹੱਸ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਅੰਮੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ...ਅਜਿਹਾ ਰਾਜ਼ ਜੋ ਮੈਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ....।”

ਆਪਣੀਆਂ ਦੋ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਏਗੀ ਤੇ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਹੱਸੇਗੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਹੱਸੇਗੀ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਹਿਲਾਏਗੀ। ਉਸਨੂੰ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਫੜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ-ਇਹ ਕਿ ਮੇਰਾ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਯਕੀਨ ਕਰਨਾ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਇਹ ਕਿ...

“ਫ਼ਰਹਾਦ, ਮੈਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਏ ਕਿ ਸਾਰਾ ਵਕਤ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਾਲ ਉੱਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ!”

ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਝਟਕੇ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਫਿਰ ਖਲੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਅੰਗੂਰਾਂ ਦਾ ਖ਼ਾਲੀ ਗੁੱਛਾ ਲਈ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਬੇਵਕੂਫ਼ਾਂ ਵਾਂਗ, ਇਕ ਹੱਥ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਵਿਚ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖਲੋਤੀ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਹਨ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ, ਸਾਡੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਬਾਤ-ਚੀਤ ਦਾ ਹਰ ਲਫ਼ਜ਼ ਸੁਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਲਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

“ਮੈਂ ਖਾਣ ਲਈ ਕੁਝ ਪਕਾ ਰਹੀ ਹਾਂ।”

ਲੜਖੜਾਂਦੇ ਕਦਮਾਂ ਨਾਲ, ਮੈਂ ਕਾਲੀਨ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਏ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਖ਼ੁਦ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ:

“ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ...ਪਲੀਜ਼ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ 'ਚ ਨਾ ਪਵੋ...ਉਹ ਆ ਜਾਏਗੀ...ਜਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਹੋ ਸਕਿਆ...।”

“ਯਕੀਨਨ। ਪਰ ਇਸ ਦਰਮਿਆਨ ਕੁਝ ਖਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।”

ਉਹ ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਲੀ ਗੁੱਛੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਜ਼ਰਾ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਧੜਕ-ਧੜਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੀਕ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ...ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਯਹੀਆ ਦੀ ਦਾਦੀ...

ਇਕ ਉਦਾਸ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਉਸਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

“ਉਸਦੀ ਫ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ।”

ਉਹ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਫੜੀ ਹੋਈ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਟਾਹਣੀ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਹਟਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦੀ ਹੈ।

“ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ, ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ....।”

“ਖ਼ੁਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਦੇਵੇ....।” ਮੈਂ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਬੋਲਦਾ ਹਾਂ, “ਤੇ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਸਹੁਰੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਿਉਰ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਲਵਾਂ...ਪਰ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ...ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਬੇਵਾ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪਤੀ

ਦੀ ਲਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀ ਏ...ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ, ਉਹ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਨਾਮ, ਸਮੂਹਿਕ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨਾਉਂਦੇ ਨੇ....।”

ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਇਕ ਕੰਬਣੀ ਜਿਹੀ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਦੌੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਇਹ ਕੰਬਣੀ ਖੌਫ਼ ਦੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ, ਜਾਂ ਗੁੱਸੇ ਦੀ...ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੰਮਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ, ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਦੂਰ, ਤੇ ਕਾਲੀਨ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ।

“ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ...ਪਰ ਮੈਂ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ....।”

ਮਹਿਨਾਜ਼ ਦੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਪੈਰ, ਕਾਲੀਨ ਦੇ ਸਿਆਹ ਨਕਸ਼ੇ-ਨਿਗਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਕਸ਼ੇ-ਨਿਗਾਰ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਹੈ, ਨਾ ਆਰੰਭ। ਇਹ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਅੱਠਕੋਣੀ ਨਕਸ਼ੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਅਸੀਮਿਤ ਰਲਗੱਠ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਅੱਠਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਆਇਤ ਤੇ ਆਇਤਾਂ ਤੋਂ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਬਿੰਦੂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ....

ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਕਾਲੀਨ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਛੱਡ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਲਿਟ ਨੇ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਲੁਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਲ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦਾ ਇਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਹੁਣੇ ਪੁੱਛਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰੈਸ਼ਰ ਕੂਕਰ ਦੀ ਸੀਟੀ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਦੀ ਸਵਾਲੀਆ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਉਸਦੇ ਅਣਕਹੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਲਈ ਮੈਂ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

ਆਖ਼ਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕਿਉਂ ਰੱਖਿਆ? ਮਹਿਨਾਜ਼ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ, ਮੈਂ ਕੋਈ ਢੰਗ ਦੀ ਗੱਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਦਰਦ ਦੇ ਰਾਜ਼ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਕ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਕਿਹਾ ਕਿ ਚਿਹਰਾ ਲਾਲ ਕੀਤਾ ਗੁੰਗਰਾ ਬਣ ਕੇ ਖਲੋਤਾ ਰਿਹਾ, ਕਿਸੇ ਮੂਰਖ ਵਾਂਗ ਕਾਲੀਨ ਨੂੰ ਘੂਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਮਹਿਨਾਜ਼ ਮਹਿਜ਼ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੂਸਰੀ ਔਰਤ ਵਾਂਗ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਵਾਂਗ, ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਉਸਦੀ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਸਮਝੇ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਦੁੱਖ ਵੰਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁਹਿਬ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੇਗੀ-ਜੋ ਉਸਦੇ ਰੋਣ ਉੱਤੇ ਬੋਲਾ ਬਣ ਜਾਏ ਤੇ ਦੁਨੀਆ ਲਈ ਮੁਰਦਾ।

ਮੈਂ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਆਪਣੇ ਤਕੀਏ ਉੱਤੇ ਮੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਹੱਥ ਵਧਾ ਕੇ ਮੋਮਬੱਤੀ ਦੇ ਪਿਘਲੇ ਹੋਏ ਮੋਮ ਦੇ ਢੇਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਰਦੇ ਨੂੰ ਹਟਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਿ ਕਾਲੀਨ ਤੱਕ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੋਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਅੱਪੜੇ। ਹੇਠਾਂ, ਵਿਹੜਾ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਹੈ।

ਥੱਕ ਕੇ ਮੈਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਛਾਪੇ ਵਾਲੇ ਤਕੀਏ ਉੱਤੇ ਢੇਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

ਦਿਨ ਦੀ ਸਾਫ਼ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਕਾਲੀਨ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਧਾਰੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿਆਹ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਉਸਦੀ ਸੁਰਖ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰਖੀ ਨਾਲ

ਚਮਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਲੀਨ ਨਫ਼ਰਤ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬੁਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੁਰਖ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਲਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਾਲੀਨ-ਬੁਣਕਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁੱਸੇ ਦੇ ਸੁਰਖ ਤਾਣੇ ਵਿਚ ਨਫ਼ਰਤਾਂ ਦੇ ਸਿਆਹ ਬਾਣੇ ਨਾਲ ਬੁਣ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ...ਕਾਲੀਨ ਬੁਣਨ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ...ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ...ਮੈਂ ਕਾਲੀਨਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੀਕ ਬੇਜ਼ਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ।

ਕਾਲੀਨ ਦੇ ਆਇਤਕਾਰ ਛਾਪੇ ਦੇ ਕਾਲੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਨਜ਼ਰ ਫੇਰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਤਕੀਏ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਟੇਕ ਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।

ਛੱਤ ਉੱਤੇ, ਮੱਕੜੀ ਨੇ ਲੈਪ ਸ਼ੈਡ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਜਾਲਾ ਬੁਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੁਕਾ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਬਰਫ਼ ਵਰਗੇ ਹਨ। ਕੰਬ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ। ਉਹ ਏਥੇ ਇਕ ਘੰਟਾ ਪਹਿਲਾਂ ਆਈ। ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੁਕ-ਛਿਪ ਕੇ-ਮੁਕਾਮੀ ਧੋਬਣ ਦੇ ਬੁਰਕੇ ਵਿਚ। ਉਹ ਇਹ ਖ਼ਤਰਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਉਸਨੂੰ ਵੇਖੇ ਕਿ ਇੱਥੇ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੀਕ ਖੌਫ਼-ਜ਼ਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਵੀ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਦਸਤਕ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰਦੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੈਂ ਵੇਖ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰੀ ਬੁਰਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਔਰਤ ਆਈ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਕੁੱਲੀ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਕਾਲੀਨ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਹਿਨਾਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵੜੀ। ਕੁੱਲੀ ਨੇ ਕਾਲੀਨ ਨੂੰ ਇਕ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਵੀ ਚਲੀ ਗਈ।

ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬੁਰਕਾ ਲਾਹਿਆ ਤੇ ਥੱਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੱਟ-ਖਾਧੇ ਪੁੱਤ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ। ਉਸਦਾ ਪ੍ਰੈਸ਼ਨ ਚਿਹਰਾ ਇਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਚਮਕ ਉੱਠਿਆ। ਪਰ ਉਸਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਵੀ ਲਫ਼ਜ਼ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਦੋ ਤੰਗ ਬੈਕਟਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਬੰਦ ਰਹੇ। ਤੇ ਮੈਂ, ਮੈਂ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਤੀਕ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਲਰਜ਼ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਬੋਲ ਸਕਿਆ। ਅਸੀਂ ਕੋਲ-ਕੋਲ ਖਲੋਤੇ ਰਹੇ। ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਘੋਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਹੀਂ ਖੋਲ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਮੀਜ਼ ਵਿੱਲੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਿ ਆਪਣੀ ਜੀਰਣ ਛਾਤੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਤੇ ਮੇਰੇ ਖੁਸ਼ਕ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾ ਦੇਣ।

ਪ੍ਰੈਸ਼ਾਨੀ ਨਾਲ ਕੰਬਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਮੇਰੀ ਪੁੜਪੜੀ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਨੂੰ ਪਲੋਸਦਾ ਹੈ।

“ਤੀਜੇ-ਪਹਿਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਇਕ ਵਧਾਰੀ ਏਥੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਈ ਲੈ ਜਾਏਗਾ, ਇਕ ਕਾਲੀਨ 'ਚ ਵਲ੍ਹੇਟ ਕੇ....।”

ਉਹ ਬਸ ਏਨਾ ਹੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਚੁੱਕਦਾ ਹਾਂ।

“ਅੰਮੀ, ਪਰ....।”

“ਪਰ ਕੀ?”

ਉਸਦੀਆਂ ਖੌਫ਼-ਜ਼ਦਾ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਹਨਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ: “ਕੁਝ ਨਹੀਂ।”

ਉਹ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ਾ ਫੜਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਦਰ ਮੇਰੇ ਅੱਬਾ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ, ਤੇ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਰਕਮ ਵੀ।

“ਅੰਮੀ, ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਜਾਵਾਂ?”

“ਹੋਰ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਸਕਦੈ?”

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅੱਬਾ ਦਾ ਨਾ-ਕਾਬਿਲੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਘੁਮੰਡ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ੇ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਪਾ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ।

“ਪਰ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ? ਤੇ ਪਰਵਾਨਾ? ਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਕੀ?”

ਉਹ ਨਜ਼ਰ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਗਲ਼ਾ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਰੋਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

“ਹਾਲਾਤ ਜਲਦੀ ਹੀ ਬਿਹਤਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।”

ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਘੁਟਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖੇ। ਪਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੀ। ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਕਾਲੀਨ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਉਸ ਨਫ਼ਰਤ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਗਿਫ਼ਤ ਵਿਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਕਾਲੀਨ ਦੀ ਬੁਣਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ।

“ਅੰਮੀ, ਆਪਾਂ ਦੋਵੇਂ ਚੱਲੀਏ?”

ਇਕ ਤਲਖ਼ ਹਾਸਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਬਾ ਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ: “ਈਮਾਨ ਛੱਤ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹੁੰਦਾ ਏ!”

ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਮਹਿਨਾਜ਼ ਆਈ ਹੈ।

“ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਚਾਹ ਲਿਆਈ ਹਾਂ।”

ਉਹ ਟਰੇਅ ਨੂੰ ਅੰਮੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰੱਖ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੋ ਪਿਆਲੀਆਂ ਵਿਚ ਚਾਹ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਬ੍ਰੈਕਟਾਂ ਨਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

“ਤੁਹਾਡੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਦਾ ਮੈਂ ਮੁਨਾਸਿਬ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਵੀ ਅਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ... ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਫ਼ਸੋਸ ਏ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਹੱਦ ਤੀਕ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵਿਚ ਪਾਇਆ....।”

ਮਹਿਨਾਜ਼ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪਿਆਲੀ ਫੜਾਉਂਦੀ ਹੈ।

“ਲਓ, ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਚਾਹ ਪੀਓ। ਅੱਜ ਦੇ ਹਾਲਾਤ 'ਚ ਇਹ ਗੱਲ ਅਹਿਮ ਏ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖੀਏ!”

ਉਹ ਉੱਠ ਖਲੋਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਉਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਵੇਖਣਾ ਬੰਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਹੁਣੇ ਗਈ ਹੈ, ਤੇ ਘੁੰਮ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਦੀ ਹੈ।

“ਕਿੰਨੀ ਰਹਿਮ-ਦਿਲ ਔਰਤ ਏ। ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਚਲੇ ਜਾਏਂਗਾ, ਮੈਂ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਤੋਹਫ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਆਵਾਂਗੀ।”

ਉਹ ਆਪਣੀ ਚਾਹ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਰੀ ਭਿਉਂਦੀ ਹੈ।

“ਇਸਦਾ ਪਤੀ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?”

“ਉਸਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।”

ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਮਿਸ਼ਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚਾਹ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਿਰਚ ਵਿਚ ਪਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇੰਜ ਪਿਘਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦਾ ਦਿਲ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਤੰਕੀ ਨਜ਼ਰ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬਰਾਂਡੇ ਤੱਕ ਦਾ ਫ਼ਾਸਲਾ ਤੈਅ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਖ਼ਸਤਾ ਜੁੱਤੀ ਉੱਤੇ ਜਾ ਟਿੱਕਦੀ ਹੈ।

“ਖ਼ੁਦਾ ਉਸਦਾ ਮਦਦਗਾਰ ਹੋਵੇ।”

ਉਹ ਮੂੰਹ ਹੀ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗੁਣ-ਗੁਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਲਰਜ਼ਦੇ ਹੋਏ ਹੱਥ ਬਗ਼ੈਰ ਚੀਨੀ ਦੀ ਚਾਹ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਬੇਚੈਨ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਤੀਕ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਗੁੱਟ ਵਿਚ ਹਲਕ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਲੰਘਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਗਲ਼ੇ ਵਿਚ ਅਟਕੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਗਰਮ ਚਾਹ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਧੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉੱਠ ਕੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੀ ਜਾਂਦੀ, ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਟੂਟੀ ਦੇ ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖਦੀ, ਤੇ ਫਿਰ ਧੋਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਧੋਂਦੀ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਪਰਵਾਨਾ ਦੀ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰੀ ਸਕੂਲ ਦੀ ਚਾਦਰ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਰਗੜਦੀ...

ਯਹੀਆ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦਾ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ।

“ਯਹੀਆ, ਅੰਦਰ ਆ ਜਾ।”

ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਬੱਚਾ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਉਸਦਾ ਬੱਚਾ ਵੀ ਏ?”

“ਹਾਂ।”

ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਜੋ ਕਿਧਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਗੁੰਮ ਹੋਈਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ, ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਕੇ ਖ਼ਾਲੀ ਬਰਾਂਡੇ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ “ਬਾਬਾ” ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।

“ਅੰਮੀ, ਤੁਸੀਂ ਵਪਾਰੀ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਭਿਆ?”

“ਤੁਹਾਡੇ ਚਾਚੇ ਨੇ ਲੱਭਿਆ”, ਉਹ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਨਜ਼ਰਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹਨ।

“ਉਸਨੇ ਕਿੰਨੀ ਰਕਮ ਮੰਗੀ ਏ?”

“ਉਸਦੀ ਕੀਮਤ ਇਹ ਕਾਲੀਨ ਏ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰਕਮ ਨਹੀਂ, ਚੁਨਾਂਚਿ ਇਹ ਕੱਲੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਹਨ 'ਚ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ।”

“ਅੰਮੀ....।”

ਉਹ ਪਿਆਲੇ ਨੂੰ, ਜੋ ਚਾਹ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਪਰ ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਵਾਪਸ ਟਰੇਅ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਉਹ ਜਿਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਛਾਪੇ ਵਾਲੇ ਤਕੀਏ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਅਸਮਾਨੀ ਰੰਗ ਦਾ ਦੁਪੱਟਾ ਸਮੇਟਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉੱਠ ਖਲੋਂਦੀ ਹੈ।

“ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਧੋਬਣ ਆਪਣੇ ਬੁਰਕੇ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਏ।”

“ਨਹੀਂ, ਅੰਮੀ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਬਗ਼ੈਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।”

“ਤੈਨੂੰ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ! ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਘਰ ਵੇਚ ਦਿਆਂਗੀ ਤਾਂ ਪਰਵਾਨਾ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਵਾਂਗੀ।”

ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਆਹਟ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਕਮਰੇ ਦੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚੋਂ ਬੁਰਕਾ ਚੁੱਕਦੀ ਹੈ।

“ਮੈਂ ਭੁੱਲ ਚੁੱਕੀ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ।”

ਉਹ ਇਹ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਤਲਖ ਹਾਸਾ ਹੱਸਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹਾਸਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਲਰਜ਼ ਉੱਠਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਬੁਰਕੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਟਿਕਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਆਲੇ-ਦਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਵਰਾਛਾਂ ਕੰਬਦੀਆਂ ਹਨ।

“ਅੰਮੀ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

ਉਹ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਢੱਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੇ ਸੁਣਿਆ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਹੈ।

“ਅੰਮੀ, ਮੈਂ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਪਰਵਾਨਾ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਬਗ਼ੈਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।” ਉਹ ਆਪਣੇ ਗਮਜ਼ਦਾ ਹੱਥ ਬੁਰਕੇ ਦੇ ਹੇਠੋਂ ਕੱਢਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਭਾਰ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਭਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਥਰੂਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਰਕੇ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੁਣਦੀ ਹੈ:

“ਖ਼ੁਦਾ ਤੇਰੇ 'ਤੇ ਨਿਗਾਹਬਾਨ ਹੋਵੇ....।”

ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਕਿਉਂ ਹਟ ਰਹੀ ਹੈ? ਕੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵਿਦਾਈ ਦਾ ਚੁੰਮਣ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗੀ? ਮੈਂ ਫਿਰ ਤੋਂ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਝਾਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਵਰਾਛਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਉਸਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਲੜਖੜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਵੱਲ ਵੱਧਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹੱਥ ਵਧਾ ਕੇ ਉਸਦੇ ਨੱਕਾਬ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸਨੇ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਥੱਕੇ ਹੋਏ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜੋ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨੱਕਾਬ ਨਮ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਰੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਬੇ-ਆਵਾਜ਼ ਰੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਵਰਾਛਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਬੁਰਕੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਧੋਬਣ ਦੇ ਬੁਰਕੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੱਥਰੂਆਂ ਨਾਲ ਧੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਉਹ ਇਕ ਕਦਮ ਹੋਰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੀ ਹੈ। ਬੁਰਕੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਸਦਾ ਸਾਰਾ ਜਿਸਮ ਲਰਜ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਜੁੱਤੀ ਲੱਭਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਖਲੋਤਾ ਹਾਂ, ਗਵਾਚਿਆ ਹੋਇਆ, ਗੁੰਮ-ਸੁੰਮ; ਅਜਿਹੇ ਬਟਨ ਵਾਂਗ ਜੋ ਕਾਲੀਨ ਦੇ ਸਿਆਹ ਤੇ ਸੁਰਖ ਨਕਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਯਹੀਆ ਤੇ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਮੁਹਿਬ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਮੇਰੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਹਿੱਲਦੀਆਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ। ਵੇਖੇ ਬਗ਼ੈਰ, ਮੁਸਕਰਾਏ ਬਗ਼ੈਰ, ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, “ਖ਼ੁਦਾ ਤੁਹਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰੇ... ਖ਼ੁਦਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸਦਾ ਚੰਗਾ ਬਦਲਾ ਦੇਵੇ....।”

ਉਸਦੇ ਦੋ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰਕੇ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਨਿਗਲ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਨਫ਼ਰਤ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਧਾਗਿਆਂ ਨਾਲ ਕਾਲੀਨ ਵਿਚ ਸੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਬੇਨਾਮ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬੁਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਕਾਲੀਨ ਵਿਚ ਸੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬਰਾਂਡੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਹੋਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਅੰਮੀ....।”

ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਾਲੀਨ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਨਾਲ ਸੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

“ਅੰਮੀ....।”

ਮੈਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਕਾਲੀਨ ਦੇ ਇਕ ਨਕਸ਼ ਦੇ ਸਿਵਾ।

“ਬਾਬਾ!”

“...?”

ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤਾਰੀਕ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਅਚਾਨਕ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਕਾਲੀਨ ਉੱਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਹੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ, ਯਹੀਆ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਜਿਹਨ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਤਸਵੀਰ ਬੁਰਕੇ ਵਿਚ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਯਹੀਆ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਲਾਸ ਫੜਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਾਲੀਨ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਕੱਢਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਯਹੀਆ ਦੀਆਂ ਹਮਦਰਦੀ ਭਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਰਦ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਵਾਲੇ ਤਕੀਏ ਉੱਤੇ ਸਮੇਟ ਕੇ ਬਿਠ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦਾ ਹਾਂ, ਜੋ ਯਹੀਆ ਮੇਰੇ ਲਈ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ।

“ਤੁਹਾਡੀ ਅੰਮੀ ਕਿੱਥੇ ਏ?”

“ਕਿਚਨ 'ਚ।”

ਮੈਂ ਉੱਠਦਾ ਹਾਂ। ਪਿਆਜ਼ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ ਕਿਚਨ ਤੱਕ ਮੇਰੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕੀਤੀ, ਮਹਿਨਾਜ਼ ਪਿਆਜ਼ ਦੇ ਛੱਲੇ ਕੱਟਣ ਵਿਚ ਰੁੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖਲੋਤੇ-ਖਲੋਤੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਏਥੇ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ? ਮੈਂ ਕੰਬ ਕਿਉਂ ਰਿਹਾ ਹਾਂ?

ਮਹਿਨਾਜ਼ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਮੁੜਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਚੁੰਨੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆਜ਼ ਦੇ ਅੱਥਰੂ ਪੁੰਝਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਵੇਖ

ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਮੁਸਕਰਾਈ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅੱਖਰੂ ਪਿਆਜ਼ ਦੇ ਹਨ, ਦੁੱਖ ਦੇ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਵੀ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਮੁਸਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਦੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਨਕਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

ਮਹਿਨਾਜ਼ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਪਿਆਜ਼ ਨੂੰ ਕੜਾਹੀ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ, ਭੁੰਨਦੇ ਹੋਏ ਪਿਆਜ਼ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਭੁੱਖ ਲੱਗਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਕਿਚਨ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਦੇ ਖਾਣਾ ਪਕਾਉਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ, ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧੜਕਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਰੋਟੀ ਦਾ ਇਕ ਟੁਕੜਾ ਲੈ ਕੇ ਕੜਾਹੀ ਵਿਚੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਭੁੰਨੇ ਹੋਏ ਪਿਆਜ਼ ਚੋਰੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਲਿਟ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਕੰਨ ਪਿੱਛੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

“ਤੈਨੂੰ ਭੁੱਖ ਲੱਗ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ!”

“ਭੁੰਨੇ ਹੋਏ ਪਿਆਜ਼ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਭੁੱਖ ਲੱਗਣ ਲੱਗਦੀ ਏ।”

ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਇਸ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਗਵਾਚਿਆ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਇਹ ਕਿ ਮੈਂ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਨੂੰ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਇਹ ਕਿ ਯਹੀਆ ਮੈਨੂੰ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ “ਬਾਬਾ” ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਕਿ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਏਥੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਏਥੋਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਜਾਣ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਹਾਂ। ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਇਕ ਹੀ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ:

“ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ?”

ਮਹਿਨਾਜ਼ ਪਿਆਜ਼ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਣਾ ਬੰਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਧੜਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੁੜ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਤਲਖ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਹੈ।

“ਡੀਅਰ ਫਰਹਾਦ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਏਨੀ ਸਿੱਧੀ-ਸਾਦੀ ਨਹੀਂ ਏ!”

ਉਹ ਫਿਰ ਤੋਂ ਕੜਾਹੀ ਵੱਲ ਮੁੜਦੀ ਹੈ। ਭੁੰਨੇ ਹੋਏ ਪਿਆਜ਼ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਘਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘਰੇਲੂ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

“ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦਿਉਰ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ।”

ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਟੇਕ ਛੱਡਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਕੰਧ ਵੱਲ ਮੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

“ਪਰ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਕਿੱਥੇ ਨੇ?” ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਂ।

ਉਹ ਉੱਬਲਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਣੀ ਕੜਾਹੀ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਭਾਫ ਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

“ਸਿਰਫ ਮੇਰਾ ਭਰਾ, ਮੁਹਿਬ ਹੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਰਹਿ ਗਿਆ ਏ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਜਰਮਨੀ ਚਲੇ ਗਏ ਨੇ।”

ਲੱਕੜ ਦੇ ਚਮਚੇ ਨਾਲ ਉਹ ਪਿਆਜ਼ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਂਦੀ ਹੈ।

“ਕਈ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ 'ਚ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।”

ਉਹ ਡੂੰਘਾ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

“ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ....।”

ਉਹ ਕੜਾਹੀ ਉੱਤੇ ਢੱਕਣ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਉਹ ਇਕ ਥੈਲੇ ਵਿਚੋਂ ‘ਚਿਕਨ ਵਿੰਗ’ ਕੱਢਦੀ ਹੈ।

“ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਗੁੰਗੀ-ਬੋਲੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਛੋਟੀ ਸਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਇਕ ਕਜ਼ਨ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮੰਗਣੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਵੀ ਗੁੰਗਾ-ਬੋਲਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜ਼ਰਾ ਵੱਡੀ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਨਾ ਤਾਂ ਗੁੰਗੀ ਹਾਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੋਲੀ। ਪਰ ਤਦ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਸੀ....।”

ਉਹ ਟੂਟੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਚਿਕਨ ਵਿੰਗ ਧੋਂਦੀ ਹੈ।

“ਮੈਂ ਛੋਟੀ ਹੀ ਸਾਂ, ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਬਾਬਾ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੱਡੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਕਜ਼ਨ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਮੈਂ ਭੱਜ ਆਈ ਤੇ ਮੈਂ ਯਹੀਆ ਦੇ ਪਿਉ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ।”

ਉਹ ਢੱਕਣ ਚੁੱਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੜਾਹੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਪਾਣੀ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।

“ਜਿਸ ਰਾਤ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਈ ਫਰਾਰ ਹੋਏ, ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਆਈ ਤੇ ਮੁਹਿਬ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਛੱਡ ਗਈ।”

ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਕੰਧ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਮੈਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਰਕਦਾ ਹੋਇਆ ਫਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਇਕਦਮ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ, ਮਹਿਨਾਜ਼ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ, ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ, ਜੋ ਮੈਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਬੇਮਾਅਨੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਭੁੰਨੇ ਹੋਏ ਪਿਆਜ਼ ਦੀ ਮਹਿਕ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਤੱਕ, ਉਸਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਫੈਲੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਜੁਲਫਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ।

“ਕੀ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਤੈਨੂੰ ਮਦਦ ਮਿਲੇ?” ਮੈਂ ਸੋਚੇ ਬਗ਼ੈਰ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਂ।

ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦਰਦ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ।

“ਕੁਝ ਨਹੀਂ।”

ਉਸਦਾ ਇਹ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ‘ਕੁਝ ਨਹੀਂ’ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਤਾਰੀਖ ਦਾ ਭਾਰ ਚੁੱਕੀ ਖਲੋਤਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆਫ਼ਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਤਕਾਜ਼ਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਅਸੀਂ ਈਰਾਨ ਕਿਉਂ ਨਾ ਚਲੇ ਚੱਲੀਏ? ਤੁਹਾਡੇ ਪਤੀ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਸਕਣਗੇ।”

ਉਹ ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਚਿਕਨ ਵਿੰਗਜ਼ ਨੂੰ ਕੜਾਹੀ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲਈ ਰੁਕੇ ਬਗ਼ੈਰ, ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, “ਫਰਹਾਦ, ਮਾਈ ਡੀਅਰ, ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਬੜੇ ਅਜੀਬ ਲੋਕ ਨੇ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਜਿਹਨਾਂ ਲਈ ਖੂਨ ਤੇ ਅਹਿਸਾਸ-ਗ਼ੈਰਤ ਇਕ ਹੀ ਗੱਲ ਏ। ਤੁਸੀਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਮਾਮਲਿਆਂ 'ਚ ਨਾ ਉਲਝਾਓ। ਮੈਂ ਏਥੇ ਹੀ ਠੀਕ ਹਾਂ।”

ਉਹ ਢੱਕਣ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਕੜਾਹੀ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਕਿਚਨ ਦੇ ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ, ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਮੁਹੱਬਤ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਮੁਹਿਬ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਫਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਵਿੱਛੇ ਦਸਤਰਖ਼ਾਨ ਦੇ ਆਲੇ-ਦਵਾਲੇ ਬੈਠੇ ਹਾਂ। ਸਾਰੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਖਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਚਿਕਨ ਵਿੰਗਜ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ

ਉਹ ਸਭ ਕਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹੋਵੀਏ, ਜੋ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਕਰਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ, ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਵਪਾਰੀ ਦੀ ਦਸਤਕ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਦਸਤਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਯਹੀਆ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲਾਂਘੇ ਵੱਲ ਦੌੜ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਚਿਕਨ ਵਿੰਗ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਗੂੰਜਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਗਲੀ ਵਾਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਅੱਪੜਦਾ ਹੈ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਉਹ ਦੌੜ ਕੇ ਹਫ਼ਦਾ ਹੋਇਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

“ਇਕ ਆਦਮੀ ਏ ਜੋ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਲੀਨ ਖ਼ਰੀਦਣ ਆਇਆ ਏ।”

ਮੈਂ ਸੋਚੇ ਬਗ਼ੈਰ ਉੱਛਲ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

“ਇਹ ਓਹੋ ਹੀ ਵਪਾਰੀ ਏ।” ਮੈਂ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ। “ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ!”

ਮਹਿਨਾਜ਼ ਉੱਠਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਕੰਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਰਦੀ ਹੈ।

“ਆਪਣੀ ਜੁੱਤੀ ਪਾ ਲਉ।” ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਹਿਜ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚ ਝਾਕਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਸਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਦੇ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਮਹਿਨਾਜ਼ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁਹਿਬ ਕਰਾਹੁਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਰੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਚੁੱਪ-ਚਾਪ।

ਮਹਿਨਾਜ਼ ਵਪਾਰੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲਿਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਰਾਤ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਸੀ।

“ਬਾਬਾ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੁੜ ਆਓਗੇ?” ਯਹੀਆ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ, ਚਿਕਨ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ।

ਮੈਂ ਵਪਾਰੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਧੋਤੇ ਬਗ਼ੈਰ। ਉਸਨੇ ਸਾਡੇ ਕਾਲੀਨ ਨੂੰ ਫ਼ਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਉੱਚੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਇਸ ਕਾਲੀਨ ਉੱਤੇ ਪਏ ਸਨ। ਸਾਡਾ ਆਖ਼ਿਰੀ ਕਾਲੀਨ। ਇਸਦਾ ਸੁਰਖ਼ ਰੰਗ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਰਖ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ‘ਹਾਥੀ ਦੇ ਪੈਰ’ ਦੇ ਛਾਪੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਡੇ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਾਲੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।

“ਹਾਂ ਭਾਈ ਚੱਲੋ, ਹੁਣ ਚਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ।”

ਮਹਿਨਾਜ਼ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਕੋਲ ਖਲੋਤੀ ਹੈ। ਯਹੀਆ ਆਪਣੇ ਨੰਨੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਜਿਸਮ ਨਾਲ ਚਿਪਕਾਈ ਖਲੋਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਹਰੇ ਭੁੱਲਾਂ ਦਾ ਛਾਪਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਲਰਜ਼ਦਾ ਹੋਇਆ ਢਾਂਚਾ ਕਾਲੀਨ ਦੇ ਵਿਚੋਂ-ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਮਹਿਨਾਜ਼ ਦੀਆਂ ਰਹੱਸਮਈ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ। ਵਪਾਰੀ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕਾਲੀਨ ਵਿਚ ਲਪੇਟਦਾ ਹੈ, “ਯਾ ਅਲੀ!” ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਸਾਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਚੌੜੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਲੱਦ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਪੁੱਟਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਮੈਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਕਦੋਂ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਕਦੋਂ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਅੱਪੜੇ। ਉਹ ਕਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਮੈਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਲਿਜਾ ਰਹੇ ਹੋ? ਨਹੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਨੂੰ ‘ਅਲਵਿਦਾ’ ਆਖਣਾ ਪਵੇਗਾ! ਗਲੀ ਵਾਲਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ!

“ਮਹਿਨਾਜ਼!”

ਮੇਰੀ ਚੀਕ ਸਾਡੇ ਕਾਲੀਨ ਦੇ ਛਾਪਿਆਂ ਵਿਚ ਘੁੱਟ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਤੜਫਦਾ ਹਾਂ।

“ਭਾਈ, ਚੁੱਪ ਰਹੋ! ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਗਲੀ ‘ਚ ਆ ਗਏ ਹਾਂ।”

“ਮੈਂ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ! ਏ, ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਰਹੇ ਹੋ? ਮਹਿਨਾਜ਼! ਯਹੀਆ!”

ਮੇਰੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਕਾਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਦੇ ਸ਼ੋਰ ਵਿਚ ਦੱਬ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਪਾਰੀ ਕਾਲੀਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਾਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਾਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਹਰਕਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਾਲੀਨ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਛਾਪਿਆਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

“ਬਾਬਾ! ਬਾਬਾ!”

ਯਹੀਆ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਇਕ ਕਾਲੀਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਦਾ-ਸਦਾ ਲਈ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਕੋਈ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕਾਲੀਨ ਦੇ ਛਾਪੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਮੈਂ ਛੋਟਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਛਾਪੇ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੌੜ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਅੱਬਾ ਮੇਰੇ ਸਿਰਗਾਣੇ ਖਲੋਤੇ ਹਨ। ਉਹ ਵੱਡੇ ਹਨ, ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲੀਨ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਧਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਸੁਰਖ਼ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਫਿਸਲਣ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਦੌੜ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਚੱਕਰ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਭੁੱਲ-ਭੁਲਈਆਂ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਕਾਲੀਆਂ ਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਆਰੰਭ ਹੈ, ਨਾ ਅੰਤ। ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਘੁੰਮ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਠਕੋਣੀ ਤੇ ਆਇਤਕਾਰ। ਮੈਂ ਰੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤੇ ਦੌੜ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

“ਦੌੜੋ, ਦੌੜੋ!” ਮੇਰੇ ਅੱਬਾ ਚੀਕ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। “ਮੂੰਹ-ਬੰਦ ਰੱਖੋ ਤੇ ਰੋਣਾ ਛੱਡੋ! ਨਾਸਤਿਕ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਦੇ!”

ਮੈਂ ਇਹ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸੁਰਖ਼ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖਣ ਬਗ਼ੈਰ ਇਹਨਾਂ ਅਠਕੋਣਾਂ ਤੇ ਆਇਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਾਂ। ਇਕੱਲਾ ਸੰਭਾਵਿਤ ਰਾਹ ਉਸਦੀ ਦੂਸਰੀ ਦਿੱਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੈ ਤੇ ਏਨਾ ਦੌੜਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਲੀਨ ਮੇਰੇ ਕਦਮਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਘਸ ਕੇ ਲੀਰੋ-ਲੀਰ ਹੋ ਜਾਏ। ਮੈਂ ਦੌੜਦਾ ਹਾਂ। ਹਰ ਮੋੜ ਦੇ ਨਾਲ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਛਾਪੇ ਪਏ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਵੀ ਕਾਲੀਨ ਦੇ ਡੀਜ਼ਾਇਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਧਾਗਿਆਂ ਦੀ ਬੁਣਤੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਕਾਲੀਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਾਂ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇਸਦੀ ਗੰਧ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ। ਸਿਰਫ਼ ਸਿਆਹੀ। ਮੈਂ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ, ਹਿੱਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

“ਇਸਨੂੰ ਆਖੋ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਪਿਆ ਰਹੋ....।”

ਇੰਜਣ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਘਰ-ਘਰ ਸ਼ੋਰ ਵਿਚ, ਵਪਾਰੀ ਦੀ ਬੁੜਬੁੜ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।

“ਭਾਈ, ਅਡੋਲ ਰਹੋ।” ਮੈਂ ਇਕ ਔਰਤ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ।

“ਅਸੀਂ ਇਕ ਚੈਕ-ਪੁਆਇੰਟ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੇ ਹਾਂ।”

ਦੋ ਜਿਸਮਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਥੱਲੇ ਜੋ ਕਾਲੀਨ ਦੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਹ ਨੂੰ ਤੇ ਖੌਫ਼ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।

ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਕਾਲੀਨ ਦੀਆਂ ਸੁਰਖ ਸਿਆਹ ਭੁੱਲ-ਭੁਲਈਆਂ ਵਿਚ ਚਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਫੁੱਲੇ ਹੋਏ ਢਿੱਡ ਉੱਤੇ ਰੱਖੀ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਰੱਖਣ ਲਈ।

“ਸਲਾਮ ਬਾਬਾ!”

ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਨਹੀਂ ਆਖਾਂਗਾ।

“ਸਲਾਮ।”

“ਸਲਾਮ!”

ਇਸਦੇ ਬਾਅਦ ਕੀ?

“ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਆਏ ਹੋ?”

ਆਪਣੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਨੂੰ ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਛੁਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

“ਤਾਂ ਏਥੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ?”

ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਘੁਮੰਡਾ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਹਾਸਾ, ਉਸ ਆਖਰੀ ਗੱਲ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਖੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਦੂਸਰੀ ਬੀਵੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਡੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ-ਇਕ ਵਾਕ ਜੋ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਪਲ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਜੋ ਮੇਰੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਲਿਪਟੇ ਹੋਏ ਕਾਲੀਨ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਪਾਸਾ ਬਦਲਦੇ ਹਨ। ਕਾਰ ਰੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਅੱਥਾ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ, ਮੋਟੇ ਢਿੱਡ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਬੀਵੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਹੀ ਛੱਡ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਕਾਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਹੈ।

“ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ?” ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਗਰਜਦੀ ਹੈ।

ਵਪਾਰੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, “ਮੂਸਾ ਲੋਗਰ।”

“ਇਹ ਲੋਕ ਕੌਣ ਨੇ?”

“ਮੇਰੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਬੀਵੀਆਂ।”

ਮੈਂ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਸੰਗੀਨ ਨੂੰ ਕਾਲੀਨ ਵਿਚ ਚੁੱਭਦੇ ਹੋਏ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

“ਇਸ ਕਾਲੀਨ ਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਲਿਜਾ ਰਹੇ ਹੋ?”

“ਇਹ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਲਈ ਸ਼ਾਦੀ ਦਾ ਤੋਹਫ਼ਾ ਏ।”

ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਬੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦੀ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਬੰਦੇ ਕਾਲੀਨ ਦੇ ਉੱਤੇ ਉਤਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਠੰਢਾ ਪਸੀਨਾ ਮੇਰੇ ਪੂਰੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕੱਜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਲੀਨ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਸਿਰਿਆਂ ਵਿਚ ਠੂਸੇ ਹੋਏ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਹਵਾ ਲਈ ਡੂੰਘਾ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।

ਕਾਲੀਨ ਵਿਚ ਕੈਦ ਪਸੀਨਾ ਉਗਲਦਾ ਹੋਇਆ ਮੇਰਾ ਚਿਹਰਾ, ਉਸਦੀ ਬੋ ਨੂੰ ਤੇਜ਼

ਤਰਾਰ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੀਕ ਜਾਣੀ-ਪਛਾਣੀ ਬੋ ਹੈ! ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਬੋ। ਪਰਵਾਨਾ ਇਸ ਕਾਲੀਨ ਦੇ ਸਿਆਹ ਛਾਪਿਆਂ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਖੇਡਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਫਰੀਦ ਇਸਦੀਆਂ ਧਾਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਮਾਰਚ ਦੀਆਂ ਡੱਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਦੌੜਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ- ਇਹ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦਾ ਬਿਹਤਰੀਨ ਕਾਲੀਨ ਸੀ-ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਦੇ ਦਾਜ ਦਾ ਕਾਲੀਨ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਥਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪਤੀ ਦੇ ਘਰ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅੱਥਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰੁਕਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਕਰਾਚੀ ਜਾਂ ਲਾਹੌਰ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਚੱਕਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਹੀ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੈਂ ਅੰਮੀ, ਪਰਵਾਨਾ ਤੇ ਫਰਹਾਦ ਨੂੰ ਸੱਦ ਲਵਾਂਗਾ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਅੰਮੀ ਦੇ ਦਾਜ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਰਗੜਦਾ ਹਾਂ।

ਕਾਰ ਰੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਲੀਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਲਿਪਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ, ਕਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਘੜੀਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸਦੀਆਂ ਗੋਲ ਤਹਿਆਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਪਲਟੀਆਂ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਝੁਟਪੁਟੇ ਦੀ ਹਲਕੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਜ਼ਾ ਪੇਂਡੂ ਹਵਾ ਆਪਣੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਭਰਦਾ ਹਾਂ। ਵਪਾਰੀ ਮੇਰੇ ਤਾੜੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਾਲੀਨ ਦੇ ਸਿਆਹ ਨਕਸ਼ੇ-ਨਿਗਾਰ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਟਿੱਲੇ ਦੀ ਚੋਟੀ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਜੋ ਕੰਡੇਦਾਰ ਝਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਕ ਕੱਚੇ ਰਸਤੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖਲੋਤੀ ਹੈ।

“ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਰਟ-ਕੱਟ ਤੋਂ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਕ ਘੰਟੇ ਦੇ ਵਿਚ-ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂਗੇ।”

ਵਪਾਰੀ ਆਪਣੀ ਵਾਸਕਟ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਸਿਗਰਟ ਦਾ ਪੈਕਟ ਕੱਢਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ।

“ਸ਼ੁਕਰੀਆ, ਪਰ ਮੈਂ ਸਿਗਰਟ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦਾ।”

ਸਿਗਰਟ ਆਪਣੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਬਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਬਾਲਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਕਾਲੀਨ ਉੱਤੇ ਪਲੱਥੀ ਮਾਰ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਬੁਰਕੇ ਵਿਚ ਲਿਪਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉਸਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਬੀਵੀਆਂ ਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਕਾਲੀਨ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਕੋਨੇ ਉੱਤੇ, ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰਕੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਖਲੋਤਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

“ਜੇਕਰ ਸਭ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਰਿਹਾ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਈ ਪਰਸੋਂ, ਫਜ਼ਰ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਦੇ ਵਕਤ ਰਵਾਨਾ ਹੋਵਾਂਗੇ। ਇੱਥੋਂ ਦੋ ਦਿਨ ਲੱਗਣਗੇ। ਤੁਸੀਂ....।”

ਉਸਦੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਬੀਵੀਆਂ ਦਾ ਦੌਬਿਆ ਹੋਇਆ ਕਹਿਕਹਾ ਉਸਦੇ ਅਲਫਾਜ਼ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਚਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਹੱਸ ਰਹੀਆਂ ਹੋ?”

ਦੋਵੇਂ ਔਰਤਾਂ ਫ਼ੌਰਨ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

“ਤੁਸੀਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮਸਜਿਦ 'ਚ ਠਹਿਰੋਗੇ।” ਵਪਾਰੀ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।
“ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਗੱਲ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਏ। ਉਂਜ, ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਸਟੂਡੈਂਟ ਕਾਰਡ ਏ?”

“ਨਹੀਂ।”

“ਸ਼ਨਾਖ਼ਤੀ ਕਾਰਡ?”

“ਨਹੀਂ, ਫੰਜੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ।”

“ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਗਜ਼ ਤਾਂ ਹੋਵੇਗਾ?”

ਮੈਂ ਮਸ਼ੀਨੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਫਰੋਲਦਾ ਹਾਂ। ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਅਫ਼ਗਾਨੀ ਤੇ ਤਹਿ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਇਲਾਵਾ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਮੇਰੇ ਅੱਬਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਚਾਨਕ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਉੱਛਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ। ਇਹ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਕਿਸ ਲਈ? ਮਹਿਨਾਜ਼ ਨੇ ਮੇਰਾ ਸ਼ਨਾਖ਼ਤੀ ਕਾਰਡ ਤੇ ਸਟੂਡੈਂਟ ਕਾਰਡ ਸੀਵਰ ਵਿਚ ਲੱਭਿਆ ਹੋਵੇਗਾ.... ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲ ਗਏ ਹੋਣਗੇ.... ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੱਪੜੇ.... ਕੀ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖੇਗੀ?

“ਏ ਭਾਈ ਮੁੜ ਆਓ।”

ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਟਿੱਲੇ ਵੱਲ ਆਪਣੇ ਕਾਲੀਨ ਉੱਤੇ, ਜੋ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਵਿਛਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਮੁੜ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਕ ਕੋਠੇ ਉੱਤੇ ਅਸਤਰਖ਼ਾਨੀ ਟੋਪੀ ਪਾਈ ਵਪਾਰੀ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਉੱਤੇ, ਦੋ ਔਰਤਾਂ ਨੀਲੇ ਤੇ ਪੀਲੇ ਬੁਰਕੇ ਪਾਈ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ... ਅਸਤ ਹੁੰਦਾ ਸੂਰਜ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਲੀਨ ਦੇ ਸਿਆਹ ਛਾਪਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਮਾਫ਼ ਕਰਨਾ, ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਪੁੱਛਿਆ ਏ?”

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?”

“ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਏ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ....।”

“ਕਈ ਵਾਰ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਮਦਰੱਸੇ ਦੇ ਤਾਲਿਬੇ-ਇਲਮ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਸੌਂਦੇ ਨੇ। ਉਹ ਕਾਬੁਲ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਜਿਹੇ ਤਾਲਿਬੇ-ਇਲਮਾਂ ਨੂੰ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਸਵਾਲ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਪਰ ਪ੍ਰੈਸ਼ਾਨ ਨਾ ਹੋਣਾ। ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ ਤਾਂ ਸਭ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਰਹੇਗਾ... ਇਹ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ 'ਚ ਪੜ੍ਹੋ ਹੋ... ਇਸਦੀ ਬਜਾਏ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਛੇਵੇਂ ਦਰਜੇ ਦੇ ਬਾਅਦ ਤੁਸੀਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ 'ਤੇ ਲੱਗ ਗਏ ਸੀ।”

ਮੈਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੀ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੱਪੜੇ ਧੋ ਦਿੱਤੇ ਹੋਣਗੇ? ਕੀ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਹਿਬ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਵੇਗੀ? ਨਹੀਂ।

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?”

“ਨਹੀਂ।”

ਉਹ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ। ਉਸਦੀਆਂ ਸੁੰਘੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਜੋ ਉਸਦੀਆਂ ਚੌੜੀਆਂ ਭਵਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲੁਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਧੁੰਦਲੀ ਪੈਂਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਿਗਰਟ ਦੇ ਮਰਦੇ ਲੱਛਿਆਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

“ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਕਿਸੇ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਏ?”

“ਕੀ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ?”

“ਹਾਂ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੁੱਛੇ, ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਬੀਵੀ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਭੇਜ ਚੁੱਕੇ ਹੋ, ਤੇ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕ ਉਥੇ ਤੁਹਾਡੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ 'ਚ ਨੇ।”

“ਮੇਰੇ ਵਾਲਿਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਚ ਨੇ।”

“ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਥੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ?”

“ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਾਲਿਦ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।”

“ਖ਼ੈਰ, ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਨਿੱਜੀ ਮਾਮਲਾ ਏ। ਪਰ ਇਹ ਚੰਗਾ ਖ਼ਿਆਲ ਏ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ।”

“ਨਹੀਂ। ਮੇਰੀ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅੱਬਾ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਾਹਮਣਾ ਹੋਵੇ।

“ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਬੀਵੀ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਏ?”

“ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਤੇ ਬੱਚਾ?”

‘ਮਹਿਨਾਜ਼ ਤੇ ਯਹੀਆ!’

“ਜੇਕਰ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਸਾਨੀ ਹੁੰਦੀ।”

ਉਹ ਸਿਗਰਟ ਦਾ ਟੋਟਾ ਸੁੱਟ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਰੁੱਕੀ ਹੋਈ ਫਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ।

“ਯਾ ਅੱਲਾਹ! ਹੁਣ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ।”

ਦੋਵੇਂ ਔਰਤਾਂ ਕਾਲੀਨ ਉੱਤੇ ਉੱਠ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਾਰ ਵੱਲ ਵੱਧਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਪਾਰੀ ਕਾਲੀਨ ਲਪੇਟਦਾ ਹੈ—ਮੇਰੇ ਬਗ਼ੈਰ—ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਾਰ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਪਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਵੀ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਲਿਪਟੇ ਹੋਏ ਕਾਲੀਨ ਦੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਔਰਤਾਂ ਅਗਲੀ ਸੀਟ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਉਤਰਾਈ ਵਿਚ ਚੱਕਰਦਾਰ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਜਦੋਂ ਕਾਰ ਰਫ਼ਤਾਰ ਫੜਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪੂੜ ਦਾ ਇਕ ਮੋਟਾ ਬੱਦਲ ਉੱਡਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸੁਰਖ਼ ਪਲ ਕਾਰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਵਪਾਰੀ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚਮਕਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਕਾਲੀਨ ਤੋਂ ਖਿਸਕ ਕੇ ਕਾਰ ਦੇ ਫ਼ਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਪਸਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਕਾਲੀਨ ਉੱਤੇ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਚੁੰਮਦਾ ਹਾਂ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਦੇ ਘਰ ਤੋਂ ਚੱਲੀ, ਬੁਰਕੇ ਦੇ ਵਿਚ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਨਾਲ ਲੁਕੀ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਸ਼ਾਹੋ—ਦੋ—ਸ਼ਮਸ਼ੀਰਾ ਮਸਜਿਦ ਗਈ। ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਰਗਾਹ ਦੀਆਂ ਜਾਲੀਆਂ ਉੱਤੇ ਫ਼ੀਤਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਤੇ ਦੁਆ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸਹੀ-ਸਲਾਮਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪਹੁੰਚ ਜਾਏ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਰੋਈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਥਰੂ ਨਾ ਵੇਖੇ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਹ ਨਾ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਲਈ ਰੋ ਰਹੀ ਹੋ?”

ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦਿਲ ਹੀ ਦਿਲ ਵਿਚ ਰੋਈ, ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਕਿਧਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਕੱਲੀ। ਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਘਰ ਵਾਪਸ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਖ਼ੌਫ਼-ਜ਼ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਬੁਰਕੇ ਵਿਚ ਛੁਪਾ ਲਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਕਿਧਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਜਨਬੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਕਿਧਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗ਼ੈਰ-ਅਹਿਮ। ਇਕ ਵੀ

ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਹ ਗਾਜ਼ ਨਾ ਦੱਸ ਸਕੀ, “ਮੇਰਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ, ਮੇਰੇ ਘਰ ਦਾ ਮਾਲਿਕ, ਹੁਣ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਏ।”

ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ, “ਮਾਂ, ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਮੌਜੂਦਗੀ 'ਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਰਾਰ ਆਏ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਉੱਤੇ ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਕਰਮ ਰਹੇ।”

ਆਪਣੇ ਬੁਰਕੇ ਦੇ ਕਫ਼ਨ ਵਿਚ ਲਿਪਟੀ ਹੋਈ, ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਪਾਗਲ, ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਹਿਰੇ-ਅਜਨਬੀ ਦੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਅੱਥਰੂ ਵਹਾਏ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ਼ਮ ਨੂੰ ਬੁਰਕੇ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੋਟਿਆ ਤੇ ਧੋਬਣ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ ਕਿਚਨ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਲੁਕਾ ਲਿਆ, ਸਾਫ਼ ਭਾਂਡਿਆਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਧੋਂਦੇ ਹੋਏ। ਜਦੋਂ ਧੋਬਣ ਚਲੀ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰੱਸੀ ਉੱਤੇ ਸੁੱਕਣੇ ਪਾਏ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਹਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਧੋਤਾ ਹੈ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਰਵਾਨਾ ਜਾਂ ਫ਼ਰਹਾਦ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਲਫ਼ਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੱਲ੍ਹ ਦੱਸੇਗੀ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਬੁਰੀ ਖ਼ਬਰ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚਿੰਬੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕੁਝ ਅਰਸੇ ਤੱਕ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਰੋਂਦੀ ਹੈ, ਲਾਹਨਤਾਂ ਭੇਜਦੀ ਹੈ...ਤੇ ਫਿਰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ, ਉਹ ਐਲਾਨ ਕਰੇਗੀ, “ਬੱਚਓ, ਫ਼ਰਹਾਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ ਏ।”

ਪਰਵਾਨਾ ਦੂਸਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਭੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਸਕੂਲ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਦੀਮ ਚਾਦਰ ਵਿਚ ਦੰਦ ਮਾਰ ਕੇ ਕੱਢਦੀ ਹੈ। ਫ਼ਰਹਾਦ, ਅੱਥਰੂਆਂ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ, ਅੰਮੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਬਚਪਨ ਵਿਦਾਅ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਫੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹੀ ਇਸ ਘਰ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਹੈ। ਉਹ ਅੰਮੀ ਦੇ ਖ਼ਸਤਾ-ਹਾਲ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਰਮ-ਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਦਬਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੱਲ੍ਹ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਸਬਜ਼ ਕਾਲੀਨ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣਗੇ ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਫ਼ਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਵਿਛਾ ਦੇਣਗੇ।

ਕਾਰ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਇਕ ਅਹਾਤੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਪਾਰੀ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਚਿਤਾਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਾਲੀਨ ਵਿਚ ਲਿਪਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਬੀਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਉਸਨੂੰ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਕੰਨ-ਕੱਟੇ ਦੋ ਕੁੱਝਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਜੋ ਕਾਰ ਨੂੰ ਸੁੰਘਣ ਲਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਥੋਂ ਆ ਗਏ ਹਨ, ਉਸ ਕਾਰ ਨੂੰ, ਜੋ ਯਾਦਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਖੌਫ਼ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਬਰਾਬਰ ਇਕ ਆਦਮੀ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤਕੀਏ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਇੱਟ ਸਿਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਕ ਦਰਵੇਜ਼। ਉਸਦੀ ਲੰਬੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਚੋਗਾ ਉਸਦੇ ਸਿਮਟੇ ਹੋਏ ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਕੱਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਡੂੰਘੀ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਹੈ। ਏਨੀ ਡੂੰਘੀ ਕਿ ਅਜ਼ਾਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਉਸਦੇ ਸੁਫ਼ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਤੋੜਦੀ। ਉਹ ਏਨੇ ਸਕੂਨ ਵਿਚ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮੌਜੂਦ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਚਾਰ ਟੋਲੇ, ਚਾਰ ਚਿਰਾਗ਼ਾਂ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੀ

ਜਵਾਨ ਤੇ ਕੀ ਬੁੱਢੇ, ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਲੰਬੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਏਥੇ, ਹਰ ਸ਼ਖ਼ਸ ਹਥਿਆਰ-ਬੰਦ ਹੈ। ਇਕੱਲਾ ਤੇ ਨਿਹੱਥਾ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਗੋਸ਼ੇ ਵਿਚ ਮਸਜਿਦ ਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਟੇਕ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਹਾਂ।

ਯਹੀਆ ਨੇ ਬਰਾਂਡੇ ਦੇ ਫ਼ਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਛਿੜਕਾਅ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਚਿਟਾਈ ਦੇ ਫ਼ਰਸ਼ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ ਸਾਹਮਣੇ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮਹਿਨਾਜ਼, ਮੁਹਿਬ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ, ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਲਾਲਟੈਣ ਦੇ ਆਲੇ-ਦਵਾਲੇ ਬੈਠ ਕੇ, ਉਹ ਖਾਣਾ ਖਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਹੇ ਹਨ? ਕੀ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਸੋਚ ਰਹੇ ਹਨ?

“ਕੀ ਬਾਬਾ ਫਿਰ ਤੋਂ ਪੁਲੇ-ਚਰਖੀ ਗਏ ਨੇ?” ਯਹੀਆ ਪੁੱਛੇਗਾ।

ਕੀ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸੇਗੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਪਿਉ ਨਹੀਂ ਹਾਂ? ਸ਼ਾਇਦ, ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ, ਉਹ ਵੀ ਉਸਦੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੇਗੀ।

ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਕੱਪੜੇ ਧੋ ਕੇ ਸੁੱਕਣ ਲਈ ਬਰਾਂਡੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰੱਸੀ ਉੱਤੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਮਹਿਨਾਜ਼ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਸੋਚ ਰਹੀ ਹੈ।

ਭੰਗ ਦੇ ਧੂੰਏਂ ਦੇ ਬੱਦਲ, ਆਪਣੀ ਤੇਜ਼ ਬੋਅ ਦੇ ਨਾਲ, ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਨਹੀਂ, ਮਹਿਨਾਜ਼ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਿੰਨਾ ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਭੁੱਲਣ ਦੀ ਹਰ ਸੰਭਵ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇਗੀ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਹਰ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਟਾ ਦੇਵੇਗੀ। ਮੇਰੇ ਕੱਪੜੇ ਧੋ ਕੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਗਰੀਬ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਮੇਰੀ ਤਮੰਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਹਿਨਾਜ਼ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਏ ਕਿ ਉਸ ਪਲ ਕੋਈ ਉਸਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ-ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਖ਼ਸ, ਜੋ ਉਸਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਜੁਲਫਾਂ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਵਿਚ, ਜੋ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਣ ਲਈ ਅੜੀ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿ੍ਫ਼ਤਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ; ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਜੋ ਉਸਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਉਂਗਲੀਆਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਪਾਗਲ ਹੈ, ਜੋ ਲਗਾਤਾਰ ਉਸਦੀ ਜੁਲਫ਼ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇਹਤਿਆਤ ਨਾਲ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਬਚਾ ਕੇ ਉਸਦੇ ਕੰਨ ਪਿੱਛੇ ਸੰਵਾਰ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ....

ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲੇ ਪੰਜ ਨੌਜਵਾਨ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਘੇਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਭੰਗ ਦੀ ਸਿਗਰਟ ਇਕ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਕ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਸੂਟਾ ਮਾਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸਦੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖੇ ਬਗ਼ੈਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਉਹ ਕਾਬੁਲ ਤੋਂ ਆਇਆ ਏ, ਵੇਦਕਾ ਪੀਂਦਾ ਏ।”

ਇਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਟੋਲੇ ਦਾ ਨਫ਼ਰਤ ਭਰਿਆ ਹਾਸਾ ਧੂੰਏਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਗੂੰਜਦਾ ਹੈ।

ਭੰਗ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ, ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਿਗਰਟ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪੀਤੀ।

ਪਰ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਕੀ ਸੋਚਣਗੇ? ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਅਜ਼ਮਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਵਲ ਤਾਂ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਿਗਰਟ ਪੀਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

“ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿਓ।” ਕਾਲੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲਾ ਮੁੰਡਾ, ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ

ਸਿਗਰਟ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਸਾਧਾਰਨ ਗਰੀਬਾਂ ਵਾਲੀ ਮਾਮੂਲੀ ਜੜੀ-ਬੂਟੀ ਪੀਂਦੇ ਹਾਂ।”

ਭੰਗ ਦਾ ਧੂੰਆਂ ਤੇ ਹਾਸੇ-ਮਜ਼ਾਕ ਦੇ ਠਹਾਕੇ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਦੇ ਉੱਤੇ ਚਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਟੋਲੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, “ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਘੋਰੇ 'ਚ, ਕੋਈ ਵੀ ਆਮ ਆਦਮੀ ਜੋ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਕਰਦਾ ਏ....।”

ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: “ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ।”

ਮਸਜਿਦ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬਾ ਉਸ ਬੁੱਢੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਜਗਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇੱਟ ਉੱਤੇ ਸਿਰ ਰੱਖ ਕੇ ਸੌਂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਸਾਰਾ ਵਕਤ ਜਾਗ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਉੱਤੇ ਵੱਲ ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਲੱਕੜ ਦੇ ਇਕ ਸਤੂਨ ਉੱਤੇ ਟੰਗੀ ਹੋਈ ਲਾਲਟੈਣ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚਮਕਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ, ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ। ਭੰਗ ਦੀ ਸਿਗਰਟ ਲੈਣ ਲਈ ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁੱਕੇ ਹੋਏ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਬਾ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧੂੰਆਂ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਖ਼ਾਸੀ ਦਾ ਇਕ ਪੀੜ ਭਰਿਆ ਦੌਰਾ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਨੂੰ ਚੀਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

“ਵੇਦਕਾ ਨੇ ਤੇਰੇ ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਭੁੜਥਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਏ। ਭੰਗ ਤੇਰੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ।”

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਭਾਰੇ ਹੋਏ ਠਹਾਕੇ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਗੂੰਜਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਅੰਗ ਭਾਰੀਪਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੂੰਹ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਧੂੰਏਂ ਦਾ ਭਾਰਾਪਣ ਹੈ।

ਆਖ਼ੀਰ ਕਿਹੜੀ ਉਹ ਵਜ੍ਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਭੰਗ ਪੀਤੀ? ਕੀ ਮੈਂ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ? ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀਆਂ ਨਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖੂਨ ਨੁੱਚੜ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਧੜਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਧਾ ਹੋ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਵਾਂ:

“ਇਹ ਸ਼ਾਹ-ਜਹਾਨੀ ਏ। ਇਸਨੂੰ ਟਰਾਈ ਕਰੋ!”

ਮੈਂ ਸਿਗਰਟ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਧੂੰਏਂ ਦੇ ਬੱਦਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿਚ ਗਹਿਰਾਈ ਤੱਕ ਉਤਾਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮੈਂ ਖ਼ਾਸੀ ਦੇ ਦੌਰੇ ਨਾਲ ਤਬਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਪਸਲੀਆਂ ਇਕ-ਇਕ ਕਰਕੇ ਧਮਾਕੇ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਹਟਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਦਰਵੇਸ਼ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਉਤਾਂਹ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੂਨ ਵਾਂਗ ਸੁਰਖ ਹਨ। ਉਸਦੀਆਂ ਭਵਾਂ ਉਸਦੇ ਵੱਲ ਪਏ ਹੋਏ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਦੋ ਮਹਿਰਾਬਾਂ ਵਾਂਗ ਤਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਜਬਾੜੇ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਪਿਚਕ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਆਪਣੇ ਦੰਦਾਂ ਵਿਚ ਦਬਾ ਲਈਆਂ ਹੋਣ। ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਸਖ਼ਤੀ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਰਮੀ ਵੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਹੀ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬੁੜਬੁੜਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਸਿਰਫ ਉਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਚੋਗੇ ਨੂੰ ਉਤਾਰ ਸੁੱਟਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਉਸਦੇ ਸੁੰਘੜੇ ਹੋਏ ਖੁਸ਼ਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮਸਜਿਦ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਧੜਾਕ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਸਫ਼ੈਦ ਦਾੜੀ ਵਾਲਾ ਇਕ ਸ਼ਖ਼ਸ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਉਹ ਅੰਦਰ ਕਦਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਮੁਕੰਮਲ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਤੇ ਰਾਤ ਦਾ ਭਾਰਾਪਣ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਈ। ਹਰ ਸ਼ਖ਼ਸ ਫ਼ੌਰਨ ਉੱਠ ਖਲੋਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਲਾਮ ਆਖਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਖਲੋਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਕੁਵੱਤ ਲਾ ਕੇ ਕੰਧ ਨਾਲ ਪਿੱਠ ਟਿਕਾ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਬੈਠਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਆਦਮੀ ਦੀ ਸੱਜੀ ਅੱਖ ਉਸਦੀ ਪਗੜੀ ਦੇ ਇਕ ਲੜ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਖਲੋਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਨੌਜਵਾਨ ਆਦਮੀ ਚੱਲ ਕੇ ਉਸਦੇ ਨੇੜੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਦਮੀ ਆਪਣੀ ਬਗਲ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਕਿਤਾਬ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਕੁਰਆਨ ਦੀ ਇਕ ਆਇਤ ਖੁਦ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਤੋਂ ‘ਸੂਰਾ ਯੂਸੁਫ਼’ ਪੜ੍ਹਣ ਲਈ ਆਖਦਾ ਹੈ।

(ਇਹ ਰੋਸ਼ਨ ਕਿਤਾਬ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਹਨ-ਜਦੋਂ ਯੂਸੁਫ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਕਿਹਾ...)

ਇਹ ਮੈਂ ਲਰਜ਼ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜਾਂ ਫਿਰ ਮਸਜਿਦ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ? ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।

“ਯੂਸੁਫ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਕਿਹਾ: ਏ ਅੱਬਾ, ਮੈਂ ਸੁਫ਼ਨਾ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਸੂਰਜ, ਚੰਨ ਤੇ ਗਿਆਰ੍ਹਾਂ ਸਿਤਾਰੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿੱਜਦੇ ਵਿਚ ਝੁਕ ਗਏ ਨੇ।”

“ਸਾਰੀਆਂ ਤਾਰੀਫ਼ਾਂ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਲਈ ਨੇ।”

ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲੱਕੜ ਦੇ ਖੰਭਿਆਂ ਵਿਚੋਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਛੱਤ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਇਕ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਖਲੋਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਯੂਸੁਫ਼ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਉ ਦੇ ਕੋਲ ਛੱਡਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਵੱਧਦਾ ਹਾਂ।

“ਯੂਸੁਫ਼ ਉਸਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ 'ਚ, ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਬੁੱਧੀਮੱਤ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਨੇ ਜੋ ਸੱਚ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ 'ਚ ਨੇ....।”

ਮੇਰੀ ਜੁੱਤੀ ਕਿੱਥੇ ਗਈ ਹੈ? ਮੈਂ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਠਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸਰਦੀ ਹੈ। ਯੂਸੁਫ਼ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ ਈਰਖਾ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਗੂੰਜ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਹਵਾ ਫੈਲਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਇਕ ਚਸ਼ਮੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਮੱਧਮ ਕਲਕਲ, ਯਾਕੂਬ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਜਿਹਨ ਨੂੰ ਧੋ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਮਾਨ ਉੱਤੇ ਬੱਦਲ ਛਾਏ ਹਨ। ਚੰਨ ਤੇ ਸਿਤਾਰੇ ਯੂਸੁਫ਼ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਜਦੇ ਲਈ ਪਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁਬੋਂਦਾ ਹਾਂ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਧਾਰਾ ਭੰਗ ਦੇ ਗਹਿਰੇ ਧੂੰਏਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਤੇ ਜਿਹਨ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਫਿਰ ਪੇਸ਼ਾਬ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਦਰਖ਼ਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

ਯੂਸੁਫ਼ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗੂੰਜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ! ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਈਰਖਾਫ਼ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਦਾਦੇ ਦੀਆਂ ਸੁਬਕੀਆਂ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੁਲੰਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਸ ਸੂਰਾ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਸਨ, ਹਰ ਵਾਰ ਯਾਕੂਬ ਵਾਂਗ ਰੋਂਦੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ਾਬ ਦੀ ਧਾਰ ਨਾਲ ਦਰਖ਼ਤ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਉੱਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹਾਂ। ਇਕ ਗੋਲੀ ਸ਼ੁੱ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸਿਓਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

“ਨਾਸਤਿਕ, ਕਾਫ਼ਿਰ।”

ਗੋਲੀ ਦਰਖਤ ਵਿਚ ਧਸ ਗਈ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਪੇਸ਼ਾਬ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਤ ਦੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਧਮਕਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਤੇਰੇ ਪਿਉ ਉੱਤੇ ਲਾਹਨਤਾਂ! ਕਾਫ਼ਿਰ! ਤੂੰ ਕੀ ਸੋਚ ਕੇ ਇਸ ਦਰਖਤ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਗਏ ਵਾਂਗ ਪੇਸ਼ਾਬ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ?”

ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਨਾਲ ਮਸਜਿਦ ਵੱਲ ਲਹਿਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਚੁਨਾਚਿ ਮੈਂ ਘੁੰਮਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਵਾਪਸ ਚੱਲ ਪੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਅੱਪੜਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਚੀਕਦਾ ਹੈ, “ਦੂਰ ਹੋ! ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਗੰਦਗੀ ਨਾਲ ਮਸਜਿਦ ਨੂੰ ਨਾਪਾਕ ਕਰ ਦਿਓਗੇ!”

ਉਹ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੂਸੁਫ਼ ਦੇ ਦਾਵੇਦਾਰ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਨਾਲ ਲੈਪ-ਲਾਈਟ ਇਕ ਚਕਾਚੌਧ ਕਰਦਾ ਸ਼ਾਫ਼ਟ ਲਈ। ਇਕ ਗੁਜ਼ਰਨ ਵਾਲਾ ਕਾਫ਼ਿਲਾ ਯੂਸੁਫ਼ ਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਫਿਰ ਉਸਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਫਿਰਐਨ ਦੇ ਇਕ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਹੱਥ ਵੇਚ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਆਦਮੀ ਫਿਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬੰਦੂਕ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਆਉਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵਾਪਸ ਨਹਿਰ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ।

‘ਵਜ਼ੂ ਕਰੋ!’

ਮਸ਼ੀਨੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ, ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਹੱਥ ਧੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਫਿਰ ਪੈਰ ਧੋਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਵਜ਼ੂ ਦੀ ਦੁਆ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਉਸਦੀ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਨਾਲੀ ਉੱਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

“ਨਾਸਤਿਕ ਸੂਰ! ਕਾਫ਼ਿਰ! ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਪਤ-ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਧੋਣੇ ਆਉਂਦੇ?”

ਮੈਂ ਲਰਜ਼ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਸਰਦੀ ਨਾਲ ਜਾਂ ਖ਼ੌਫ਼ ਨਾਲ।

ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਪਾਜ਼ਾਮਾ ਹੇਠਾਂ ਖਿਸਕਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਧੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਆਦਮੀ ਮੇਰੇ ਗਦੂਦਾਂ ਉੱਤੇ ਵਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਚਕਰਾ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹੱਟਦਾ ਹਾਂ।

“ਹਿੱਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕਰਨਾ! ਤੂੰ ਵਾਲ ਸਾਫ਼ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ?”

ਉਹ ਝੱਪਟ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਜਾਂਘਾਂ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਫੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗੁੱਛਾ ਪੁੱਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਚੀਕ ਚਸ਼ਮੇ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸਿਰੇ ਤੱਕ ਤੈਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

“ਗਲੀਜ਼ ਕਾਫ਼ਿਰ!”

ਮੈਂ ਵਜ਼ੂ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਭਿੱਜਾ ਹੋਇਆ ਪਾਜ਼ਾਮਾ ਉਤਾਰ ਕੇ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਖ਼ੌਫ਼ ਤੇ ਜ਼ਿੱਲਤ ਦੇ ਮਾਰੇ ਮੈਂ ਜੜ੍ਹ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹਿਰ ਉੱਤੇ ਝੁਕ ਕੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਵਜ਼ੂ ਕਰਾਂ। ਫਿਰ ਨੰਗੇ ਪੈਰ, ਮੌਤ ਦੀ ਪੀੜ ਵਿਚ ਗੁੱਸਿਆ ਹੋਇਆ, ਮੈਂ ਇਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਮਸਜਿਦ ਤੱਕ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ ਕਿ ਯੂਸੁਫ਼ ਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ?

“ਪੂਤਿਫ਼ਾਰ ਦੀ ਬੀਵੀ ਜੁਲੈਖ਼ਾ ਯੂਸੁਫ਼ ਦੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ਮੰਦ ਹੋਈ। ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਬੁਲਵਾਇਆ ਤੇ ਕਮਰੇ ਦਾ ਤਾਲਾ ਬੰਦ ਕਰਦਿਆਂ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ, ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਆਓ!”

ਮਸਜਿਦ ਜੁਲੈਖ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਪ੍ਰਤੀਲੋਭੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ।

“ਯੂਸੁਫ਼ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਬਚਣ ਦਾ ਏ ਤੇ ਜੁਲੈਖ਼ਾ ਦਾ ਹਰ ਹਾਲ 'ਚ ਉਸਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਦਾ-ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਦੌੜੇ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਜੁਲੈਖ਼ਾ ਦਾ ਪਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ। ਜੁਲੈਖ਼ਾ ਨੇ ਰੋ-ਰੋ ਕੇ ਪੂਤਿਫ਼ਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ: ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਕੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿਓਗੇ ਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏ? ਕੀ ਇਹ ਜੁਰਮ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਲਈ ਉਹ ਕੈਦ ਜਾਂ ਕਸ਼ਟ ਭੋਗਣ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਭਾਗੀ ਹੋਵੇ?”

ਮੈਂ ਇਸੇ ਪਲ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਕਦਮ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ। ਯੂਸੁਫ਼ ਨੂੰ ਕਾਲ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਆਦਮੀ, ਯੂਸੁਫ਼ ਦੀ ਤਕਦੀਰ ਨੂੰ ਕੁਰਆਨ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਣਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਨੌਜਵਾਨ ਤਾਲਿਬੇ-ਇਲਮ ਨੂੰ ਪਾਠ ਰੋਕਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਦਰਵੇਸ਼ ਹੁਣ ਵੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕੰਧ ਵਿਚ ਲਟਕੇ ਹੋਏ ਲਾਲਟੈਣ ਉੱਤੇ ਟੰਗੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਆਦਮੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਲਿਆਇਆ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਬੈਠਣ ਲਈ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

ਮੌਲਵੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਗੁਬੰਦ ਵਿਚ ਗੂੰਜਦੀ ਹੈ: “ਯੂਸੁਫ਼ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਗੌਰ ਕਰੋ। ਜ਼ਰਾ ਗੌਰ ਕਰੋ ਕਿ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਹ ਵਿਚ ਜਾਲ ਵਿਛਾਏ। ਕਦੀ ਨਾ ਭੁੱਲੋ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦਾ ਲੋਭ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ!”

ਉਹ ਆਦਮੀ ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੇਸ਼ਾਬ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਸੀ, ਮੌਲਵੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਫੁਸਫੁਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੌਲਵੀ ਆਪਣੀ ਗਜ਼ਬਨਾਕ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਜੜ੍ਹ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਖ਼ੁਦ ਉੱਠ ਖਲੋਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਜਪਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ, “ਸਾਰੀਆਂ ਤਾਰੀਫ਼ਾਂ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਲਈ ਨੇ। ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਰੇ ਉਦਾਰਕ ਨੇ!”

ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ:

“ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਹੋ ਜੋ ਆਪਣੇ ਉਦਾਰਕ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹੋ....!”

ਉਹ ਯੂਸੁਫ਼ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਪੂਰੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ? ਕੀ ਮੇਰੀ ਤਕਦੀਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਕਦੀਰ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਹਿਮ ਹੈ? ਆਪਣੇ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਨਾਲ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮੌਲਵੀ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

“ਇਹ ਆਦਮੀ ਕਾਫ਼ਿਰ ਏ।” ਨਫ਼ਰਤ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਦਾੜੀ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਆਪਣੀ ਗੰਦਗੀ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਆਦਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ!”

ਉਹ ਪਿੱਠ ਫੇਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚੋਂ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਵੇਸ਼ ਫਿਰ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਇੱਟ ਦੇ ਤਕੀਏ ਉੱਤੇ ਠੀਕ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮਸਜਿਦ, ਜੋ ਭੰਗ ਦੇ ਧੂੰਏਂ ਤੋਂ ਪਾਕ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਯੂਸੁਫ਼ ਬੇਚੈਨੀ ਨਾ ਲਤਪ ਰਹੀ ਹੈ।

ਜੰਜੀਰਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਯੂਸੁਫ਼ ਕੈਦਖਾਨੇ ਵਿਚ ਪਏ ਹਨ। ਸ਼ੋਕ ਨਾਲ ਭਰੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ, ਯਾਕੂਬ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਤੇ ਯੂਸੁਫ਼ ਦੀ ਮਾਂ? ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਹੈ? ਯਕੀਨਨ, ਉਹ ਯਾਕੂਬ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੀੜਾ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਤੇ ਜੁਲੈਖ਼ਾ ਦਾ ਦੁੱਖ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਡੂੰਘਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਯਾਕੂਬ ਨੇ ਗ਼ਮ ਦੇ ਮਾਰੇ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਔਰਤਾਂ ਖ਼ੁਦ ਗ਼ਮ ਦੀਆਂ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ! ਇੱਟ ਤੇ ਚੂਨੇ ਨਾਲ ਬਣੀ ਹੋਈ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਦਿਲ ਨੂੰ ਤਰਾਸ਼ ਕੇ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ। ਕੋਈ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦਾ? ਇਹ ਯੂਸੁਫ਼ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਯੂਸੁਫ਼ ਦੇ ਰੰਗ-ਰੰਗ ਕੁਰਤੇ ਤੇ ਸਿਹਤ-ਬਖ਼ਸ਼ ਦੀਦਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਉ ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ!

ਮਸਜਿਦ ਭੰਗ ਦੀ ਮਦਹੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਜੁਲੈਖ਼ਾ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਰਾਹਤ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।

“ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਨੀਂਦ ਬੇਦਾਰੀ ਨਾਲ ਘੱਟ ਬੇਕਰਾਰ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਏ, ਆਰਾਮ ਨਾ ਕਰ!”

ਇਹ ਦਰਵੇਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਠੀਕ ਮੇਰੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਵੱਲ ਖਲੋਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਸਜਿਦ, ਜਿਹੜੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਤੇ ਅਚੱਲ ਹੈ, ਛੇਤੀ ਹੀ ਰਾਤ ਦੀ ਧੂੰਦ ਵਿਚ ਗਵਾਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ, ਮੈਂ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼, ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਚਸ਼ਮੇ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਖਲੋਤਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਦਰਵੇਸ਼ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਛਿੱਟਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।

“ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੋ?” ਮੈਂ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਂ।

ਉਹ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।

“ਇਹ ਔਖਾ ਸਵਾਲ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਜ਼ਰਾ ਗੌਰ ਕਰ ਲੈਣ ਦਿਓ....।”

ਉਹ ਘੁੱਟ ਭਰ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਜਵਾਬ ਦਾ ਉਡੀਕਵਾਨ ਹਾਂ।

ਮੇਰੀ ਕੈਦ ਉੱਤੇ ਉਹ ਹੱਸਦਾ ਹੈ।

“ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ‘ਪਰਿੰਦਾ’ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ।”

ਇਸਦੇ ਬਾਅਦ ਇਕ ਲਫ਼ਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ।

ਅਸੀਂ ਚਸ਼ਮੇ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ-ਕਿਨਾਰੇ ਤੁਰਦੇ ਹਾਂ। ਉਸਦੇ ਸਾਥ ਵਿਚ, ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਖ਼ੋਡ ਤੇ ਬੇਚੈਨੀਆਂ ਰੁਖ਼ਸਤ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਬੋੜੀ ਦੂਰ ਚਲਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦਰਵੇਸ਼ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚਲਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ।” ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਚਸ਼ਮੇ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

“ਜਦੋਂ ਪਾਣੀ ਵਗਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਏ, ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਠਹਿਰਾਓ ਆ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਜਦੋਂ ਪਾਣੀ ਠਹਿਰ ਜਾਂਦਾ ਏ ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਕਰਦਾ ਏ। ਇਸ ਚਸ਼ਮੇ ਵਾਂਗ ਬਣੋ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਵਾਂ-ਰਵਾਂ!”

“ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।”

“ਇਕ ਨਾ ਇਕ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜਾਂਗੇ!”

ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਪਲੋਸਦੇ ਹਨ।

“ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਘਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਕਾਬੁਲ ਨੂੰ।”

“ਇਥੇ, ਇਹ ਲੋਕ ਤੇਰੇ ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਉੱਥੇ ਉਹ ਲੋਕ ਤੇਰੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦੇਣਗੇ!”

ਉਹ ਆਪਣੇ ਰੋਸ਼ਮੀ ਚੋਲੇ ਵਿਚੋਂ ਇੱਟ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਚਸ਼ਮੇ ਵਿਚ ਗੋਤਾ ਲਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

“ਇਕ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇਸ ਇੱਟ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਜਿਹੇ ਬਣ ਜਾਵਾਂਗੇ।”

ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਲਿਆ ਕੇ, ਉਹ ਉੱਠ ਖਲੋਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਚਸ਼ਮਾ ਉਲੰਘ ਕੇ ਉਸਦੇ ਦੂਸਰੇ ਕਿਨਾਰੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ-ਕਿਨਾਰੇ ਚਲਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਕੁਝ ਕਦਮਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਚਸ਼ਮਾ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਸਤਹਿ ਵਿਚ ਗਾਇਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਸਵੇਰ ਹੋਣ ਤੱਕ ਇਸ ਖ਼ਸ਼ਮ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਕੱਲ੍ਹ ਮੈਂ ਵਪਾਰੀ ਨੂੰ ਆਖਾਂਗਾ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਾਬੁਲ ਵਾਪਸ ਲੈ ਚੱਲੇ....

“ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਪਾ ਲਓ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚਲਦੇ ਰਹੋ!”

ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਇਹ ਬੋਲ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਕਾਬੁਲ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਵਾਪਸ ਖਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਚਸ਼ਮੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ੋਰ ਵਿਚ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸੋਮੇ ਉੱਤੇ ਅੱਪੜ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ।

“ਜੇਕਰ ਸਫ਼ਰ ‘ਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਮਿਲ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਗਲ ‘ਚ ਬਾਹਾਂ ਪਾ ਕੇ ਰੋਕ ਲਓ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗ ਤੁਰੋ।”

ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਮੱਧਮ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਸ਼ੋਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਜੜ੍ਹ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

“ਤੇ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਨਾ ਮਿਲੇ-ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਨਾਲ ਲਗੇ ਤੁਰਦੇ ਜਾਓ!”

ਉਹ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਕਿੱਥੇ ਚੱਲੋ?”

ਉਹ ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਹਰਕਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਫ਼ਲੂਜ਼ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਦਰਵੇਸ਼ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਗਾਇਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਾ ਜਾਓ!”

ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਮਾਯੂਸੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਤਹਿ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ:

“ਆਪਣੇ ਹੀ ਨਾਲ ਚਲਦੇ ਚੱਲੋ!”

ਇਕ ਮਿੰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿੱਥੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਖਲੋਤਾ ਸੀ ਉੱਥੇ ਧੂੰਏਂ ਦਾ ਇਕ ਘੇਰਾ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਤੇਲ ਦੇ ਚਿਰਾਗ ਮੱਧਮ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿੰਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਰੋਸ਼ਨੀ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ।

ਹਰ ਸ਼ਖ਼ਸ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਉੱਠਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਹੱਦ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਾਰੀਪਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਮਸਜਿਦ ਦੀ ਕੰਧ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

“ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ?”

ਮੇਰੀ ਚਟਾਈ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਾਲੀ ਚਟਾਈ ਵਿਚੋਂ ਆਦਮੀ ਦੀ ਨੀਂਦ ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਜੜ੍ਹ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਜਾਣੇ ਕਿਉਂ, ਮੈਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ, “ਦਰਵੇਸ਼ ਕਿੱਥੇ ਏ?”

ਮੈਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਇਸ ਥਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਜਿੱਥੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਲੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਦਮੀ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਆਪਣੀ ਚਟਾਈ ਉੱਤੇ ਟਿਕਾ ਕੇ ਲੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਆਪਣੀ ਪੱਗੜੀ ਦੇ ਲੜ ਨਾਲ ਢੱਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਬੁੜਬੁੜਾਉਂਦੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਸਦੀ ਪੱਗੜੀ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

“ਕਿਹੜਾ ਦਰਵੇਸ਼?”

ਕਮਰੇ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ:

“ਇਸ ਜੜੀ-ਬੂਟੀ ਨੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਇਸਦਾ ਦਿਮਾਗ ਉਲਟਾ ਦਿੱਤਾ ਏ!”

“ਨਹੀਂ, ਉਹ ਮਹਿਜ਼ ਨੀਂਦ 'ਚ ਬੁੜਬੁੜਾ ਰਿਹਾ ਏ।”

ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਡੁੱਬਾ, ਘਿਨੌਣਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਠਹਾਕਾ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਚਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮਸਜਿਦ ਮੇਰੀ ਹਮਦਰਦੀ ਵਿਚ ਲਰਜ਼ਦੀ ਹੈ। ਪਿਆਸ ਦੇ ਮਾਰੇ ਮੇਰੇ ਹਲਕ ਵਿਚ ਕੰਡੇ ਚੁੱਭ ਗਏ ਹਨ। ਪਾਣੀ!

ਮੈਂ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਅੱਪੜਦਾ ਹਾਂ। ਲਾਂਘੇ ਵਿਚ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਆਦਮੀ, ਜਿਸਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਢਾਂਚਾ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਉੱਛਾੜ ਵਿਚ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਆਪਣੀਆਂ ਸੁੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ।

“ਕਿੱਥੇ ਚੱਲ ਪਏ?” ਉਹ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ।

“ਮੈਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਕੁ ਪਾਣੀ ਚਾਹੀਦਾ ਏ।”

“ਉੱਥੇ ਉਸ ਜੱਗ 'ਚ ਪਾਣੀ ਏ।”

“ਉਹ ਖ਼ਾਲੀ ਏ!”

“ਤਾਂ ਜਾਓ, ਹੋਰ ਭਰ ਲਿਆਓ।”

ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਫੇਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਛਾੜ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਜੱਗ ਕਿੱਥੇ ਹੈ? ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਖ਼ੂਨ ਤੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਖ਼ਾਲੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਕਦਮਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਵਿੱਛੀ ਹੋਈ ਚਟਾਈ ਵਾਂਗ ਖੁਸ਼ਕ। ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਕਦਮ ਚਟਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀਤੇ ਗਏ ਹੋਣ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਹਰਕਤ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਤਾਜ਼ਾ ਹਵਾ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮਸਜਿਦ ਦਮ ਘੁੱਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਹਵਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ।

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਨਿਫ਼ਿਲ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਪੜ੍ਹਣ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ?” ਉੱਛਾੜ ਵਿਚੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਖੁਸ਼ਕ ਸਰੀਰ ਪੱਤੇ ਵਾਂਗ ਕੰਬਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਸੱਜਾ ਪੈਰ ਇਕ ਕਦਮ ਵੱਧਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਦਮ। ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਾਰੀ। ਫਿਰ ਇਕ ਹੋਰ। ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਜੱਗ ਦੇ ਬਗ਼ੈਰ, ਜੁੱਤੀਆਂ ਦੇ ਬਗ਼ੈਰ।

ਪਹੁ-ਫੁੱਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਚਸ਼ਮੇ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸ਼ੋਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਬੁਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਦੌੜਦਾ ਹਾਂ। ਠੰਢੀ, ਪਥਰੀਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠਾਂ ਲਰਜ਼ਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਚਸ਼ਮੇ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

ਸਵੇਰ ਦਾ ਉਜਾਲਾ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ ਕਿ ਦਰਵੇਸ਼ ਕਿੱਥੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਫਿਰ ਚਸ਼ਮੇ ਦਾ ਸ਼ੋਰ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉੱਠਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਪੈਰ ਫਿਸਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਚਸ਼ਮੇ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਚਸ਼ਮਾ ਇਕ ਅਥਾਹ ਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਖੂਹ ਹੈ।

“ਅੱਲਾਹ ਹੂ ਅਕਬਰ”

ਅਜ਼ਾਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਖੂਹ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚੋਂ ਖਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਵਰਕ ਤੇ ਮੇਸ਼ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਘਾਤ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚੋਂ, ਸੂਹਾਂ ਲੈਂਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਚਸ਼ਮੇ ਵੱਲ ਤੈਰ ਕੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਮੈਂ ਹਰ ਹਾਲ ਵਿਚ ਮੁੜ ਜਾਣਾ ਹੈ।

ਸਵੇਰ ਦਾ ਸਿਤਾਰਾ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?

ਮੈਂ ਖਲੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਆਪਣੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨੂੰ ਹਰਕਤ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਭੱਜ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਭੱਜਦਾ ਹਾਂ। ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ। ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ।

“ਠਹਿਰੋ!”

“ਅਲ-ਬਾਇਸ!” ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸੁਰਖ਼ ਸਵੇਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੈਨੂੰ ਜੜ੍ਹਵਤ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਆਖ਼ਿਰ ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਹਾਂ?

ਮੇਰੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਕੰਬਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਖ਼ੂਨ ਦਾ ਨਮਕੀਨ ਜਾਇਕਾ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਲ-ਬਾਇਸ!

ਕਿਸੇ ਫ਼ੌਜੀ ਦੇ ਜੈਕ-ਬੂਟ ਬਿਲਕੁਲ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ। ਹਨ੍ਹੇਰਾ ਛਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੀ ਰਾਤ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੋ ਗਿਆ?

ਏਨੀ ਛੇਤੀ!

(ਅਨ੍ਹੇਰਾ ਅਜੇ ਵੀ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।)

ਇੱਧਰੋਂ-ਉਧਰੋਂ

ਨਕਲੀ ਗੱਲਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ/ ਡਾ. ਪਰਮਾਨੰਦ ਕੁਲਹਾਰਾ

? ਸੋਸ਼ਲ ਨੈਟਵਰਕਿੰਗ ਸਾਈਟਸ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨੁਕਸਾਨ।

—ਜੇ ਦੁਨੀਆ ਸੁੰਗੜ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਿਰਾਏ ਕਿਉਂ ਵੱਧ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੇ ਦੁਨੀਆ ਸੁੰਗੜ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੂਰੀਆਂ ਕਿਉਂ ਵੱਧ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਹਮਣੇ-ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਨ 'ਚ ਦਿੱਕਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਘੰਟਿਆਬੱਧੀ ਈ-ਮੇਲ 'ਤੇ ਚੈਟਿੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦੋ ਮਿੰਟ ਵੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਨੈਟਵਰਕਿੰਗ ਸਾਈਟਸ 'ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਣਾ ਲਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਕੀ ਫਾਇਦਾ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਗੁਆਂਢੀ ਕੀ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਫੋਨ ਨੰਬਰ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਲਗਾਓ ਦਾ ਆਲਮ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਨਾ ਤਾਂ ਖਤ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਨਾ ਨੰਬਰ ਯਾਦ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਜਟਿਲ ਦੁਨੀਆ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ 'ਚ ਫਸ ਗਏ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਚੰਗੇ ਮਾਧਿਅਮ ਹਨ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ 'ਚ ਨਕਲੀ ਗੱਲਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਗੰਭੀਰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਕਾਰ ਖਤਮ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਹਸਪਤਾਲ 'ਚ ਦਸ ਕੰਸਲਟੈਂਟ ਆਪਸ 'ਚ ਗੱਲ ਕਰ ਨਹੀਂ ਰਹੇ, ਟੈਲੀ-ਮੈਡੀਸ਼ਨ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਟੈਲੀ-ਕਾਫ਼ੈਸਿੰਗ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਮਰੀਜ਼ ਨਾਲ ਤਾਂ ਦੋ ਮਿੰਟ ਗੱਲ ਕਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਗਲਤ ਹੋਵਾਂ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵੇਂ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ 'ਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।
(ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਾ ਸੰਵਾਦ : ਡਾ. ਵਿਨਯ ਕੁਮਾਰ)

ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਤਿੰਨ ਸੁਆਲ / ਆਨੰਦ ਗੁਪਤਾ

1. ਅੱਜ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨੇ ਕਿੰਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ?
2. ਕੀ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਨੇ ਅੱਜ ਦੀ ਯੁਵਾ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦਿੱਤੀ ਹੈ?
3. ਸਮਾਜ 'ਚ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਕਿੰਨੀ ਬਚੀ ਹੈ?

ਕਵਿਤਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀ-ਸੰਸਾਰ ਵੀ ਹੈ/ਕੁਮਾਰ ਅੰਬੁਜ

1. ਬਾਜ਼ਾਰਵਾਦ, ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਜਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦ- ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਜੋ ਇਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਤੀਸੰਸਾਰ ਕਵਿਤਾ 'ਚ

ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਚਾਰ, ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਜਿਹੇ ਲੱਛਣ ਬਾਜ਼ਾਰਵਾਦ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਤਸਵੀਰਾਂ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ 'ਚ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

2. ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਨੇ ਯੁਵਾ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਤਤਕਾਲ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਵਰਚੁਅਲ ਸਪੇਸ। ਇਸ ਦਾ ਸੁਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਣ ਵਾਂਗੂ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੀਜ ਤੋਂ ਪੂਰੇ ਰੁੱਖ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਮਲਾਕਰਨ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਉੱਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਏ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਾ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਕਵੀਆਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਨਾਲ, ਉਹ ਵੇਬ ਜਾਂ ਈਬੁਕ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬੇਹਤਰ ਰਾਏ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਬਚੇਗੀ/ ਬੋਧਿਸਤਵ

1. ਅੱਜ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਕ੍ਰਾਂਤ (Stricken) ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਆਕ੍ਰਾਂਤ ਹੋਣਾ ਵੀ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮਾੜਾ ਤੇ ਧੁੰਦਲਾ ਪੱਖ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਾਜ਼ਾਰ 'ਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸੰਗਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬੇਖ਼ਬਰ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੋਇਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਵਿਤਾ ਕੇਵਲ ਭੰਗਿਮਾ (posture) ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਯਥਾਰਥ ਬੇਹੱਦ ਮਾਰੂ ਹੈ। ਕਰੂਰ ਹੈ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿਰਫ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

2. ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਨੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਯੁਵਾ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਦਿਸ਼ਾ ਕਿੰਨੀ ਪਿਲਪਿਲੀ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਕਿੰਨੀ ਦਲਦਲੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿੰਨੀ ਬੰਜਰ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿੰਨੀ ਲਾਲ ਮਿੱਟੀ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਇਹ ਤੈਅ ਹੋਣਾ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਅਸਲ 'ਚ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ 'ਚ ਇੰਨੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਨਹੀਂ ਕਈ-ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਡੁੱਬ-ਤੈਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨੌਜੁਆਨ ਤੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਵਾਲੇ ਵਰਗ ਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਇਸ ਚਮਕ-ਦਮਕ 'ਚ ਭਟਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਯੁਵਾ ਵਰਗ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ 'ਚ ਖੁਭਣ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰ ਦੇ ਮੰਚ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਵਰਤੇਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਲਗਾਓ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਖਿੜਕੀ ਪਿਛਲੇ ਯੁੱਗ 'ਚ ਕਲਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

3. ਆਦਿਮ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਸਮਾਜ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਦੁੱਖ 'ਚ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸੁਖ 'ਚ, ਉਹ ਤਾਂ ਗਾਏਗਾ, ਗੁਣਗੁਣਾਵੇਗਾ, ਮੰਤਰ ਵਾਂਗੂੰ ਜਪੇਗਾ। ਕਦੇ ਉੱਚੀ ਸੁਰ 'ਚ। ਕਦੇ ਨਿਮਰ ਸੁਰ 'ਚ। ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਜੇ ਅੱਜ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਠੀਕ ਨਾ ਬੈਠਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪੁਰਾਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੱਗੇਗਾ। ਉਹ ਵੀ ਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਕੱਢ ਲਵੇਗਾ। ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਨੇ ਸਾਥ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਘੜ ਲਵੇਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਕਿਹੜਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ, ਜਿਸ 'ਚ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਥਾਂ ਨਾ ਮਿਲੀ ਹੋਵੇ। ਕਦੇ ਮੰਗਲ ਗਾਉਣ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ। ਕਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ

‘ਚ। ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਰਣ ਤੱਕ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ‘ਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪੱਧਰਾਂ ‘ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ‘ਚ ਆਪਣੀ ਦਸਤਕ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਛੰਦ, ਮੰਤਰ, ਸ਼ਲੋਕ, ਦੋਹੇ, ਕਬਾਲੀਆਂ, ਗਜ਼ਲ-ਸ਼ੇਅਰ ਅਣਗਿਣਤ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ‘ਚ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਥਾਂ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਅੱਜ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਈ ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਵਿਵਿਧ ਸਮਾਜ ‘ਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਬਣਾ ਲਵੇ ਜਾਂ ਔਖੀ ਕਵਿਤਾ ਰਚ ਕੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਲਵੇ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਵੀਆਂ ‘ਤੇ ਵੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਇੱਕ ਅਸਮਾਜਿਕ ਉਤਪਾਦ ਬਣਾ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਸੰਜੀਵਨੀ।

(ਵਾਗਰਥ, ਅਪ੍ਰੈਲ 2018)

ਧਰਮ ਦਾ ਵੀ ਪਲੇਸੀਬੋ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ /ਡਾ. ਸ਼੍ਰੀਧਰ ਸ਼ਰਮਾ

? ਮਾਰਕਸ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਅਫੀਮ ਵਾਂਗੂ ਦਰਦ-ਨਿਵਾਰਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ‘ਚ ਰੁਕਾਵਟ ਵੀ ਹੈ। ਕੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਧਰਮ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਦਰਦ-ਨਿਵਾਰਕ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

—ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਮਝਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਨ। ਪੱਛਮ ਵਾਂਗੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕ ਪੈਰਿਬਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ 36 ਕਰੋੜ ਦੇਵਤੇ ਹਨ ਪਰ ਤਿੰਨ ਦੇਵਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ—ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਮਹੇਸ਼। ਇੱਕ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਦੂਜਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਤੀਜਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਲਈਏ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਏਨਾਬਾਲਿਜਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਕੈਟਾਬਾਲਿਜਮ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਆਓ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਗੱਲ ‘ਤੇ। ਦਰਅਸਲ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਡੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਲੀਫ ਹੈ ਤਾਂ ਰਿਲੀਫ ਹੈ। ਧਰਮ ਜੋ ਦਰਦ ਨਿਵਾਰਕ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਫਾਰਮੂਲਾ ਹੈ, ਫੇਬ, ਬਿਲੀਫ, ਰਿਲੀਫ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ‘ਚ ਇੱਥੇ ਜਿਹੜੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਚਾਂਦੀ ਬਣੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਇਹੀ ਫਾਰਮੂਲਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਦੁਆਈਆਂ ਦਾ ਰੋਗੀਆਂ ‘ਤੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਲਈ ਪਲੇਸੀਬੋ ਯਾਨੀ ਕਿ ਦੁਆਈ ਦੇ ਨਾਂ ‘ਤੇ ਦੁਆਈ ਰਹਿਤ ਪਰ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਸੁਆਦ ‘ਚ ਮਿਲਦੀਆਂ-ਜੁਲਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ 40 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰੋਗੀਆਂ ‘ਤੇ ਦੁਆਈ ਦੇ ਪਲੇਸੀਬੋ ਦਾ ਅਸਰ ਲਗਭਗ ਬਰੇਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਲੇਸੀਬੋ ਪ੍ਰਭਾਵ। ਹਰੇਕ ਦੁਆਈ ਦਾ ਇੱਕ ਪਲੇਸੀਬੋ ਅਸਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਆਈ ਕੌਣ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਦੁਆਈ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਰੰਗ ਹੈ। ਕਿਸ ਰੂਪ ‘ਚ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵੀ ਰੋਗੀਆਂ ‘ਤੇ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਲੇਸੀਬੋ ਅਸਰ ਹੈ। ਧਰਮ ਦਾ ਵੀ ਇੱਕ ਪਲੇਸੀਬੋ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਰ ਦਰਦ ਨਿਵਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਜਾਂ ਬਦਲਾਓ ‘ਚ ਰੁਕਾਵਟ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

? ਫਰੈਂਚ ਫਿਲਾਸਫਰ ਫੁਕੋ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'Madness and Civilization' ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਾਠ 'Stultifera Navis ਮਨੋਰੋਗੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰਵਾਸਨ (Exile) ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ

ਪਾਠ Great Confinement ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੈਦ ਦੀ। ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਈ ਖਤਰਨਾਕ ‘ਵਿਚਾਰੇ’ ਮਨੋਰੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ।

—ਯੂਰਪ ਇੱਕ ਕਰੂਰ ਇਲਾਕਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਉਥੇ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ‘ਚ ਆਈ, ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਫਿਲਾਸਫਰਾਂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾ ਕੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਿਲੇ ਦੇਖੋ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ ਕਿੱਦਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਤਹਿਖਾਣਿਆਂ ‘ਚ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ‘ਚ ਅਜਿਹਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਯੂਰਪ ‘ਚ ਇਹ ਆਮ ਗੱਲ ਸੀ। ਮਨੋਰੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਵਰਤਾਓ ਸੀ, ਉਸ ‘ਚ ਅਸੀਂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਾਲੀ ਕਰੂਰਤਾ ਦੀ ਝਲਕ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਸਿਕੰਦਰ ਮਹਾਨ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜਿੱਤਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਦਾ ਭਾਰਤ ਪੁੱਜਿਆ ਤੇ ਪੋਰਸ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦੀ ਬਣਾਇਆ ਤਾਂ ਪੋਰਸ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪੋਰਸ ਦਾ ਜੁਆਬ ਸੀ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਇੱਕ ਰਾਜਾ ਦੂਜੇ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਅਨੋਖੇ ਹੌਸਲੇ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਇੱਕ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਆਦਮੀ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ— ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਜੁਆਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਮਨ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਪੱਛਮੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਸੋਚਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਆਖਰੀ ਪੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਦਾਂ ਪੱਛਮ ਦੇ ਜੇਤੂ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਕੈਦ ‘ਚ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੇ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਜੇ ਭਾਰਤ ‘ਚ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਪੋਰਸ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਾ ਕਹਿੰਦਾ। ਪੋਰਸ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਇਸ ਲਈ ਕਹਿ ਸਕਿਆ ਕਿ ਭਾਰਤ ‘ਚ ਆਪਸੀ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਯੂਰਪ ਦੇ ਲੋਕ ਕਿੰਨੇ ਅਸੱਭਿਅ ਤੇ ਕਰੂਰ ਸਨ ਇਸ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਮਰੀਕਾ ਗਏ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ‘ਚ ਵੀ ਇਹੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਭਾਰਤ ‘ਚ ਆਏ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਕਿਉਂਜੁ ਸਾਡੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ।

ਦੁੱਖ ਦੇ ਕਈ ਪੱਧਰ ਹਨ/ ਡਾ. ਵਿਜੈ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ

? ਮਨ ਕੀ ਹੈ ?

—ਆਦਮੀ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਮਨ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਉਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬੇਹਤਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਤੇ ਮਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ‘ਚ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹਰੇਕ ਫਿਲਾਸਫੀ ‘ਚ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਪੱਧਰੀ ਮੰਨਦੀ ਹੈ।

? ਤੇ ਦੁੱਖ!

—ਮਨ ਵਾਂਗੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇ ਕਈ ਪੱਧਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸਰੀਰਿਕ ਦੁੱਖ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ‘ਚ ‘ਪੈਨ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੁੱਖ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਛਾਵਾਂ- ਅਕਾਖਿਆਵਾਂ

ਦੇ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ 'ਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਵੀ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦੁੱਖ ਇੱਕ ਹੋਂਦਮੂਲਕ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਧੂਰੇਪਨ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਤੇ ਹੋਂਦ 'ਤੇ ਸੰਕਟ ਤੇ ਆਤਮਬੋਧ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ ਦੀ ਪੀੜਾ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

? ਕੀ ਨਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ 'ਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

—ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਮਨ ਥੋੜ੍ਹਾ ਕੁ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਦਲਾਉਂਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਲਈ ਖੁਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਕੁ ਦੇਰ ਲਈ ਹੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਸ ਦੇ ਬੁਰੇ ਅਸਰ ਆਉਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਨਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਇੱਕ ਖਾਨੇ 'ਚ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਹਰੇਕ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗਾਂਜਾ, ਭੰਗ, ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਅਫੀਮ, ਹੈਰੋਈਨ ਵੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਜੋ ਫਰਕ ਹੈ, ਉਸੇ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਦੇਖੋ ਉਥੇ ਗਾਂਜਾ-ਭੰਗ ਪੀਣਾ ਜੁਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਹਾਲਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਨਸ਼ੇੜੀਆਂ-ਭਗੋੜੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। 50 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਥੇ 3 ਲੱਖ ਕੈਦੀ ਸਨ। ਹੁਣ 23.5 ਲੱਖ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ 'ਚ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਗਾਂਜਾ-ਭੰਗ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧ ਦੇ ਦਾਇਰੇ 'ਚੋਂ ਹਟਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਫੀਮ ਤੇ ਕੋਕੀਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਪਰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਸਾਰਿਆਂ 'ਚ ਸਾਂਝੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਦਿਮਾਗ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਸਹਿ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਚੱਕਰ 'ਚ ਖੁਰਾਕ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸਮ 'ਤੇ ਬੁਰੇ ਅਸਰ ਪੈਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।

? ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੇ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਬਦਲਾਉਂਦਾ ਕਿੱਦਾਂ ਦਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

—ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਗਰੋਂ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੀਕ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਬੰਦ ਸਮਾਜ ਰਿਹਾ। ਦੁਨੀਆ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਆਵਾਜਾਈ ਬੜੇ ਸਖਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਦਾਇਰੇ 'ਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਰਾਜਕਪੂਰ ਦੀ ਫਿਲਮ 'ਅਰਾਊਂਡ ਦਾ ਵਰਲਡ ਐਨ ਇਟ ਡਾਲਰਸ' ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਦੂਜੇ ਮੁਲਕਾਂ ਤੋਂ ਬਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੇਰੀ ਯਾਦ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। 1980 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਬਾਘਾ ਬਾਰਡਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਹੀ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। ਚਮਕਦੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ। ਫੈਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਸਾਡੇ ਇਥੇ ਫੀਏਟ ਤੇ ਅਬੈਂਸਡਰ ਜਿਹੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਚ ਜੋ ਦੇਖਿਆ ਚੰਗਾ ਸੀ... ਇਹ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ। ਬਸ ਇੱਕ ਫਰਕ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਹਾਲਾਤ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਨੇ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਚੋਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੋਚਿਤੀ ਨੇ ਸਾਡੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੇ ਸਕੂਟਰ ਲਈ ਨੰਬਰ ਲਗਾਇਆ ਸੀ। ਡਿਲੀਵਰੀ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਤਰੀਕ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਹੱਸਣ ਲੱਗੇ, ਉਏ ਇਸ ਸਕੂਟਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਮੇਰਾ ਬੇਟਾ ਚੜ੍ਹੇਗਾ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬੀਜ ਵਿਕਸਤ ਦੇਸ਼ਾਂ 'ਚ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਫੈਲਾਓ ਨਾਲ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹੜਾ ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਪੱਛਮ ਯੂਰਪ ਤਕ ਸੀਮਤ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਇੱਕ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਸੀ 'ਸਵੇਟ ਸ਼ਾੱਪ ਗੇਜ਼ ਗਲੋਬਲ' ਥੋਕ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਗਲੋਬਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਥੋਕ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਹੀ ਅਸਲ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੁਕਾਨ ਦੀ ਚਤੁਰ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਮਹਾਸ਼ਕਤੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ 'ਚ ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਪੰਜ ਡਾਲਰ 'ਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਜੇ ਉਹੀ ਪਟਨਾ 'ਚ 20 ਰੁਪਈਆਂ 'ਚ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਪਾਰੀ ਨੂੰ ਲਾਲਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਲਾਲਚ ਨੇ ਆਉਸੋਰਸਿੰਗ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ 'ਚ ਥੋਕ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਬੰਦ ਰਹੇ। ਇਸ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਮਾਇਬੋਲੋਜੀ ਆਪਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੱਚ ਹੈ/ ਡਾ. ਨਰੇਂਦਰ ਨਾਥ ਵਿਗ

? ਕਈ ਵਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ-ਕਰਦਿਆਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮਿਥਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਲਈ ਕੋਈ ਦੁੱਕਵੀਂ ਮਿਥ ਦਾ ਨਾਂ ਰੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੰਦਾਂ ਇੰਡੀਪੈਂਡ ਕੰਪਲੈਕਸ। ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਘੜੇ 'ਹਨੂੰਮਾਨ ਕੰਪਲੈਕਸ' ਦੀ ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਾ 'ਚ ਕਾਫੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਦੱਸੋ।

— ਮਿਥਾਂ ਬਾਰੇ ਲੋਕ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਝੂਠ ਹਨ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਮੈਂ ਇਹ ਆਖਾਂਗਾ ਕਿ ਮਾਇਬੋਲੋਜੀ ਆਪਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਸੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਜਿੰਦਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੱਚ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੱਚ ਜੋ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚ ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ ਹੈ— 'ਏਕ ਖਤ ਪਾਗਲਖਾਨੇ ਸੇ', ਉਸ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਤੁਹਾਡਾ ਦਿਲ ਹਿਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕੀ ਉਹ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਦੂਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖੋ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਇੱਕ ਪਾਗਲ ਕੁੜੀ ਕੀ ਬਕਬਕ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਸੱਚ ਕਵੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੱਚ ਹੈ। ਉਹ ਸੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੱਚ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਬੋਲੋਜੀ ਦਾ ਸੱਚ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਪਨਾ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਇੱਕ ਸੱਚ ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਜਾਂ ਐਦਾਂ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਜੋਜਫ ਕੈਮਪਬੇਲ ਨੇ ਮਾਇਬੋਲੋਜੀ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਮਿਥਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਚਿਕਿਤਸਾ-ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਮਾਇਬੋਲੋਜੀ

ਦਾ ਸੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੱਚ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਚੇਤਨ ਤੋਂ ਪਾਰ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਡੂੰਘਿਆਈ ਤੱਕ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਹੀ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸੱਭਿਅਤਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮਾਇਥੋਲੋਜੀ ਅਜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਜੀਉਂ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ, ਦੁਰਗਾ, ਗਣੇਸ਼, ਹਨੂਮਾਨ, ਰਾਮ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਗ ਹਨ। ਬਾਕੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਇਥੋਲੋਜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ 'ਚ ਰਖਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ 'ਚ ਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ 'ਚ, ਰੋਮ ਤੇ ਗ੍ਰੀਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਈਜਿਪਟ ਤਕ, ਹਰੇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਇੱਕੋ ਹਾਲ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਮਿਥਕਾਂ ਨੂੰ ਖਾਰਿਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। 'ਹਨੂਮਾਨ ਕੰਪਲੈਕਸ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਚ ਇਹੀ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਾ 'ਚ ਮਿਥਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹਨੂਮਾਨ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਹਨੂਮਾਨ ਵਾਂਗੂ ਪਰਦਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਨੂਮਾਨ ਵਾਂਗੂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ 'ਚ ਕਿੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਹਨੂਮਾਨ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਜਾਮਬਵੰਤ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਚਾਹੇਂ ਤਾਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਸੱਤ ਚੱਕਰ ਲਾ ਲੈ। ਇਹ ਲੰਕਾ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਫੇਰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਗੀ। ਹਨੂਮਾਨ ਨੇ ਸਾਰੇ ਚਮਤਕਾਰ ਜਾਮਬਵੰਤ ਦੀ ਸਾਇਕੋਥੇਰਾਪੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦਿਖਾਏ। ਉਹ ਵਿਚਾਰਾ ਸਾਧਾਰਣ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਈਕੋਥੇਰਾਪੀ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

? ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ 'ਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਜਿਹੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਤੂਫਾਨ 'ਚ ਤਮਾਮ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਪਹਿਚਾਣ ਮਿਟਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਪਰਾਹੁਣੇ ਵਾਲੀ ਗਲੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਬਨਾਰਸ ਦਾ ਗੋਦੌਲੀਆ ਚੌਕ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਹਿਚਾਣਨਾ, ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਹਿਣਨ-ਪਚਰਣ ਨਹੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ 'ਇਕੋ ਜਿਹਾ' ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੀ ਅਸੀਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਦੁਨੀਆ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਹੇ ਹਾਂ? ਜੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦੁਨੀਆ 'ਚ ਮਾਨਵ-ਮਨ ਦੀ ਕੀ ਸਥਿਤੀ ਹੋਵੇਗੀ।

—ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਸੁਆਲ ਹੈ। ਪਰਾਹੁਣੇ ਵਾਲੀ ਗਲੀ 'ਚ ਮੈਂ ਵੀ ਗਿਆ ਹਾਂ ਕਈ ਵਾਰ। ਪਰਾਹੁਣੇ ਤਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮਾਹੌਲ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਵੀਜਾ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਕਾਰਡ ਦੇ ਬੋਰਡ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਗਲੋਬਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਦਾ ਅਸਰ ਸਾਫ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ, ਪੋਸਟ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ.... ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਜਿਹੜੀ ਤੁਸੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਵੀ ਉਸੇ 'ਤੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਦਾ-ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਪੋਸਟ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਵੀ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਝ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਾਪੇਖ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਯੂਰਪ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮਨੋਤਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ 'ਤੇ ਠੋਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਠੋਸਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਹੇਠਾਂ। ਸੌ ਸਾਲ ਬੀਤਦਿਆਂ-ਬੀਤਦਿਆਂ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਟ੍ਰੈਡੀਸ਼ਨਲ ਹੋ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ 'ਚ ਫਸੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ। ਅਸੀਂ ਸਾਈਂਟਿਫਿਕ ਹਾਂ।

ਆਧੁਨਿਕ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਾਂ। ਤੇ ਹੁਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾ ਤੂੰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ। ਨਾ ਅਸੀਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ। ਕਿਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਯਾਦ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਾਈਕ੍ਰੈਟੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਅਸਤਿਤਵਾਦ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਸਾਰਤਰ, ਕਾਫਕਾ, ਕਾਮੂ ਜਿਹੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਸੀ। ਅਸਤਿਤਵਵਾਦ 'ਚ ਜੋ ਨਿਸ਼ੇਧਵਾਦ ਸੀ। ਪੋਸਟ ਮਾਡਰਨਇਜ਼ਮ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸੇ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਨੀਚਾ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੀਆਂ ਸਦੀਆਂ 'ਚ ਯੂਰਪ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਫਿਲਾਸਫੀ, ਚਿੰਤਨ, ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ 'ਚ ਦਬਦਬਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਉਹ ਟੁੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਟੁੱਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਨਾਸਤਿਕਵਾਦ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਫਿਲਾਸਫੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ ਕਿ ਜਗਤ ਈਲੀਊਜ਼ਨ ਹੈ। ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਆਪਣਾਪਨ ਜ਼ਰੂਰ ਆਵੇਗਾ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਚੀ ਰਹੇਗੀ। ਬਚਿਆ ਰਹੇਗਾ ਭਾਰਤੀ ਮਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਕਬਾਲ ਦਾ ਸ਼ੇਅਰ ਯਾਦ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ :

ਕੁਛ ਬਾਤ ਹੈ ਕਿ ਹਸਤੀ ਮਿਟਤੀ ਨਹੀਂ ਹਮਾਰੀ,
ਸਦਿਆਂ ਰਹਾ ਹੈ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੌਰੇ-ਜ਼ਮਾਂ ਹਮਾਰਾ।

ਮਨ ਦਾ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ / ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ

? ਤੁਸੀਂ ਸਰੀਰ, ਮਨ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਕਿੱਦਾਂ ਦੇਖਦੇ ਹੋ।

—ਮਨ, ਸਰੀਰ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਬੰਨ੍ਹੇ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ 'ਚ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ— ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤਕ, ਸਮਾਜ ਤਕ। ਦਰਅਸਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਬਣਦਾ ਹੀ ਇਸੇ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਮਨ ਦਾ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਡਿਪਰੇਸ਼ਨ 'ਚ ਦੁੱਖੀ ਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੱਛਣ ਸਰੀਰ 'ਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਖੁਸ਼ ਹੋਣ 'ਤੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਬਾਛਾਂ ਖਿੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਉਦਾਸ ਹੋਵੋ ਤਾਂ ਚਿਹਰਾ ਲੁੜਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਗੁੱਸੇ 'ਚ ਹੋਵੋ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਮਨ ਜਿਸ ਸਥਿਤੀ 'ਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਕ ਮਰੀਜ਼ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦੀਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਬੈਠਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਅਸੀਂ ਕਮਰੇ 'ਚ ਆਉਣ 'ਤੇ ਹੱਥ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬੈਠਣ ਤੱਕ 'ਚ ਹੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।

ਇੱਛਾਧਾਰੀ / ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ

ਮੈਂ ਤੇ ਮੱਦੀ ਸੈਰ 'ਤੇ ਸਾਂ।...
 ਕਿਸੇ ਰਾਹ ਲੰਘਦੇ ਕਿਹਾ।
 “ਵੀਰ ਜੀ ਉਸ ਤੇਤੀ ਨੰਬਰ ਵਾਲੇ ਘਰ 'ਚ ਕੋਈ ਆ ਗਿਆ।”
 “ਕੌਣ ਐ ?” ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ।
 “ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਆ ਗਿਆ।”
 “ਕੋਈ ਭਈਐ ?” ਮੱਦੀ ਪੁੱਛਿਆ।
 “ਨਾ ਜੀ, ਨਿਰਾ ਦੇਸੀ। ਰੇੜ੍ਹੇ ਤੇ ਆਈ ਭਾਜੜ।”
 “ਰੇੜ੍ਹੇ 'ਤੇ ? ਐਹੋ ਜਿਹਾ ਕਿਹੜਾ ਆ ਗਿਆ ਬਈ।” ਮੱਦੀ ਹੈਰਾਨ।
 ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਸੈਰ ਵਿਚੇ ਛੱਡ ਅਸੀਂ ਤੇਤੀ ਨੰਬਰ ਵੱਲ ਤੁਰੇ ਆਏ। ਅੱਗੇ ਆਏ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸੜਕ 'ਤੇ ਹੀ ਪਿਆ ਸੀ।
 ਸਾਈਕਲ। ਮੰਜਾ। ਘੜਾ। ਦੋ ਵੱਡੇ ਬੋਰੇ। ਭਾਂਡੇ, ਅਤੇ ਪਰੇ ਇਕ ਮੰਜੇ ਤੇ ਬੈਠੀ ਕੋਈ ਤੀਵੀਂ। ਉੱਤਰਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਪਿਆ ਸਮਾਨ ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਲੱਗਿਆ। ਤਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਬੰਦਾ, ਬੜਾ ਹੁੱਭ ਕੇ ਮਿਲਿਆ।
 ਚੂੜੀਦਾਰ ਪਜਾਮਾ। ਲੰਮੀ ਐਚਕਨ। ਜੋਬੀ ਘੜੀ। ਚਮਕਦੀ ਜੁੱਤੀ। ਉਲਟਾਅ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹੀ ਦਾੜ੍ਹੀ। ਥੱਲੇ ਡੋਰੀ। ਉੱਤੇ ਜਾਲੀ। ਲੰਮਾ ਕੱਦ। ਗੋਰਾ ਰੰਗ। ਰਿਆਸਤੀ ਦਿੱਖ।
 ਅਸੀਂ ਸਾਮਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ।...
 “ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਿਆ ?” ਮੱਦੀ ਝਕਦੇ ਜਿਹੇ ਪੁੱਛਿਆ।
 “ਨਾ ਜੀ ਮੁੱਲ।”
 “ਮੁੱਲ ?” ਮੱਦੀ ਤਭਕਿਆ, “ਕਿੰਨੇ ਦਾ ਮਿਲਿਆ ?”
 “ਬਸ ਲੈ ਲਿਆ। ਡੀਲਰ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਸਮਝ ਲੈ ਮੁਖਤ ਮਿਲਿਆ।”
 “ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤੈ ਨਾ ਇਸ ਮਕਾਨ ਬਾਰੇ ?”
 “ਇਕ ਮਿਨਟ”, ਆਖ ਉਹ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਤੀਵੀਂ ਕਲਾਵੇ 'ਚ ਭਰ ਅੰਦਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਮੁੜਦੇ ਨੇ ਟਰੱਕੀ ਤੋਂ ਇਕ ਤਖ਼ਤੀ ਚੁੱਕੀ। ਝਾੜੀ। ਇਧਰ-ਉਧਰ ਦੇਖ, ਬਾਰੀ ਵਿਚ ਟਿਕਾਈ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਆਇਆ।
 ਅਸੀਂ ਤਖ਼ਤੀ ਪੜ੍ਹੀ।
 ਥੱਲੇ ਸਿੰਘ ਰੰਘਰੇਟਾ
 ਪੁੱਤਰ
 ਖੁਸ਼ੀਆ ਸਿੰਘ ਰੰਘਰੇਟਾ
 (ਚੋਬਦਾਰ ਕੁੱਤਾਖਾਨਾ)
 ਮੈਂ ਤੇ ਮੱਦੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਮੁਸਕਾਏ।
 “ਹਾਂ ਜੀ ਹੁਣ ਪੁੱਛੋ।”

“ਦਰਅਸਲ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਪਿਆ ਮਕਾਨ। ਕਈ ਲੋਕ ਰਹੇ। ਸਭ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਜਾਨੀ ਵੀ। ਮਾਲੀ ਵੀ। ਤਾਂ ਕਿਹਾ।”
 “ਦੱਸਿਆ ਡੀਲਰ ਨੇ... ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਰੰਘਰੇਟਾਂ ਮੈਂ। ਤੂੰ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਕਰ ਸੌਦਾ।”
 “ਬਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ?” ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ।
 ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਮੋਢੇ ਉਚਕਾਏ ਤੇ ਹਨੇਰੇ 'ਚ ਦੇਖਿਆ।
 “ਢਿੱਲੇ ਨੇ ਮੈਡਮ ?”
 ਉਸ ਹਉਕਾ ਲਿਆ। ਤ੍ਰਾਣ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ। ਬੁੱਲ੍ਹ ਕੰਬੇ।
 “ਜਵਾਨ ਪੁੱਤ ਮਰ ਗਿਆ। ਦਿਲ ਨੂੰ ਲਾ ਕੇ ਅਧਰੰਗ ਕਰਾ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਬੋਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।” ਉਸ ਨਮ ਹੋਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਲਕੋਈਆਂ।
 “ਕੋਈ ਇਲਾਜ ਵਗੈਰਾ...” ਉਸ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਹਕਾਰਤ ਨਾਲ ਦੇਖ, ਤਿਉੜੀ ਪਾਈ।
 “ਮਰੇ ਪੁੱਤ ਦਾ ਕੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ?”
 ਉਹ ਰੁੱਖਾ ਬੋਲਿਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਚਲੇ ਆਏ।
 “ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਮੂਰਖ ਲੱਗਿਆ ਸਾਲਾ।” ਆਉਂਦੇ ਮੱਦੀ ਕਿਹਾ।
 “ਰੁਕਿਆ ਹੋਇਐ ਕਿਤੇ।” ਮੈਂ ਕਿਹਾ।
 “ਕਿਵੇਂ ?”
 “ਥਿੱਕ ਪ੍ਰਸਨੈਲਟੀ ਐ। ਜਾਤ, ਪਿਉ, ਪੁਰਖੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੱਕੀ ਫਿਰਦੈ।”
 “ਕੱਪੜੇ ਦੇਖੋ ਸੀ? ਫੌਜੀ ਬੈਂਡ ਅਰਗੇ। ਸਹੁਰਿਆਂ ਤੂ ਪਾਇਆ ਦੇਖ ਆਪਦੀ। ਧੀ ਪੁੱਤ ਹੈ ਨੀ। ਤੀਵੀਂ ਨਾ ਹੋਇਆਂ ਅਰਗੀ ਐ। ਆਹ ਤੇਤੀ ਨੰਬਰ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ...”
 ਸਵੇਰ ਤੱਕ ਸਾਰੀ ਕਾਲੋਨੀ ਦੀ ਹਵਾ ਬੋਝਲ ਸੀ।
 ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਲੋਨੀਆਂ 'ਚ ਕੌਣ ਆਇਆ ? ਕਿੱਥੋਂ ਆਇਆ ? ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਪਰ ਤੇਤੀ ਨੰਬਰ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਅਚੰਭਾ ਸੀ। ਕਈ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਹੀ ਖੜਾ ਸਨ। ਬਿਨਾਂ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਜਾ ਖੜੇ। ਭਾਈ ਸਟੇਟਸ ਦੇਖੋ ਆਪਦਾ।...
 ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਮ ਸੈਰ ਕਰਦਿਆਂ ਫਿਰ ਮਿਲਿਆ।
 “ਲੱਗ ਗਿਆ ਦਿਲ ਨਵੇਂ ਘਰ 'ਚ ?” ਮੱਦੀ ਪੁੱਛਿਆ।
 “ਵਧੀਆ ਜੀ ਵਧੀਆ।” ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਜਦ ਵਿਚ ਸੀ।
 “ਕਿਧਰੋਂ ਆਏ ?” ਮੈਂ ਸਰਸਰੀ ਪੁੱਛਿਆ।
 ਉਸ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਸਾਈਕਲ ਖੜ੍ਹਾਇਆ। ਸਾਈਕਲ ਨੂੰ ਕਿਹਾ।
 “ਲੈ ਆਉਨਾਂ ਮੈਂ। ਹਿੱਲੀਂ ਨਾ। ਦੁੱਧ ਐ ਡੋਲੂ 'ਚ।”
 ਅਸੀਂ ਹੈਰਾਨ। ਉਹ ਇਤਮਿਨਾਨ ਨਾਲ ਪਾਰਕ 'ਚ ਆਇਆ। ਬੈਂਚ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ, ਉਹ ਥੱਕਿਆ ਜਿਹਾ ਅਤੇ ਐਚਕਨ ਵਾਲੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚ ਸੀ।
 ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਉਚੇਚ ਉੱਧੜਿਆ।
 ਉਹ ਵੱਡੇ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਦਾ ਅਰਦਲੀ ਸੀ। ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਮੁੱਠੇ ਵਾਲੀ ਲਾਠੀ ਫੜ ਕੇ ਨਿਆਇ ਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਖਲੋਣ ਵਾਲਾ।

“ਨਾਉਂ ਤਾਂ ਬੱਲ ਸਿਹੁੰ ਐ ਜੀ। ਉਂ ਬੀਲ੍ਹਾ ਅੱਲ ਐ ਮੇਰੀ।”
 “ਅੱਲ ਕਿਉਂ ਪੈ ਗਈ ?” ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ।
 ਉਹ ਦੂਰ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ।
 “ਬਸ ਜਣੀ ਨੀਵੇਂ ਥਾਂ ਰਿੜ੍ਹਿਆ ਪਾਣੀ ਤੁੱਕ ਗਿਆ।” ਉਸ ਹਉਕਾ ਲਿਆ।
 “ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ।”
 “ਛੱਡੋ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਆਂ।”
 “ਤੁਹਾਡੀ ਮਰਜ਼ੀ ਪਰ ਅੱਲ ਤਾਂ ਕਾਰਨਾਮੇ ਤੋਂ ਪੈਂਦੀ ਐ।”
 “ਤਕੜਿਆਂ ਦੀ। ਮਾੜੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨੰਗਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੈਂਦੀ ਐ।”
 “ਪਰ ਬੀਹਲੇ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਸਰਦੂਰ ਸਨ ?”
 “ਬੀਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਖ਼ਾਦਿਮ ਸੀ ਬਾਪੂ। ਹੱਲੇ ਪਏ ਤਾਂ ਕਿਹੜਾ ਸਰਦਾਰ। ਕਿਹੜਾ ਖ਼ਾਦਿਮ।
 ਪਰ ਦੁਨੀਆਂ ਉਲਟ ਜੇ। ਗਰੀਬ ਉਹੀ ਰਹੂ। ਕਿਸੇ ਕੰਜਰ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਬਕ ਤਾ... ਅਖੇ ਆਹ ਕਿਧਰੋਂ
 ਜੰਮ ਪਿਆ ਨਿਰਾ ਬੀਲ੍ਹਾ। ਬਸ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕੋੜ੍ਹ।”
 “ਵੈਸੇ ਤੁਸੀਂ ਲਗਦੇ ਨਹੀਂ ਅਰਦਲੀ।” ਮੈਂ ਗੱਲ ਬਦਲੀ।
 “ਕਿਉਂ ?”
 “ਐਚਕਨ, ਪਗੜੀ, ਦਾੜ੍ਹੀ। ਸਰਦਾਰੀ ਲਗਦੀ ਐ ਪੂਰੀ।”
 “ਬੱਸ ਏਸੇ ਬਿਠਾਇਆ ਭੱਠਾ।” ਉਹਦੀ ਲੋਰ ਨਿਕਲੀ।
 “ਕਿਉਂ ?” ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ।
 “ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਅਹੁਦੇ ਦਾ। ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਮੁਅੱਕਲ ਲੀੜੇ ਦੇਖ, ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿਉ।
 ਅਫ਼ਸਰ ਮੱਚ ਉੱਠਦੇ ਐ। ਕਹਿੰਦੇ, ਦੇਖ ਕੀ ਬਣਿਆ ਫਿਰਦੈ ਢੇਡ।” ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਉਹ ਜਿਵੇਂ
 ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ।
 “ਇਕੱਲੇ, ਰਹਿ ਲੈਂਦੇ ਨੇ ਮੈਡਮ ?”
 “ਤਸੀਲ ਦੇ ਕੁਆਟਰਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਰੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਕਰਦਾਂ ਕੋਈ ਹੀਲਾ।”
 “ਉਥੋਂ ਕਿਉਂ ਆਏ ?” ਮੱਦੀ ਪੁੱਛ ਲਿਆ।
 “ਪੁੰਨ ਨੂੰ ਆਇਆਂ ? ਰਟੈਰੀ ਮਾਰਿਆ ਚੱਕ ਕੇ।” ਉਸ ਰੁੱਖਾ ਅਤੇ ਚੀਕ ਕੇ ਕਿਹਾ।
 ਉਚਾਟ ਮਨ ਸਾਈਕਲ ਕੋਲ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ। “ਚੱਲੀਏ ?” ਉਸ ਸਾਈਕਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਅਤੇ
 ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਨਾ ਝਾਕਿਆ। ਅਸੀਂ ਸੋਚਦੇ ਰਹਿ ਗਏ, ਇਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਕਿਤਨੀ ਇਕੱਲ
 ਹੋਏਗੀ। ਸਾਈਕਲ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਬੋਧਿਤ ਸੀ।
 ਕਾਲੋਨੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ, ਬੀਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਰ 'ਤੇ ਛੱਤ ਹੋਣ ਦੀ
 ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਸੀ। ਤੇਤੀ ਨੰਬਰ ਦੀਆਂ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਰਾਹ ਸੌਖਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੁੱਤ ਮਰ ਗਿਆ। ਤੀਵੀਂ ਮਰਨ
 ਕਿਨਾਰੇ ਸੀ। ਨਹਿਸ਼ ਘਰ ਉਹਦਾ ਕੀ ਵਿਗਾੜ ਲਏ ਗਾ ਸੋਚ, ਅੱਕ ਚੱਬ ਲਿਆ। ਪਰ ਕਾਲੋਨੀ 'ਚ
 ਆ ਕੇ ਬੀਲ੍ਹਾ ਔਟਲ ਗਿਆ। ਕੁਆਟਰਾਂ 'ਚ ਉਚ-ਨੀਚ ਦਿੱਸੀ ਹੀ ਨਾ। ਇਥੇ ਕੋਠੀਆਂ। ਸੜਕਾਂ।
 ਪਾਰਕ। ਛੱਟੋ ਫੁਕੇ ਲੋਕ। ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਨਹਿਸ਼ ਮਕਾਨ। ਉਤੋਂ ਚਪੜਾਸ ਦਾ ਕੋੜ੍ਹ।
 ਉਸਨੂੰ ਲੱਗਾ, ਕਾਲੋਨੀ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਅਤੇ ਉਹ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਨ।

ਇਹ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ ਦੇਵਕੀ ਟੱਕਰ ਗਈ। ਕਾਲੋਨੀ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਝਾੜੂ ਪੋਚਾ
 ਕਰਦੀ। ਜਿਤਨਾ ਕਮਾਉਂਦੀ, ਬੀਲ੍ਹੇ ਸਵਾਇਆ ਦੇ, ਬੀਵੀ ਦੀ ਤੀਮਾਰਦਾਰੀ ਲਈ ਰੱਖ ਲਈ। ਘਰ
 ਟਹਿਕ ਉੱਠਿਆ। ਬੀਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰੀ ਫਿਰਦੀ। ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੀਲ੍ਹੇ ਤੇ ਕਾਲੋਨੀ 'ਚ ਵਿੱਥ
 ਘਟੀ ਨਾ। ਬੀਲ੍ਹੇ ਗਿਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ।
 “ਤੁਹਾਡੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਤੇ ਤਖਤੀ ਅਛੂਤ ਬਣਾ ਰੱਖਿਐ ਤੁਹਾਨੂੰ।”
 “ਹੱਦ ਹੋ ਗਈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਾਂ ਮਿੱਟੀ ਆਂ ਮੈਂ।”
 “ਬੀਲ੍ਹਾ ਜੀ ਲੋਕ ਹੁਣ ਰਿਆਸਤੀ ਡਰਾਮਾਂ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।”
 “ਸਰ ਜੀ, ਸੀਸ ਚੱਕਿਆ। ਤੁਰਕ ਮਿੱਧੇ। ਗੱਡੇ ਫੁਕ ਤੇ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਿਜਕ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ
 ਗੁਰੂ। ਇਹ ਡਰਾਮੇ ?”
 ਮੈਂ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ।
 “ਬੀਲ੍ਹਾ ਜੀ, ਵੱਡਿਆਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਉਛਾਲੀ ਦੀ ਨਹੀਂ।”
 “ਆਪਦਾ ਟਣਾ ਮਰਾਉਣ ਜੀ। ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਐਂ ਈ ਵੱਜੂ ਬੁਘਦੂ।”
 ਉਸ ਮੋਢੇ ਝਟਕੇ ਅਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀ ਹਿੰਡ ਬੁਰੀ ਲੱਗੀ।...
 ਕਾਫ਼ੀ ਦਿਨਾਂ ਬਾਦ ਲੰਗਰ ਦੀ ਉਗਰਾਹੀ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਇਕੱਠ ਸੀ। ਮੈਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ
 ਗਿਆ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਬੀਲ੍ਹਾ ਵੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਚਲੋ ਕਿਸੇ ਪੱਜ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਘੁਲਮਿਲ ਰਿਹਾ
 ਸੀ। ਪਰਚੀ ਕੱਟਣ ਵਾਲਾ ਨੇੜੇ ਆਇਆ।
 “ਹਾਂ ਜੀ ! ਕਿੰਨੀ ਸੇਵਾ ?”
 ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਬੀਲ੍ਹੇ ਦੇ ਜੀਅ ਵਿਚ ਕੀ ਆਈ। ਧੁਰਲੀ ਮਾਰ ਉੱਠਿਆ।
 “ਉਗਰਾਹੀ ਜਿੰਨੀ ਕਹੋ। ਪਰ ਲੰਗਰ ਆਪੇ ਪਕਾਅ ਕੇ ਆਪੇ ਖਾਉਗੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਗਰੀਬ
 ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੀ ਪਊ ?” ਸੰਗਤ ਪਲਟ ਕੇ ਬੀਲ੍ਹੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।
 “ਲਾਓ ਲੰਗਰ, ਪਰ ਸੜਕਾਂ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ। ਦਸ ਦਸ ਲੱਖ ਦੀ ਕਾਰ ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ
 ਖਵਾਉਨੇ ਆਂ ਚਾਹ ਪਕੌੜੇ। ਉਹ ਵੀ ਰੋਕ-ਰੋਕ। ਕੋਈ ਲੋੜਵੰਦ ਖਾਏ। ਅਗਲਾ ਸੀਸ ਦਿਉ। ਅੱਗੋਂ
 ਥੋੜੀ ਮਰਜ਼ੀ।”
 ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੱਚ ਉੱਠਿਆ।
 “ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਸੁਣ ਲਿਆ ? ਲੰਗਰ ਪਕੌੜੇ ਐ ? ਪਰਚੀ ਨਾ ਕੱਟੀ ਉਏ।
 ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ ਉਗਰਾਹੀ।” ਸਭ ਦੀ ਖਾਨਿਉ ਗਈ। ਮੈਂ ਦਮਲ ਦਿੱਤਾ।
 “ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਰੁਕੋ। ਦੇਖੋ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਖਾਣਾ ਲੰਗਰ ਵਾਲੀ ਮਰਿਆਦਾ ਤਾਂ
 ਹੈ ਨਹੀਂ। ਰਹੀ ਗੱਲ ਟਰੈਫਿਕ ਦੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਾਂ ਨਾ ਮੰਨੋ।”
 ਪ੍ਰਧਾਨ ਟਿਕ ਗਿਆ।
 “ਵਾਫਰ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਮਾਫ਼ੀ ਦਿਉ ਜੀ।” ਬੀਲ੍ਹੇ ਹੱਥ ਜੋੜੇ।
 “ਵਾਹ ! ਪਹਿਲਾਂ ਦਾੜ੍ਹੀ ਪੱਟ ਦਿਉ ਫਿਰ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗ ਲਉ।”
 ਕਿਸੇ ਫੂਸ ਵਿਚ ਚੁਆਤੀ ਸੁੱਟੀ। ਧੂੰਆਂ ਉੱਠਿਆ।
 “ਓ ਛੱਡੋ ਜੀ, ਜੈਸੀ ਜਾਤ, ਵੈਸੀ ਬਾਤ।”

ਬੁਖਲਾਏ ਪ੍ਰਧਾਨ ਡੂੰਮਣੇ 'ਚ ਇੱਟ ਮਾਰੀ।
 ਡੂੰਮਣਾ ਬੀਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਨੂੰ ਲੜਿਆ। ਮੱਥੇ ਹੇਠ ਕੁਝ ਮੱਚਿਆ। ਅੱਖ ਦੇ ਫੋਰ ਵਿਚ
 ਪਲਟਿਆ। ਹਜ਼ੂਰੀ 'ਚ ਪਈ ਕਿਰਪਾਨ ਚੁੱਕੀ। ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਹਿਰਾਈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਨੱਕ ਮੂਹਰੇ ਤਣੀ।
 “ਗੁਰੂ ਸਾਨੂੰ ਰੰਘਰੇਟੇ ਕਰੋ। ਤੂੰ ਜਾਤਾਂ ਨੌਲਦੈਂ ਚੋਰਿਆ। ਅੱਧ 'ਚੋਂ ਚੀਰ ਦਿਉ ਪੁੱਤ ਨੂੰ।”
 ਬੀਲ੍ਹੇ ਦੰਦ ਪੀਠੇ।
 ਇਕਾ-ਇਕ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਚੁੱਪ ਵਰਤ ਗਈ।
 ਮੈਂ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਉੱਠਿਆ। ਕਿਰਪਾਨ ਫੜੀ। ਹਜ਼ੂਰੀ 'ਚ ਰੱਖੀ। ਤਿਲਕਦੀ ਬਾਜ਼ੀ
 ਬੋਚੀ।
 “ਸਾਂਤ ਬੀਲ੍ਹਾ ਜੀ ਸ਼ਾਂਤ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਤੋਂ ਗਲਤੀ ਹੋਈ। ਉਹਦੀ ਮੈਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਦਾਂ।”
 ਸੱਚਮੁਚ ਬਾਜ਼ੀ ਪਲਟ ਗਈ। ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਹੱਥ ਜੋੜੇ।
 ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਾਪਰ ਗਿਆ। ਕਾਲੋਨੀ ਵਾਸੀ ਜਿਹੜੇ ਦਲਿਤ ਤਾਂ ਸਨ; ਪਰ
 ਨਸ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਕ ਦਮ ਭੜਕ ਉੱਠੇ।
 “ਜਾਤ ਐ ਤਾਂ ਜਾਤ ਈ ਦੇਖੁ ਫਿਰ।”
 ਤਲਖੀ ਦੇਖ ਸੰਗਤ ਉੱਠ ਖੜੀ। ਬੀਲ੍ਹਾ ਚੀਕਿਆ।
 “ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਰੁਕੋ। ਮੇਰੀ ਗ਼ਲਤੀ ਤੋਂ ਨਾ ਜਾਓ।” ਬੀਲ੍ਹੇ ਫਿਰ ਹੱਥ ਜੋੜੇ। ਸੰਗਤ ਰੁਕੀ।
 ਪ੍ਰਧਾਨ ਫਿਰ ਬੁਖਲਾਇਆ।
 “ਕਾਹਦੀ ਗ਼ਲਤੀ ? ਤੂੰ ਨਿਕਲ ਇੱਥੋਂ।” ਉਸ ਉਂਗਲ ਤਣੀ।
 ਬੱਸ ਐਥੇ ਹੀ ਕੁਝ ਗ਼ਲਤ ਵਾਪਰ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨ ਤੰਦ ਫੜੀ।
 “ਤੂੰ ਕੌਣ ਐਂ ਕੱਢਣ ਆਲਾ ? ਆਹ ਸੁਣ ਲਉ ਬਈ।”
 ਹਜ਼ੂਰੀ 'ਚ ਬੈਠਾ ਬੀਲ੍ਹਾ ਰੋਣ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਹੌਸਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ,
 ਧੜੇ ਤੂੰ-ਤੂੰ, ਮੈਂ-ਮੈਂ 'ਤੇ ਉੱਤਰੇ ਹੋਏ ਸਨ।
 ਮੈਨੂੰ ਦਿਲੀ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਨਿੱਜੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਕੀ ਦਾ ਕੀ ਬਣ ਗਿਆ।
 ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਹਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਬੀਲ੍ਹੇ ਗਲ ਹਾਰ ਪਾਇਆ। ਫੋਟੋ ਖਿਚਵਾਈ
 ਅਤੇ ਬੀਲ੍ਹਾ ਖ਼ਬਰ ਵਿਚ ਉਛਾਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਉਛਾਲ ਨੇ ਬੀਲ੍ਹਾ ਛੱਟ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਬਹੁਤਿਆਂ
 ਕੱਛਾਂ ਵਜਾਈਆਂ। ਕਈ ਤਭਕੇ। ਇਸ ਘਟਨਾਂ ਨੇ ਬੀਲ੍ਹਾ ਕਈਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬੀਲ੍ਹਾ ਵੀ
 ਢੈਲਾ ਹੋਇਆ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਬਿੱਲ ਭਰ ਦਿੰਦਾ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਸੁਖ ਵਿਚ ਜਾ ਖੜ੍ਹਦਾ। ਬੀਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ
 ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਾਧੂਬੇਲਾ ਦੀ ਪੁਲੀ 'ਤੇ ਵੀ ਤੁਰੀਆਂ ਜਿੱਥੇ ਬੁੱਢੇ-ਠੇਰੇ ਸੈਰ ਕਰਦਿਆਂ ਜੁੜਦੇ।
 “ਸੁਣਿਆ ਮਿਸ਼ਰਾ ?”
 “ਕੀ ?”
 “ਓ ਹੈ ਨੀ ਸਕਾਰਪੀਓ ਵਾਲਾ ਸੈਣੀ।”
 “ਹਾਂ।”
 “ਉਸ ਤੇਤੀ ਨੰਬਰ ਵਾਲੇ ਐਚਕਨ ਮਾਸਟਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਬਿੱਲ ਭਰ ਤਾ ਹੋਣਾ। ਸੈਣੀ ਵੀ
 ਕਹਿ ਬੈਠਾ। ਬੰਦਾ ਤਾਂ ਪੈ ਨਿਕਲਿਆ। ਕਹਿੰਦਾ ਆਹ ਕਾਰਾਂ ਸਕੂਟਰ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਨੂੰ ਰੱਖ ਐ। ਪਰ
 ਇਹ ਨੀ ਸਮਝ ਆਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਕਹਿੰਦਾ ਲਿਆਉ ਬਿੱਲ । ਸੈਣੀ ਕਰੇ,
 ਸ਼ਬਦ/ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 2019

ਨਹੀਂ। ਕਹਿੰਦਾ ਗੱਲ ਸੁਣ : ਰੰਘਰੇਟਾਂ ਮੈਂ, ਤੜੀ ਨੂੰ ਜੁੱਤੀ 'ਤੇ ਨੀ ਮਾਰਦਾ। ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਭਮਾ
 ਖੱਲ ਲਾਹ ਲੈ।”
 “ਸੁਣਿਆ ਬੜਾ ਜਹਿਰੀ ਐ।”
 “ਜਹਿਰੀ ਜਿਹਾ ਜਹਿਰੀ। ਬੰਦੇ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦਾ ਮੂਤ ਕੱਢ ਤਾ ਸੀ।”
 “ਪਰ ਇਹ ਕੀ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਬੜਕ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਆਂ। ਗੋਰਾ ਵੱਗ ਗਿਆ ਤਾਂ ਗਊ ਦਾ
 ਜਾਇਆਂ।”
 ਬੀਲ੍ਹੇ ਬਾਰੇ ਬਣਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਦੋਸਤ ਕਾਫ਼ੀ ਫਿਕਰਮੰਦ ਸਾਂ।
 ਉਸਦੇ ਹਾਲਾਤ, ਆ ਬੈਲ ਮੁਝੇ ਮਾਰ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਅਸੀਂ
 ਹਮਦਰਦੀ ਵਜੋਂ ਨਰਮਾਈ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ। ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹੀ ਖ਼ਬਰ ਨੇ ਹਿਲਾਅ ਕੇ ਰੱਖ
 ਦਿੱਤਾ।
 ਬੀਲ੍ਹਾ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਫਾਰਗ ਹੋਇਆ। ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਨਵਾਂ ਬੰਦਾ ਆ ਗਿਆ।
 ਡਿਊਟੀ ਜਾਣੋ ਨਾ ਹਟਿਆ। ਜਿਸ ਅਫਸਰ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਛੇ ਸਾਲ ਕੱਟੇ। ਉਹਦੀ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤੀ ਵਿਚ
 ਸਾਲ ਬਾਕੀ ਸੀ। ਬੀਲ੍ਹਾ, ਅੰਤਲੇ ਦਿਨ ਤੱਕ ਉਸ ਅਫਸਰ ਦੀ ਸੇਵਾ 'ਚ ਰਿਹਾ।
 ਉਹਦੀ ਨਰਮਾਈ ਦੇਖ ਮਨ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਲਈ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਘਰ ਹੀ ਚਲਿਆ
 ਗਿਆ। ਉਹਦੀ ਬੀਵੀ ਨਿਢਾਲ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਘਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਖਸਤਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਐਚਕਨ ਵਾਲੇ
 ਪਹਿਰਾਵੇ ਤੋਂ ਉਲਟ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਔਟਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਿਠਾਉਣ ਲਈ ਥਾਂ ਲੱਭਣ ਲੱਗਾ।
 “ਬੀਲ੍ਹਾ ਜੀ ਕਮਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਫਸਰ ਦਾ ਐਨਾ ਸਤਿਕਾਰ।”
 ਬੀਲ੍ਹਾ ਚੁੱਪ ਸੀ।
 “ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਇਹ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਐ। ਪਰ ਤੁਹਾਡੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਬਿਮਾਰ ਸੀ। ਫਿਰ
 ਵੀ...।”
 ਬੀਲ੍ਹੇ ਚਾਹਿਆ, ਜੱਬਤ ਰੱਖੇ। ਸੰਭਲਿਆ ਵੀ। ਪਰ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ।
 ਮੈਂ ਉੱਠਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹਦੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ, ਉਹਦੀ ਭੁੱਭ ਨਿਕਲੀ।...
 “ਧੀ ਦੇ ਜ਼ਾਰ ਨੇ ਸਾਲ ਭਰ ਬਕਾਏ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣ ਦਿੱਤੇ। ਕਹਿੰਦਾ, ਐਚਕਨਾਂ ਪਾ-ਪਾ
 ਦਖਾਉਣੇ ਕੁੱਤਿਆ। ਘੀਸੀ ਕਰਾਉਂ ਤੇਰੀ। ਕਹਿੰਦਾ ਬੁਲਾਅ ਆਪਣੇ ਜੈਤੇ ਨੂੰ। ਕੇਰਾਂ ਤਾਂ ਸੋਚਿਆ
 ਲਾਹਾਂ ਗਾਟਾ ਕੁੜੀ ਦੇ ਖਸਮ ਦਾ। ਫਿਰ ਸੋਚਿਆ, ਤੀਵੀਂ ਰੁਲ ਜੂ।” ਉਹਦਾ ਗਲਾ ਰੁੰਦਿਆ।
 ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੱਜਾ। ਬੀਲ੍ਹਾ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ, ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ
 ਬਾਹਰੋਂ ਵਲਿੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਾਵਾਂ ਹੋਣ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਦੇਰ ਬਾਦ ਕਿਹਾ।
 “ਤੁਸੀਂ ਨਾ ਪਾਉਂਦੇ ਐਚਕਨ ਦਾ ਪੰਗਾ ?”
 “ਕੀ-ਕੀ ਮੰਨਦਾ ਉਹਦੀ ? ਉਹ ਤਾਂ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਵੀ ਝੱਥੂ ਦੱਸਦਾ ਸੀ।”
 “ਪਰ ਐਚਕਨ ਵਰਦੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ?”
 ਬੀਲ੍ਹੇ ਦੇ ਮੱਥੇ ਵਲ ਪਏ ਅਤੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਕਿਤੇ ਪੀੜ ਹੋਈ।
 ਉਸ ਲੰਮਾ ਹਉਕਾ ਭਰਿਆ।
 ਅਚਾਨਕ ਉਹਦੀ ਪਤਨੀ ਤਿਪਾਈ ਤੇ ਪਿਆ ਗਿਲਾਸ ਫਰਸ਼ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪਟਕਿਆ
 ਅਤੇ ਬੜਾ ਡਰਾਉਣਾ ਚੀਕਦੇ, ਲੰਮੇ ਸਾਹ ਲਏ।

ਮੈਂ ਡਰ ਗਿਆ। ਇਹ ਕੀ ਹੋਇਆ ? ਬੀਲ੍ਹਾ ਉੱਠ ਕੇ ਨੇੜੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ।
 “ਜਾਣਦਾ ਤੇਰਾ ਗੁੱਸਾ... ਪਰ ਇਹ ਭਲੇ ਲੋਕ ਐ। ਤੂੰ ਸੰਸਾ ਨਾ ਕਰ।”
 ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ। ਉਹ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਮੁੜਿਆ। ਉਹਦੀ ਪਤਨੀ ਪੂਰੀ ਤਿਆਗੀ ਹੀ ਉਲਟਾਅ ਕੇ ਸਿੱਟੀ। ਖੜਕਾ ਗੁੱਜਿਆ।
 ਮੈਂ ਉੱਠ ਖੜਕਾ। “ਕੀ ਹੋਇਆ ?” ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੀ ਨਾ ਅਹੁੜੀ।
 “ਢਿੱਡ ਤੋਂ ਪੱਲਾ ਚੱਕਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਐ।”
 “ਹੈਂ ! ਇਹ ਕਿਹਾ ਇਹਨਾਂ ?”
 “ਜੀ !”
 ਬੀਲ੍ਹਾ ਫਿਰ ਉੱਠਿਆ। ਨੇੜੇ ਗਿਆ। ਪਾਣੀ ਦਿੱਤਾ। ਮੋਢਾ ਘੁੱਟਿਆ।
 “ਕਿਹੈ ਨਾ... ਇਹ ਅਫਸਰ ਨਹੀਂ, ਬੰਦੇ ਵੀ ਐ। ਤੂੰ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ।”
 ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਟੱਸ-ਟੱਸ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।
 “ਅਸਲ 'ਚ ਐਚਕਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ।”
 “ਕਿਉਂ ?”
 “ਪਹਿਲਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ; ਕਬਰਾਂ ਚੰਬੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ। ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਪੁੱਤ ਦੀ ਚੰਬੜ ਗਈ।”
 “ਖਾਸ ਗੱਲ ਐ ਕੋਈ ?”
 “ਹੈ ਤਾਂ ਖਾਸ ਪਰ ਦੱਸਣ 'ਤੇ ਆਇਆਂ ਤਾਂ ਦੱਸ ਵੀ ਦਿਨਾਂ।
 ਬੀਲ੍ਹੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਫਿਰ ਹੱਥ ਪੈਰ ਪਟਕ, ਹੂੰਗਣ ਲੱਗੀ। ਬੀਲ੍ਹੇ ਕਿਹਾ।
 “ਮਾਂ ਹੀ ਦੱਸਿਆ। ਬੀਹਲੇ ਸਦਾਰਾਂ ਹੀ ਨੌਕਰ ਲਵਾਇਆ ਬਾਪੂ। ਇਕ ਦਿਨ ਬੈਠੇ ਸੀ ਸਦਾਰ ਸੁਗਲ 'ਚ। ਸੁਆਹ 'ਚ ਰੁਪਈਏ ਸੁਟਵਾ ਕੇ ਨੌਕਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਪਿੱਛੇ ਬੰਨ੍ਹ 'ਤੇ। ਕਹਿੰਦੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਚੱਕ ਲਉ ਜਿੰਨੇ ਚੱਕੇ ਜਾਂਦੇ ਐ। ਵਿਚੇ ਬਾਪੂ। ਸਾਹਾਂ ਨਾਲ ਸੁਆਹ ਉੱਡੇ। ਮੂੰਹ, ਸਿਰ, ਸਭ ਸੁਆਹ ਹੀ ਸੁਆਹ। ਉਤੋਂ ਸਦਾਰਾਂ ਦਾ ਹਾਸੜ। ਸਦਾਰ ਐਚਕਨ ਦਿੱਤੀ ਬਾਪੂ ਨੂੰ। ਕਹਿੰਦਾ ਤੂੰ ਚੋਬਦਾਰ ਐਂ। ਤੀਏ ਦਿਨ ਬਾਪੂ ਫੇਫੜਿਆਂ 'ਚ ਸੁਆਹ ਭਰਨ ਨਾਲ ਮਰ ਗਿਆ। ਮਾਂ ਨੇ ਖੜਕਣ ਨਾ ਪਾਇਆ। ਐਚਕਨ ਸਣੇ ਫੁਕ ਤਾ। ਮੈਂ ਹੋਸ਼ ਸੰਭਾਲੀ ਤਾਂ ਕਿਹਾ। ਰੰਘਰੇਟੈਂ ਤਾਂ ਪਿਉ ਦਾ ਖੱਫਣ ਨਾ ਭੁੱਲੀਂ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ ਮੇਰੇ ਲਈ ਐਚਕਨ ਕੀ ਐ ?”
 ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਬੀਲ੍ਹੇ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਤਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਐਚਕਨ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁੜਕਾ ਪੁੱਝਿਆ ਅਤੇ ਦਾੜੀ ਦੀ ਬੁੱਲ੍ਹ ਵੱਲ ਖਿਸਕ ਆਈ ਜਾਲੀ ਬੱਲੇ ਖਿਸਕਾਈ। ਕੰਬਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾਲ ਘੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਹੱਥ ਪੈਰ ਪਟਕ ਰਹੀ ਪਤਨੀ ਵੱਲ ਹੋਇਆ।
 ਅਚਾਨਕ ਉਹਦੀ ਪਤਨੀ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਰੋਣ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਥਾਏਂ ਰੁਕਿਆ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਬੋਲਿਆ।
 “ਸੁਕਰ ਐ।... ਬੜੇ ਸਾਲਾਂ ਬਾਦ ਰੋਈ। ਰੋ ਲੈਣ ਦਿਉ।” ਬੀਲ੍ਹਾ ਉਹਦੀ ਪੁਆਂਦੀ ਬੈਠ ਗਿਆ।
 ਮੈਂ ਬੀਲ੍ਹੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਸ ਬੰਦੇ ਦੇ ਦੁੱਖ, ਦਰਦ ਅਤੇ ਪੀੜਾ ਨੂੰ

ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਮੈਂ ਵੀ ਰੋਣ ਲੱਗਾ। ਸਾਨੂੰ ਲੱਗਾ ਇਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਏ, ਉਹ ਤੇਤੀ ਨੰਬਰ ਨਹਿਸ਼ ਘਰ 'ਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵਾਲੀਏ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਉਸਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਅਭਿੱਜ ਰੋਹ ਵਿਚ ਤਪ ਰਹੇ ਬੀਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਮੋਹ ਵਿਚ ਡੋਬਣਾ ਵੀ ਇੱਕ ਹੱਲ ਸੀ।
 ਵਾਲੀਏ ਸੱਚੇ ਸੌਦੇ ਦੇ ਕੁਝ ਵਰਕਰਾਂ ਅਤੇ ਬੀਲ੍ਹੇ ਸਮੇਤ ਕਾਲੋਨੀ ਦੇ ਖਾਲੀ ਪਲਾਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਲਾਸਟਿਕ ਵਾਲੇ ਕੂੜੇ ਦੀ ਸਾਫ਼-ਸਫਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ।
 ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਉਹਨਾਂ ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਲੋਨੀ ਧੋ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ।
 ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਬੀਲ੍ਹੇ ਕਿਸੇ ਘਰ ਅੱਗੇ ਜਗਰਾਤੇ ਦਾ ਸਮਾਨ ਉੱਤਰਿਆ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਦਿਲ 'ਚ ਆਈ ਕਿਉਂ ਨਾ ਲੰਗਰ ਵਾਲੇ ਕਚਰੇ ਨੂੰ ਇਧਰ ਉਧਰ ਖਿਲਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਜਾਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਅੱਗੇ ਆਇਆ। ਬੈਠੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ 'ਚੋਂ ਐਸ.ਡੀ.ਓ. ਜੱਸਲ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਕਿਹਾ।
 “ਬੇ ਬੀਰ ਹੁਣ ਕੂੜਾ ਚੁਕਣ ਨੀ ਆਉਂਦੇ।”
 ਬੀਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਸੱਤੀ ਕੱਪੜੀਂ ਲੱਗ ਗਈ।
 “ਭੈਣ ਜੀ ਕੂੜਾ ਤਾਂ ਚੁੱਕਿਆ ਬਈ ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ ਸਾਫ਼ ਰੱਖੋ।”
 “ਚੱਕੀ ਜਾਂਦੇ, ਪੁੰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ।”
 “ਤੇਨੂੰ ਵੱਢਦੇ ਪੁੰਨ ? ਪਛਵਾੜਾ ਧੋਨੀ ਐ ਨਾ ਆਪਦਾ। ਘਰ ਦਾ ਅੱਗਾ ਸਾਫ਼ ਨੀ ਰੱਖ ਸਕਦੀ।” ਬੀਲ੍ਹਾ ਬਾਰੂਦ ਵਾਂਗ ਫਟਿਆ।
 ਸਵੇਰ ਤੱਕ ਤੜਥੱਲੀ ਮੱਚ ਗਈ। ਇਤਨੀ ਬੇ-ਸ਼ਰਮੀ। ਪੌਲਾ ਝਾਟਾ, ਤੀਵੀਆਂ ਨੀ ਬਖਸ਼ੀਆਂ। ਕੰਜਰਾ ਸ਼ਰਮ ਕਰ। ਹੰਗਾਮਾ ਐਸਾ ਉੱਠਿਆ। ਜੱਸਲ ਹੇਠੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ, ਦੋ ਧੜੇ ਬਣ ਗਏ। ਕੁਝ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਬਦਤਮੀਜ਼ੀ ਕੀਤੀ। ਬਹੁਤਿਆਂ ਕਿਹਾ, ਪਿਉਆਂ ਵਰਗੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕੂੜਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਜੱਸਲ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਗੱਲ ਬੀਲ੍ਹੇ ਦੀ ਮੁਆਫ਼ੀ 'ਤੇ ਆ ਖੜ੍ਹੀ।
 ਸਾਨੂੰ ਲੱਗਾ, ਬੀਲ੍ਹਾ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਪਰ ਬੀਲ੍ਹੇ ਕਿਹਾ।
 “ਤਕੜਿਆਂ ਮੇਰੇ ਅਰਗੇ ਦੇ ਹੱਥ ਜੁੜਾਅ ਕੇ ਰੱਬ ਬਣਨਾ ਹੁੰਦੈ। ਬਣਨ ਦਿਉ।”
 ਇਸ ਵਾਰ ਸਾਨੂੰ ਬੁਰਾ ਲੱਗਾ। ਅਸੀਂ ਨਰਮਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਲਿਫ਼ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਲੋਕ ਜੁੜੇ। ਕੋਈ ਸੰਸਥਾ ਲੱਕੜ ਦੇ ਬਣੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵੰਡਣ ਆ ਗਈ।
 ਬੀਲ੍ਹਾ ਤੜਫਿਆ। ਮੁਆਫ਼ੀ ਭੁੱਲ ਚੀਕਿਆ।
 “ਕਿਹੜੇ ਤੂੰ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵੰਡਣ ਆਲਾ...। ਰੁੱਖ ਲਾਉਂਦੇ ਸੂਲ ਉੱਠੈ। ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਲ੍ਹਕੀ ਬਣਾਉਣ ਤੁਰ ਪਏ। ਲੈ ਮੈਂ ਦਿੰਨਾ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁੱਖ। ਲਾਓ ਸਾਰੇ, ਆਲ੍ਹਣੇ ਆਪੇ ਪਾ ਲੈਣਗੇ।”
 ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਆਲ੍ਹਣਿਆਂ ਵਾਲੇ ਖਿਸਕੇ। ਲੋਕ ਲੀੜੇ ਝਾੜਦੇ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹੇ ਮਾਫ਼ੀ ਵਿਚੇ ਰੁਲ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਹੈਰਾਨ। ਬੀਲ੍ਹਾ ਸਭ 'ਤੇ ਹੀ ਲੱਤ ਫੇਰ ਗਿਆ। ਪਰ ਜੱਸਲ, ਬੀਲ੍ਹੇ ਦਾ ਗੁਆਂਢੀ ਬੱਤਰਾ

ਅਤੇ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੱਚ ਕੇ ਕੋਇਲਾ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਤੋਂ ਡਰ ਲੱਗਿਆ। ਉਹੋ ਗੱਲ ਹੋਈ।...

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕਾਲੋਨੀ 'ਚੋਂ ਨਗਰ ਕੀਰਤਨ ਲੰਘਣਾ ਸੀ। ਬੀਲੋ ਸੜਕ ਸਾੜ ਕਰਵਾਈ। ਝੰਡੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ। ਛਬੀਲ ਲਈ ਉਗਰਾਹੀ ਦਿੱਤੀ। ਸੜਕ ਦੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਖੜ੍ਹੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਛਬੀਲ ਪਿਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਪਾਲਕੀ ਜੱਸਲ ਦੇ ਘਰ ਨੇੜੇ ਆਈ। ਉਹਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਅੱਖ ਬਚਾਅ ਕੇ ਸੰਤਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਛਿੱਲੜਾਂ ਬੀਲੋ ਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਵਗਾਹ ਮਾਰੀਆਂ। ਬੀਲੋ ਦੌੜ ਕੇ ਚੁੱਕੀਆਂ। ਸਿੱਟਣ ਲਈ ਥਾਂ ਨਾ ਲੱਭੀ ਤਾਂ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਐਚਕਨ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਹੀ ਪਾ ਲਈਆਂ। ਬੀਲੋ ਦੀ ਇਸ ਹਰਕਤ ਨੂੰ ਭਰੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਦੇਖਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਜਲ ਅਤੇ ਝਾੜੂ ਵਾਲੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦੇ, ਗਤਕੇ ਵਾਲਿਆਂ ਜੈਕਾਰਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਗਤ ਮੌੜਵਾਂ ਚੌਕਿਆ। ਜੈਕਾਰਾ ਗੂੰਜਿਆ। ਬੀਲੋ ਦੀ ਬੱਲੇ-ਬੱਲੇ। ਉਸ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਘੁੰਮਦਿਆਂ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਹੱਥ ਜੋੜੇ।

ਨਗਰ ਕੀਰਤਨ ਤਾਂ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਅੰਦਰੇ ਅੰਦਰ ਬੀਲੋ ਦਾ ਜਲੂਸ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਦੁੱਕੀ ਦਾ ਬੰਦਾ ਮਿੱਧ ਕੇ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਜੱਸਲ, ਬੀਲੋ ਦਾ ਗੁਆਂਢੀ ਬੱਤਰਾ ਅਤੇ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੱਥ ਚੱਬਦੇ ਰਹਿ ਗਏ।

ਪਰ ਸੰਜੋਗ ਵੱਸ ਬੀਲੂ ਦੂਜੇ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਫਿਰ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹ ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਬੀਲੂ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਤੇ ਭਜਾਉਂਦਾ ਦੇਖ ਲਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਗੁਆਂਢੀ ਲੰਡਰ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭ-ਲੱਭ ਪਾਰਕ 'ਚ ਰੋਟੀ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਲਾਗਲੇ ਘਰ ਦੀ ਇਕ ਅਮੀਰ ਬੱਚੀ ਵੀ ਆ ਰਲੀ। ਉਹ ਬਿਸਕੁਟ ਡਬਲ ਰੋਟੀ ਮੱਖਣ ਲਾ ਕੇ ਪਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਕਤੂਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬੋਰੀਆਂ ਚੱਦਰਾਂ ਅਤੇ ਫੱਟੀਆਂ ਦੇ ਘੁਰਨੇ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ।

ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਬੀਲੋ ਦੀ ਚੁੱਪੀ ਤੋਂ ਭੈ ਆਇਆ।

ਉਸ ਬਾਰੇ ਦੋ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲੀਆਂ।

ਇਕ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਤੀਵੀਂ ਘੜੀਆਂ ਪਲਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਦੇਵਕੀ ਹੁਣ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਬੀਲੋ ਦੇ ਘਰ ਹੀ ਰੁਕਦੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਆਂਢਣਾ-ਗੁਆਂਢਣਾ ਚਸਕੇ ਲਏ। ਫਿਰ ਸਾਧੂ ਬੇਲਾ ਦੀ ਪੁਲੀ ਤੇ ਦੇਵਕੀ ਤਾਰ-ਤਾਰ ਹੋਈ।

“ਕਹਿੰਦੇ ਘੋਰਝੂ ਵੱਜ ਰਿਹੈ ਬੀਲੋ ਦੇ ਘਰ।”

“ਪੱਕੀ ਹੱਡੀ ਐ ਐਨੀ ਛੇਤੀ ਨੀ ਮਰਦੀ।”

“ਤੀਵੀਂ ਬਿਨਾਂ ਕਾਹਦੀ ਜੂਨ ਐ ਬੰਦੇ ਦੀ।”

“ਨਹੀਂ ਖੰਨਾ। ਤੀਵੀਂ ਲਈ ਹੀ ਨਰਕ ਹੁੰਦੇ ਰੰਡੇਪਾ। ਬੰਦਾ ਤਾਂ ਮਾਰੂ ਟੀਟਣੇ। ਬਈ ਚੰਗੇ ਜਾਨ ਛੁਟੀ ਨਰਕ ਤੋਂ।”

“ਮੈਂ ਬੀਲੋ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾਂ ਜੋਸ਼ੀ ਜੀ।”

“ਮੈਂ ਬੀ ਤਾਂ ਓਸੇ ਦੀ ਕਰਦਾਂ। ਫਿਰਦੀ ਨੀ ਪੱਟਾਂ 'ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਦੀ।”

“ਕੌਣ ?”

“ਖੰਨੇ ਨਿਆਣੈ ਤੂੰ ?”

“ਫਿਰ ਵੀ।”

“ਪੂਰਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਵਾੜ ਰੱਖੀ।”

“ਨਹੀਂ ਜੀ, ਕਿਥੇ ਬੀਲੂ। ਕਿੱਥੇ ਉਹ।”

“ਤੂੰ ਮਰਨ ਦੇ ਬੁੜ੍ਹੀ ਨੂੰ। ਦੇਖ ਭਾਣਾ ਵਾਪਰਿਆ।”

ਉਹੋ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਸੱਚਮੁੱਚ ਭਾਣਾ ਵਾਪਰ ਗਿਆ।

ਦੇਵਕੀ ਦਾ ਪਤੀ ਬੁਧੀਆ ਚੱਲ ਵਸਿਆ। ਬੁਧੀਆ ਆਟੋ ਰਿਕਸ਼ਾ ਚਲਾਉਂਦਾ। ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਆਦੀ। ਹਾਤੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਲੜੀ। ਥਾਏਂ ਚਿੱਤ। ਦੇਵਕੀ ਤਾਂ ਰੋ-ਰੋ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਈ। ਘਰ-ਘਰ ਤਰਲਾ ਲਿਆ। ਕੋਈ ਲਾਸ਼ ਕੇ ਪਾਸ ਆ ਕਰ ਬੈਠ ਜਾਓ... ਅਕੇਲੀ ਹੂੰ ਮੈਂ। ਲੋਕਾਂ ਇਹ ਤਾਂ ਨਾ ਕਿਹਾ, ਬੀਲੋ ਨੂੰ ਕਹਿ। ਇਹ ਕਿਹਾ, ‘ਬਰਫ ਵਾਲਾ ਬਕਸਾ ਮੰਗਵਾ ਦੇਤੇ ਹੈ।’

ਬੀਲੋ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਝਿੜਕਿਆ। “ਕਿਉਂ ਤਰਲੇ ਲਏ ਤੂੰ ? ਜਦ ਮੈਂ ਹੈਗਾਂ।” ਬੀਲੋ ਸੱਚਮੁੱਚ ਸਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਬੁਧੀਏ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਸਮੇਟੀ।

ਘਰ ਆਇਆ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਅੰਦਰ ਵੜਿਆ। ਮਰਨ ਕਿਨਾਰੇ ਤੀਵੀਂ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਰਸੋਈ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਚੁੱਕ-ਚੁੱਕ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਬੀਲੋ ਉਹਦੀ ਹਰਕਤ ਭਾਂਪੀ। ਸਬਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਤੀਵੀਂ ਕੱਪੜੇ ਪਾੜਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਰਨ 'ਤੇ ਉੱਤਰ ਆਈ ਤਾਂ ਬੀਲੂ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਉਸਦੀ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਮਰ ਜਾਣ ਦਿੰਦਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਕੁੱਤੀ ਨਾਲ ਖੇਹ ਖਾਹ ਲੈਂਦਾ। ਉਹਨੇ ਕਮੀਜ 'ਚ ਕੱਪੜੇ ਤੁੰਨ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਛਾਤੀਆਂ ਫੁਲਾਈਆਂ। ਫਿਰ ਨਖਰਿਆਂ ਦਾ ਅਭਿਨੈ ਕੀਤਾ। ਜਿਸਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਸ ਦੇ ਲੋਥੜਿਆਂ 'ਤੇ ਮਰਿਐ ?

ਬੀਲੋ ਨੂੰ ਭੁਇੰ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਰਹੀ।

“ਜੀਤ ਕੁਰੇ, ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੋਂਦੀ। ਰੰਘਰੇਟੇ ਦੇ ਆਹ ਕਾਲਖ ਨਾ ਮਲਦੀ।”

ਬੀਲੋ ਉਸੇ ਵਕਤ ਦੇਵਕੀ ਸੱਦੀ। ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਉਧਰੋਂ ਦੇਵਕੀ ਗੱਡੀ ਫੜੀ। ਇਧਰੋਂ ਜੀਤ ਕੁਰ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹ ਗਈ।

ਅਸੀਂ ਦੌੜੇ ਆਏ।...

ਰਾਤ ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ। ਪਾਠ ਕੀਤਾ। ਨਾ ਘੋਰਝੂ ਵੱਜਿਆ। ਨਾ ਹਿਚਕੀ ਆਈ। ਬਸ ਉੱਡ ਗਿਆ ਭੋਰ। ਐਂ ਕਿਵੇਂ ਉੱਡ ਗਿਆ ਭੋਰ। ਕਾਲੋਨੀ ਹੈਰਾਨ। ਅਸੀਂ ਹੈਰਾਨ। ਕਿਤੇ ਤੇਤੀ ਨੰਬਰ ਦਾ ਕ੍ਰੋਪ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ? ਪਰ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਨਾ ਆਈ। ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਬੀਲੂ ਕਿਰਿਆ ਕਰਮ ਕਰ ਤਾਂ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਨਿੱਸਤਾ ਅਤੇ ਸਾਹਸਤ ਹੀਣ ! ਅਸੀਂ ਬੁਲਾਉਂਦੇ, ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦਾ। ਤੇਰੂਵੇਂ ਤਕ ਉਹ ਮਸਾਂ ਸਾਵਾਂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਕ ਦਿਨ ਕਾਲੋਨੀ ਹਾਲੇ ਜਾਗੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਕਿਸੇ ਗਰੀਬੜੇ ਜਿਹੇ ਬੁੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਕਾਲੋਨੀ 'ਚ ਹਾਲ ਪਾਹਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸੁਣਿਆ।

ਉਹ ਵਿਲਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਹਲਕੇ ਕੁੱਤੇ ਵੱਢ ਲਿਆ। ਹਲਕਾਅ ਬਾਰੇ ਸੁਣ ਬਹੁਤਿਆਂ ਗੇਟ ਬੰਦ ਕਰ ਲਏ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਦ ਉਹ ਏਧਰ ਓਧਰ ਦੌੜਦਾ ਖੰਭਿਆਂ, ਕੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਚੱਕ ਵੱਢਣ ਲੱਗਾ। ਸਭ ਦਹਿਲ ਗਏ। ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੂੰ ਫਿਕਰ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਗਿਝਾਇਆ ਸੀ।

ਕਿਸੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ। ਉੱਤਰ ਮਿਲਿਆ ਮਿਉਨਸਪੈਲਟੀ ਨੂੰ ਕਹੋ। ਮਿਉਨਸਪੈਲਟੀ

ਕਿਹਾ, ਸਾਡੇ ਵੱਸ ਨਹੀਂ। ਸਭ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਬੀਲੋ ਐਂਬੂਲਸ ਵਿਚ ਬੁੜ੍ਹਾ ਲੱਦਿਆ ਹਸਪਤਾਲ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸਭ ਨੇ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ।

ਪਰ ਹਲਕਿਆ ਕੁੱਤਾ ਕਿੱਥੇ ਸੀ ? ਇਸ ਡਰ ਨੇ ਫਿਰ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹ ਸੂਤ ਦਿੱਤੇ। ਕਿਹੜਾ ਕੁੱਤਾ ਹਲਕਾ ਸੀ ? ਇਸ ਡਰ ਤੋਂ ਗੁਆਂਢੀ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਬੱਚੀ ਬਿਸਕੁਟ ਪਾਉਣਾ ਹੀ ਭੁੱਲ ਗਏ।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਕੁੱਤੇ ਮਰੇ ਪਏ ਮਿਲੇ।

ਸਾਰੇ ਕਿਵੇਂ ਮਰ ਗਏ ? ਕੀ ਹਲਕੇ ਕੁੱਤੇ ਵੱਢ ਲਿਆ ? ਕਿਸੇ ਕਿਹਾ, ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਲਾਜ਼ਮੀ ਕੁਚਲੇ ਪਾਏ ਗਏ। ਕਿਆਸ ਅਰਾਈਆਂ ਚੱਲ ਹੀ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਜਾਂ ਬੋਅ ਮਾਰਨ ਲੱਗੇ। ਅਚਾਨਕ ਮਿਉਨਿਸਪੈਲਟੀ ਵਾਲੇ ਆਏ। ਚੱਕ ਕੇ ਲੈ ਗਏ।...

ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਲੋਨੀ ਲਈ ਸਧਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਚਕਰਾਅ ਗਏ ਅਤੇ ਸੋਚਦਿਆਂ ਸਿਰ ਦੀਆਂ ਠੀਕ੍ਰੀਆਂ ਭੰਨ ਲਈਆਂ। ਚੰਗੀ ਭਲੀ ਤੀਵੀਂ। ਚੰਗੇ ਭਲੇ ਕੁੱਤੇ। ਜਿਹਨ ਵਿਚ ਕੁੱਤੇ ਵਿਲਕਦੇ। ਤੀਵੀਂ ਰੋਂਦੀ।

ਮਨ ਉਚਾਟ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸੋਚਿਆ ਬੀਲੂ ਘੇਰਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਰਹੱਸ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਸੀ। ਕਈ ਵੇਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ; ਪਰ ਬੀਲੂ ਮਿਲਿਆ ਨਹੀਂ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਪਤਨੀ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਦ ਬਹੁਤਾ ਘਰ ਵੱਡਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਦਿਨ ਲੰਘੇ। ਬੀਲੋ ਦਾ ਨਾ ਮਿਲਣਾ, ਖਟਕਣ ਲੱਗਾ। ਕਈ ਵੇਰ ਪੱਕੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਲਗਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਬੀਲੂ ਸਾਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਮੈਂ ਤਹਿਸੀਲੇ ਗਿਆ। ਇਕ ਅਰਜ਼ੀਨਵੀਸ਼ ਦੇ ਖੋਖੇ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਸਾਂਝੀ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚਾਲੇ ਬੀਲੂ ਵੀ ਸੀ।

“ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਇਸਨੂੰ ?” ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਹਾਂ ਹਾਂ ਸਾਡਾ ਹੀ ਆਦਮੀ ਹੈ।” ਉਸ ਚਾਅ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਕੈਸਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ?”

“ਸੀ ਨਹੀਂ ਹੈਗੇ ਜੀ। ਬਸ ਇਕੋ ਨੁਕਸ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਵਿਚਾਰਾ।”

“ਕੈਸਾ ਨੁਕਸ ?”

“ਆਹ ਦੇਖੀ ਐ ਸ਼ੇਰਵਾਨੀ ਜਿਹੀ। ਚਲ ਇਹਨੇ ਤਾਂ ਖਾਧੀ ਕੜੀ। ਕੋਈ ਗੁਰੂਆਂ ਗਰਵਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਵੀ ਚੱਕੀ ਫਿਰਦਾ ਸੀ ਦਿਨ ਰਾਤ।”

“ਕਹਿੰਦੇ ਜਵਾਨ ਪੁੱਤ ਮਰ ਗਿਆ ਉਹਦਾ।”

“ਬਕਵਾਸ ! ਤੀਵੀਂ ਮਰੀ ਐ ਜੀ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ। ਕੌਣ ਕਹਿੰਦੈ ਪੁੱਤ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਾਲਾ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਰਿਹੈ ਪਬਲਿਕ ਹੈਲਥ 'ਚ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਜਾਣਦੇ ਓ ਇਹਨੂੰ? ਇਹ ਤਾਂ ਚਪੜਾਸੀ ਸੀ।”

“ਉਹਨੇ ਹੀ ਕਿਹਾ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤ ਮਰ ਗਿਆ।”

“ਉਹਦੇ ਲਈ ਤਾਂ ਮਰ ਹੀ ਗਿਆ ਜੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਜਰ ਨੇ ਸਿਰ ਮੁਨਾਅ ਲਿਆ। ਬੀਲੂ ਕੋਈ ਰੋਇਆ ਪਿੱਟਿਆ ? ਤੌਬਾ ਜੀ। ਫਿਰ ਨੌਕਰੀ ਤਾਂ ਲਈ ਰੀਜਰਵ ਕੋਟੇ 'ਚੋਂ। ਨਾਂ ਰੱਖ ਲਿਆ

ਸਿੱਧੂ। ਉੱਤੋਂ ਧੋਖੇ 'ਚ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਨਾਇਬ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ। ਬੀਲੋ ਕਿਹਾ, ਜਾਹ ਓਏ, ਜਿਹੜਾ ਪਿਉ ਦੇ ਅਸਲੇ ਤੋਂ ਮੁਕਰ ਗਿਆ। ਉਹ ਮਰ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਹਦੀ ਤੀਵੀਂ ਪੁੱਤ ਲਈ ਬਹੁਤ ਤੜਪੀ। ਕੰਜਰ ਨੇ ਮਿਲਣ ਨੀ ਦਿੱਤੀ ਪੁੱਤ ਨੂੰ।”

ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਥਲਿਉਂ ਮਿੱਟੀ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਬੀਲੋ ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ। ਇਕ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਉਹ ਮੇਰੇ ਮਨੋਂ ਉੱਤਰ ਗਿਆ।

ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਘਰ ਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਮੱਦੀ ਤੇ ਵਾਲੀਆ ਉਡੀਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤਰੇ ਅਤੇ ਰੰਗ ਉੱਡੇ ਹੋਏ ਸਨ।

“ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਖ਼ਬਰ ਹੈ।” ਮੱਦੀ ਰੋਣ ਵਾਂਗ ਕਿਹਾ।

“ਕੀ ਹੋਇਆ ?”

“ਬੀਲੂ ਹਸਪਤਾਲ ਐ।”

“ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ ?” ਮੈਂ ਖਿਝੇ ਮਨ ਕਿਹਾ।

“ਯਾਰ ਉਹ ਸੀਰੀਅਸ ਐ। ਆਈ ਸੀ ਯੂ 'ਚ ਪਿਆ।”

ਅਸੀਂ ਉਹਨੀਂ ਪੈਰੀਂ ਹਸਪਤਾਲ ਜਾ ਖੜ੍ਹੇ। ਡਾਕਟਰ ਦੱਸਿਆ।

“ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਦਰਦ ਸੀ। ਟੈਸਟ ਕੀਤੇ। ਅੰਡਰ ਪ੍ਰੈਸ਼ਰ ਸੀ। ਦੇਰ ਨਾਲ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ ਈਮੀਜੇਟ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਹੋਏਗਾ। ਕਹਿੰਦਾ ਕਰੋ। ਇਕ ਦੀ ਪੇਮਿੰਟ ਤਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪੰਜਾਹ ਸੱਠ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਕੱਲ੍ਹ ਕਰਾਂਗੇ ਹਰ ਹਾਲਤ 'ਚ ਅਪਰੇਸ਼ਨ।”

ਅਸੀਂ ਪਰਤ ਆਏ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਉਸਨੂੰ ਸੀਰੀਅਸ ਦੇਖ ਹਮਦਰਦੀ ਜਾਗ ਪਈ ਅਤੇ ਦਿਲ ਨੇ ਚਾਹਿਆ। ਬੀਲੂ ਮਰਨ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਬਾਕੀ ਰੁਪੈ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਲੈ, ਆਈ ਸੀ ਯੂ 'ਚ ਗਏ। ਇਧਰ ਉਧਰ ਦੇਖਿਆ। ਬੀਲੂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਾਨ ਮੁੱਠੀ 'ਚ ਆਈ। ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਜੀ ਸਾਡਾ ਮਰੀਜ ?”

“ਓ ਬੱਲ ਸਿੰਘ ? ਉਹ ਤਾਂ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਗਿਆ ਰਾਤ ਹੀ।”

“ਕਿਉਂ ਉਹਦਾ ਤਾਂ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਸੀ ਅੱਜ।”

“ਕਹਿੰਦਾ, ਨਹੀਂ ਕਰਾਉਣਾ। ਪੇਮਿੰਟ ਵਾਪਿਸ ਲੈ ਲਈ।”

“ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਉਹ ਸੀਰੀਅਸ ਸੀ।”

“ਬਹੁਤ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਰਿਸਕ 'ਤੇ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।”

“ਪਰ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਤੁਸੀਂ ਰੋਕਦੇ।...”

“ਕੋਈ ਲੜਕਾ ਆਇਆ ਮਿਲਣ, ਨਿਹੰਗ ਟਾਈਪ। ਕਹਿੰਦਾ ਪੋਤਾ ਹੈ ਮੇਰਾ। ਗਤਕੇ ਦੀ ਟੀਮ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਿਹੈ ਬਾਹਰ। ਇਸਨੂੰ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ ਪੈਸੇ...”

ਚੁੱਪ ਦੇ ਚੁੱਪ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਮੇਰੇ ਹੱਥ 'ਚ ਫੜੇ ਪੈਸੇ ਤੇ ਅਸੀਂ ਮਿੱਟੀ ਸਾਂ।... ਅੱਵਾਕ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਬਦ।

ਬੀਲੂ ਸਾਡੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ।...

ਮੋ: 98726-44428

ਹਿੰਦੀ ਕਹਾਣੀ

ਮੋਨਾ ਡਾਰਲਿੰਗ ਤੇ ਜਾਰਜ ਬੁਸ਼ / ਸ਼ਸ਼ੀ ਭੂਸ਼ਣ ਦਿਵੇਦੀ

ਘੜੀ ਦੀ ਸੂਈ ਰਾਤ ਦੇ ਗਿਆਰ੍ਹਾਂ ਵਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਆਖਰੀ ਬੱਸ ਹੁਣ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਮਾਤਮੀ ਸੰਨਾਟਾ ਸੀ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਵਕਤ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਬੇਚੈਨੀ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਜੇਕਰ ਵਕਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਨਾ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਇਹ ਨੌਕਰੀ ਤਾਂ ਗਈ ਸਮਝੋ। ਬੈਂਸ ਸ਼ਰੂਆਤ ਹੀ ਆਪਣੀ ਮੋਨਾ ਡਾਰਲਿੰਗ ਨਾਲ ਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਲੀ ਲਈ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਸਾਲਾ ਮੈਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਛੱਡ ਗਿਆ ਬੱਸਾਂ ਵਿੱਚ ਧੱਕੇ ਖਾਣ ਲਈ। ਆਪ ਤਾਂ ਹੁਣ ਮੋਨਾ ਡਾਰਲਿੰਗ ਨਾਲ ਰੰਗ-ਰਲੀਆਂ ਮਨਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਬੈਂਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਗੰਦੀ ਜਿਹੀ ਗਾਲ੍ਹ ਕੱਢੀ ਤੇ ਸਿਗਰਟ ਲਾ ਲਈ।

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੀ ਬੈਠੀ ਇੱਕ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਦੁੱਧ ਦਿੱਤੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਮੁੜਕੇ ਨਾਲ ਚਿਪ ਚਿਪ ਕਰਦਾ ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ। ਮੈਨੂੰ ਨਫਰਤ ਜਿਹੀ ਹੋਈ ਤੇ ਫਿਰ ਤਰਸ ਵੀ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਇਹ ਮੋਨਾ ਡਾਰਲਿੰਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਵੈਸੇ ਹੋ ਵੀ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕੌਣ ਜਾਣੇ! ਦਫਤਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਦੇ ਦੇਖਿਆ ਹੀ ਕਦੋਂ ਸੀ? ਤਾਂ ਕੀ ਦਫਤਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੋਨਾ ਡਾਰਲਿੰਗ ਮੁੜਕੇ ਨਾਲ ਚਿਪ ਚਿੱਪ ਕਰਦੇ ਮਾਸ ਦੇ ਭੱਦੇ ਜਿਹੇ ਲੋਥੜੇ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਦਾ ਬੱਚਾ? ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ ਇਹ ਮੋਨਾ ਡਾਰਲਿੰਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਮੋਨਾ ਡਾਰਲਿੰਗ ਦੀ ਤਾਂ ਹਾਲੇ ਤਕ ਸ਼ਾਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰੀਕੋਸ਼ਨ ਹੀ ਬਹੁਤ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਬੈਂਸ ਨਾਲ ਵੀ ਕੋਈ ਰਿਆਇਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਹ ਮੋਨਾ ਡਾਰਲਿੰਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਹੋਟਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਏ ਸੀ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੈਂਸ ਨਾਲ ਜਾਦੂ ਦੀਆਂ ਜੱਫੀਆਂ ਪਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇੱਧਰ ਹਨੇਰਾ ਵੱਧਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਮਾਤਮੀ ਸੰਨਾਟੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖੌਫ ਜਿਹਾ ਘਰ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਖੌਫ ਉਸ ਔਰਤ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਪਰ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ। ਔਰਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ। ਐਦਾਂ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲੇ ਤਿੰਨੋਂ ਦੁਸ਼ਮਣ-ਦੋਸਤ ਜਾਗ ਉੱਠਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਗੜਾਈਆਂ ਲੈਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਬਸ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਹੀ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਮੇਰਾ ਜੀਣਾ ਹਰਾਮ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਮੇਰੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕੁਝ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਫਿਲਾਸਫਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਦੂਸਰਾ ਲਫੰਗਾ ਹੈ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਲਾਰ ਟਪਕਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੀਸਰਾ ਪੌਂਗਾ ਪੰਡਤ ਹੈ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਘਾਗ ਹੈ। ਇਹ ਜਦ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਫੰਗਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਫਿਲਾਸਫਰ ਤਾਂ ਸਾਲਾ ਪਾਗਲ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਸਦਾ ਦਵੰਦ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗਜ਼ਬ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਹੈ। ਪਲ ਵਿੱਚ ਤੋਲਾ ਤੇ ਪਲ ਵਿੱਚ ਮਾਸ।

ਦੁਨੀਆ ਇੱਧਰ ਦੀ ਓਧਰ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਰਹਿਣਗੇ ਸਾਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਕਿ ਤਿੰਨੋਂ ਮੈਨੂੰ ਘੇਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਡਰੀ ਹੋਈ ਉਹ ਔਰਤ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਈ।

ਬਾਹਰ ਇੱਕ ਢਾਬਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕੁਝ ਮੰਜੇ ਤੇ ਮੇਜ਼ ਪਏ ਸਨ। ਫੂਸ ਦੀ ਛੱਤ ਨਾਲ ਲਟਕਦੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਬਲਬ ਜਗਮਗਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਫਿਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਿਗਰਟ ਦਾ ਧੂੰਆਂ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਸਰੂਰ। ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੱਖੀਆਂ ਦੀ ਭੀਂ-ਭੀਂ ਜਿਹੀਆਂ ਲੱਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਢਾਬੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਮਾਲਕ ਤੇ ਗਾਹਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ, 'ਬਹਾਦੁਰ, ਪਾਣੀ ਲਿਆ, ਬਹਾਦਰ, ਇਹ ਭਾਂਡੇ ਚੁੱਕ'। ਹਾਫ ਪੈਂਟ ਕਮੀਜ਼ ਵਾਲਾ ਬਹਾਦੁਰ ਫਿਰਕੀ ਵਾਂਗੂੰ ਇੱਧਰ ਓਧਰ ਨੱਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਢਾਬੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਕਾਉਂਟਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਬਲੈਕ ਐਂਡ ਵਾਈਟ ਟੀਵੀ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ 'ਤੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਖ਼ਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜਾਰਜ ਬੁਸ਼ ਦਾ ਭਾਸ਼ਨ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬੁਸ਼ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਡੈਮੋਕਰੇਸੀ, ਹਿਊਮਨ ਰਾਈਟਸ, ਵਾਰ ਅਗੇਸਟ ਟੈਰਰਿਜ਼ਮ ਵਰਗੇ ਕੁਝ ਸਖਤ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਕਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਬੁਸ਼ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਾਗਲ ਬਾਂਦਰ ਵਰਗਾ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਕਰੀਨ ਉਪਰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਹਥਕੜੀਆਂ-ਬੇੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਕੜੇ ਸਦਾਮ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਰਾਕ ਦਾ ਉਹ ਧੜਕਦਾ ਹੋਇਆ ਦਿਲ ਬੇਖੌਫ਼ ਬਗਦਾਦ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਥੇ ਅਗਲੇ ਪਲ ਗਿਲਮਰੋਸ ਮਹਾਨ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਕਿਸੇ ਬੇਵੱਸ ਰਿੱਛ ਵਾਂਗ ਲੱਗਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਬਗਦਾਦ ਵਿੱਚ ਅਲਿਫ ਲੈਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਦਜ਼ਲਾ-ਫਰਾਤ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹੀ ਤਾਬ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਅਬੂ ਗਰੇਬ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿਸ਼ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਮਰੀਕੀ ਔਰਤ ਸੈਨਿਕ ਨੰਗ-ਧੜੰਗੇ ਇਰਾਕੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਗੁਪਤ ਅੰਗਾਂ 'ਤੇ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਬੰਦੂਕ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਿੰਨ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਮਰਦ ਸੈਨਿਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੱਤਾਂ-ਮੁੱਕੇ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਔਰਤ ਸੈਨਿਕ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ 'ਤੇ ਢਾਬੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਲੋਕ ਕੁਝ ਅਸ਼ਲੀਲ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਕੱਸਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਮਰਦਊਪਨ ਜਾਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਧਰ ਫਰਜ਼ੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਜੱਜ 'ਤੇ ਚੀਖਦਾ ਹੋਇਆ ਸਦਾਮ ਹੁਸੈਨ ਹੈ ਜਿਸ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਅਪਰਾਧ ਅਧੀਨ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੀ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਦੀਆਂ ਬੀਤ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਫਤ ਜਿਹੀ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸੇ ਵਕਤ ਇਰਾਕ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦਾ ਸਦਾਮ ਹੁਸੈਨ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਤਖਤ 'ਤੇ ਝੁਲਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਇੱਕ ਕੁਰਸੀ ਖਿੱਚ ਕੇ ਉਸ 'ਤੇ ਢਹਿ ਪੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਤਿੰਨੋਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਜਾਗ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਤੇ ਪੂਰੀ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਬਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅਚਾਨਕ ਮੇਰਾ ਲਫੰਗਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੋਸਤ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਮਨਾਂ ਕਰਨ 'ਤੇ ਵੀ ਬਹਾਦੁਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਧੀਆ ਤੇ ਗਲਾਸ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਲਿਫੰਗਾ ਮੈਨੂੰ ਬੈਂਸ ਤੇ ਮੋਨਾ ਡਾਰਲਿੰਗ ਦੀਆਂ ਰੰਗਰਲੀਆਂ ਦੇ ਰਸੀਲੇ ਕਿੱਸੇ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਉਤੇਜਨਾ ਭਰੀ ਸਰਸਰਾਹਟ

ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪੰਡਿਤ ਵਿਟਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸਤਿਹਾਰੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਸਿਹਤ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ।

“ਪਰ ਮੋਨਾ ਡਾਰਲਿੰਗ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ।” ਲਿਫੰਗਾ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਦੇ ਰੌਅ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਫਿਲਾਸਫਰ ਬੜੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਗਲਾਸ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਹੌਲੇ ਜਿਹੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਯਾਰੋ, ਬੇਫਿਕਰ ਰਹੋ, ਬੁੱਝ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੋਨਾ ਡਾਰਲਿੰਗ।”

ਪੌਂਗਾ ਪੰਡਿਤ ਫਿਲਾਸਫਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਝੱਲ-ਮਲਾ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦਾ, ਸਾਡੀਆਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਢਾਬੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਰੁਕੀ ਝਿਲਮਿਲਾਉਂਦੀ ਕਾਰ ਉਪਰ ਜਾ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇਸ ਟੁੱਟੇ ਜਿਹੇ ਢਾਬੇ 'ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਤ ਦੇ ਸਾਢੇ ਗਿਆਰ੍ਹਾਂ ਵਜੇ ਕਿਸੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਕਾਰ ਦਾ ਆ ਕੇ ਐਂਦਾਂ ਰੁਕਣਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੈਰਾਨਕੁੰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਹਲਕੇ ਜਿਹੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸਾਂ ਤੇ ਸਾਹ ਰੋਕ ਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਉਸੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਇਸੇ ਦੁਰਮਿਆਨ ਢਾਬੇ ਵਿੱਚ ਹਲਚਲ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਲ ਤਿੰਨ ਜਣੇ ਉਤਰੇ। ਪੰਜਾਹ ਪੱਚਵੰਜਾ ਸਾਲ ਦਾ ਇੱਕ ਅੱਧਖੜ ਜੋ ਸਸਤੀ ਪੈਂਟ-ਸ਼ਰਟ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਹੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਕਲਰਕ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜੀਨ ਤੇ ਟੀ-ਸ਼ਰਟ ਪਾਈ ਇੱਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਬਾਂਕਾ ਨੌਜਵਾਨ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇੱਕ ਵੀਹ-ਪੱਚੀ ਸਾਲ ਦੀ ਛਮਕ-ਛੱਲੇ। (ਲਿਫੰਗਾ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।) ਬੇਸ਼ੱਕ ਕੁੜੀ ਸੁੰਦਰ ਸੀ ਤੇ ਬੇਬਾਕ ਵੀ। ਉਹਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਇੰਪੋਰਟਡ ਪਰਸ ਤੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਗਾ ਮੁਬਾਈਲ ਸੀ। ਬੇਹੱਦ ਲੋ-ਕੱਟ ਦੀ ਜੀਨ ਤੇ ਟੀ-ਸ਼ਰਟ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਦੀ ਹਰ ਗੁਲਾਈ ਜਿਵੇਂ ਫਟਣ-ਫਟਣ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਜ਼ਰ ਭਰ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਕੁੜੀ ਦਾ ਹੱਥ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਧਰ ਅਸੀਂ ਚਾਰੇ ਇਸ ਝਟਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹਾਲੇ ਬਾਹਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੇ, ਅੱਧਖੜ ਉਮਰ ਦਾ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਧੀਆ ਤੇ ਤਿੰਨ ਗਲਾਸ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਆਰਡਰ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਹਾਦਰ ਕੁੜੀ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਭਰ ਦੇਖਦਾ, ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਫੁਸਫੁਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਧਰ ਲਿਫੰਗਾ ਵੀ ਪੂਰੇ ਮੂਡ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਅੱਖ ਦਬਾਉਂਦਾ ਅਸਲੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ, “ਕਿਉਂ, ਕੀ ਖਿਆਲ ਹੈ? ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦੀ ਏ ਇਹ ਛਮਕ-ਛੱਲੇ?”

“ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਪਿਓ-ਧੀ ਤੇ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਲੱਗਦੇ ਨੇ।” ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਲਿਫੰਗਾ ਮੇਰੀ ਇਸ ਮੂਰਖਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਠਹਾਕਾ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੌਂਗਾ ਪੰਡਿਤ ਦਖਲ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਧੰਦੇਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਜਾਂ ਵੇਸਵਾ ਲੱਗਦੀ ਏ। ਸ਼ਰੀਫ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਕੋਈ ਕੁੜੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਤਾਂ ਆਏਗੀ ਨਹੀਂ।”

ਹੁਣ ਤਕ ਮਹੌਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਣਾਉ ਜਿਹਾ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਲਾਸਫਰ ਨੇ ਰੁਕ ਰੁਕ ਕੇ ਉਸੇ ਤਣਾਉ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ, ਖਾਨਦਾਨੀ ਤੀਵੀਆਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਬਿਸਤਰ 'ਤੇ ਹੀ ਵੇਸਵਾ ਬਣਦੀਆਂ ਨੇ। ਵੈਸੇ ਵੇਸਵਾ ਵੀ ਤਾਂ ਤੀਵੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਏ ਨਾ ਪੰਡਿਤ ਜੀ!”

ਪੰਡਿਤ ਫਿਰ ਠਿੱਠ ਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ‘ਹੀ, ਹੀ’ ਕਰਦਾ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਜਿਹੀ ਨਾਲ ਹੱਸਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਆਪਣਾ ਦੂਸਰਾ ਪੌਂਗ ਲੈ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਅੱਧਖੜ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਪੌਂਗ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹਿਕਣ ਵੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਰਹਿ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਲਾਡ ਜਤਾਉਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਚੁੰਢੀ ਜਿਹੀ ਵੀ ਵੱਢਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਦੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਸਹਿਲਾਉਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਹਰ ਵਾਰ ਹੱਥ ਝੱਟਕ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਬਾਈਲ ਨਾਲ ਚੁੰਬੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਾਰ ਵਾਰ ਉਹ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨ ਪੌਂਗ ਪੀ ਕੇ ਸਿਗਰਟ ਲਾ ਲਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੁਰਮਿਆਨ ਖਾਣੇ ਦਾ ਆਰਡਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਅੱਧਖੜ ਚੌਥਾ ਪੌਂਗ ਲੈ ਕੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਗਲਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੋਰ ਪੀ ਲੈਣ ਲਈ ਆਖੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਵੀ ਵਾਲ ਝਟਕਦੀ ਹੋਈ ਹਰ ਵਾਰ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ, “ਨੋ ਅੰਕਲ, ਇਟਸ ਟੂ ਮੱਚ!” ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਸਿਗਰਟ ਫੜ ਕੇ ਕਸ ਲੈਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਮੁੰਡਾ ਹਾਲੇ ਤਕ ਸ਼ਰਾਬੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸ ਰਿਹਾ ਪਰ ਅੱਧਖੜ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਤਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਕੁੜੀ ਵੀ ਝੂਮਣ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੁੜੀ ਦੇ ਮੁਬਾਈਲ 'ਤੇ ਕਾਲ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਤਕ ਕੁੜੀ ਹੱਸਦੀ, ਖਿਲਖਿਲਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਫੋਨ 'ਤੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਅਚਾਨਕ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਫਿਲਾਸਫਰ ਉਸ ਦੀ ਇੱਕ ਇੱਕ ਗੱਲ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਚੰਭਿਤ ਹੈ। ਏਨੀ ਸੁੰਦਰ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਉਹ ਵੇਸਵਾ ਜਾਂ ਕਾਲਗਰਲ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੀਆਂ ਬੇਲੋੜੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੰਦਾ ਉਹ ਕੁੜੀ ਦੇ ਸ਼ਰ੍ਹੇਆਮ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਤਰਫਦਾਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਪਿਓ ਆਪਣੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪੀ ਸਕਦਾ? ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਗੁੱਥੀ ਹਾਲੇ ਤਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੁਲਝ ਰਹੀ। ਲਿਫੰਗੇ ਤੇ ਪੌਂਗਾ ਪੰਡਿਤ ਨੇ ਸਾਫ ਫੈਸਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੜੀ ਜ਼ਾਹਰਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਾਈ ਕਲਾਸ ਦੀ ਕਾਲ-ਗਰਲ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੁਧੂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅੰਕਲ-ਅੰਕਲ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਕੋਈ ਹਾਈ ਕਲਾਸ ਦੀ ਕਾਲ ਗਰਲ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਟੁੱਟੇ ਜਿਹੇ ਢਾਬੇ 'ਤੇ ਕੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ? ਪੌਂਗਾ ਪੰਡਿਤ ਮੂੰਹ ਚਿੜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਬਿਊਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਅੱਧਖੜ ਕੁੜੀ ਦਾ ਪਿਓ ਜਾਂ ਚਾਚਾ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਸਾਲਾ ਬੁੜਾਂ ਮਾਰਿਆ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਮੁੰਡਾ ਅਮੀਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਧਖੜ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕੋਈ ਸੌਦਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਇਥੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਲਾਉਣ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਬੁੱਢਾ ਕਿਤੇ ਜਾ ਡਿਗੇਗਾ ਤੇ ਫਿਰ ਚਿੜੀ ਉੱਡ ਕੇ ਜਾ ਪਵੇਗੀ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਬਿਸਤਰ ਵਿੱਚ, ...ਕਲਖੁੰਗ ਹੈ ਭਾਈ...! ਕੁਝ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੰਡਿਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਫਿਲਾਸਫਰ ਖਿੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਤੂੰ ਸਾਲਿਆ, ਸਦਾ ਜਾਰਜ ਬੁਸ਼ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦਾ। ਤੱਥ ਸਿਰਫ ਇੰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਹੈ ਜੋ ਦੋ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਬਹਿ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਰਹੀ ਏ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਆਈ ਹੋਵੇ ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਆਏ ਹੋ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਰਹੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਤੁਹਾਡੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਇੱਕ ਵੇਸਵਾ ਹੋਏਗੀ ਜਿਵੇਂ ਬੁੱਝ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਦਾਮ ਨਿਸਚਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਇੱਕ ਖਤਰਾ ਏ। ਭਾਵੇਂ ਰਸਾਇਣਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਪਿੱਦੀ ਦਾ ਸ਼ੋਰਬਾ ਵੀ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇ।”

ਬਾਕੀ ਸਫਾ 128 'ਤੇ

ਤੁਸੀਂ ਬੁੱਢੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋ/ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਲ

ਖਾਣ ਪੀਣ ਵੇਲੇ ਵੀ
ਗਜ਼ਲਾਂ ਸੁਣਨ ਦੀ ਬਜਾਏ
ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਕੈਸਟ ਲੈ ਲੈਣੀ
ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚਲੀ ਡੋਰ
ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜਾ ਦੇਣੀ
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਬਜਾਏ
ਮੌਤ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨੀ
ਸੰਕੇਤ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ
ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਬੁੱਢੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋ।

ਕਿਸੇ ਰੋਂਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਹਸਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ
ਇਬਾਦਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣੀ
ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਹੱਸਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਪੈਣਾ
ਮੂੰਹ ਆਈ ਗੱਲ ਨੂੰ
ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖੀ ਰੱਖਣਾ
ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਥਾਂ
ਡੁਬਦੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਰਹਿਣਾ
ਸੰਕੇਤ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ
ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਬੁੱਢੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋ।

ਸਾਹਮਣੇ ਜਵਾਨ ਔਰਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ
ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਕੀੜੀਆਂ ਨਾ ਗੰਗਣੀਆਂ
ਆਪਣੇ ਮੁੜ੍ਹਕੇ 'ਚੋਂ ਮਹਿਕ ਨਾ ਆਉਣੀ
ਮਿਲਣ ਹੱਥੋਂ ਯਾਰੀਆਂ ਟੁੱਟਦੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ
ਕੰਧ ਉਹਲੇ ਪਰਦੇਸ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣਾ
ਪੈਲ ਪਾਉਂਦੇ ਮੋਰ ਨੂੰ
ਢੀਮ ਮਾਰ ਕੇ ਉਡਾ ਦੇਣਾ
ਸੰਕੇਤ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ
ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਬੁੱਢੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋ।

ਆਪਣੇ ਬੈਂਕ ਖਾਤਿਆਂ ਨੂੰ
ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਅਪਡੇਟ ਕਰਾਉਣਾ
ਨੀਂਦ ਨਾ ਆਉਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ
ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਬਜਾਏ
ਨੀਂਦ ਦੀ ਗੋਲੀ ਖਾ ਲੈਣਾ
ਸਵੇਰ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ
ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਟਹਿਲਣ ਜਾਣਾ
ਸੰਕੇਤ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ
ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਬੁੱਢੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋ।

ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬੰਨਣਾ
ਨਵੇਂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੂੰ
ਇਸਲਾਹ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ
ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਹੀ ਦੇਣੀ
ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ
ਇੱਕੋ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਛਾਪਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਉਣੀ
ਸੰਕੇਤ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ
ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਬੁੱਢੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋ।

ਆਪਣੀ ਵਰਾਸਤ ਦੀ ਵਸੀਅਤ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਆਉਣਾ
ਘਰ ਵਾਲੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈਣੀ
ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਜਾਨਣੀ
ਵਕੀਲ ਤੋਂ ਮਸ਼ਵਰਾ ਲੈਣਾ
ਸੰਕੇਤ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ
ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਬੁੱਢੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋ
ਡਰੇ ਹੋਏ ਹੋ
ਆਪਣੇ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ
ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ।...

ਮੋ: 99152-24041

ਰੱਬ ਦਾ ਫਰਨੀਚਰ / ਡੇਵਿਡ ਜੇਸਨ

ਲੇਖਕ ਬੁਤਨਾਵੀ ਟੈਲੀਵੀਯਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਦਾਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀਰੀਅਲ ‘ਓਨਲੀ ਫੂਲਜ ਐਂਡ ਹੌਰਸਜ’ ਤੇ ‘ਟੱਚ ਔਫ ਫਰੋਸਟ’ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ।

—ਹਰਜੀਤ ਅਟਵਾਲ

ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਜੋ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹਨ ਉਹ ਹਨ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਧਮਾਕੇ, ਘਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਦਾ ਹਿੱਲਣਾ, ਫਰਸ ਦਾ ਕੰਬਣਾ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਬਹੁਤ ਡਰਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਮਾਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿੱਚ ਵੜ ਜਾਂਦਾ। ਮਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਇਹ ਕੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਂ ਬੋਲਦੀ, ‘ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਡੇਵਿਡ, ਇਹ ਤਾਂ ਰੱਬ ਆਪਣਾ ਫਰਨੀਚਰ ਏਧਰ-ਓਦਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਡਰਨ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।’

ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਇਵੇਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਹਿਟਲਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਲੰਡਨ ਉਪਰ ਬੰਬਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਏਨੀ ਤਬਾਹੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਚਾਂਸਲਰ ਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਮਕਸਦ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਲੰਡਨ ਨੂੰ ਮਲੀਆਮੇਟ ਕਰਨਾ।

ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਦੋ ਫਰਬਰੀ ਉਨੀ ਸੌ ਚਾਲੀ ਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿ ਦੂਜਾ ਮਹਾਂਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਦਾ। ਜਰਮਨ ਹਵਾਈ ਫੌਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਉਡਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਅੱਜ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇੰਨਾਂ ਦੀ ਪੂੜ ਤੇ ਬਰੂਦ ਦੀ ਬੋਅ ਜਿਹੀ ਨੱਕ ਵਿੱਚ ਆ ਵੜਦੀ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਆਰਥਰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਸੱਤ ਸਾਲ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਬਾਹਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਜਗ੍ਹਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਵਰਗੇ ਲੰਡਨ ਦੇ ਪੰਜ ਲੱਖ ਕਮਸਨ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਹਿਟਲਰ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਸਕਣ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਸਾਂ, ਮੇਰਾ ਬਚਪਨ ਨਿੱਤ ਢਿੱਠਦੇ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਜਿਥੇ ਰਹਿ ਰਹਿ ਕੇ ਹਵਾਈ ਹਮਲੇ ਵਾਲਾ ਸਾਇਰਨ ਵੱਜਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਮੈਂ ਕੈਮੀਕਲ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਚਣ ਵਾਲਾ ਮਾਸਕ ਵੀ ਪਹਿਨਿਆਂ ਜੋ ਮੇਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦਾ ਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ। ਸਾਇਰਨ ਵੱਜਦਿਆਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲ ਮੌਰੀਸਨ ਸੈਲਟਰ ਵਿੱਚ ਲੁਕਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਦੋਹਰੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮੇਜ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਪਿੰਜਰਾ ਜਿਹਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਬੰਬ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਡਿੱਗ ਪਵੇ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਬਚਾਅ ਹੋ ਸਕੇ। ਮਿਸਟਰ ਜੀ. ਬੀਚ ਫਿਚਲੇ ਬੌਰੋ ਦਾ ‘ਏਅਰ ਰੇਡਪਰੀ ਕੌਂਸਲਜ ਅਫਸਰ’ ਸੀ, ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਛਪਵਾਏ ਪਰਚੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟੇ ਜਾਂਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ, ‘ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹਰ ਜਨਤਕ ਥਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਸੈਲਟਰ ਨਾਲੋਂ ਘਰਾਂ ਵਾਲੀ ਸੈਲਟਰ ਬਿਹਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।’ ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਉਹ ਠੀਕ ਸੀ। ਦੂਰ, ਬਹੁਤੀ ਦੂਰ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਬੰਬ ਡਿਗਦੇ, ਤਬਾਹੀ ਮਚ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ, ਮੈਂ ਡਰ ਕੇ ਮਾਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿੱਚ ਛੁਪਿਆ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਮਾਂ, ਇਕ ਵਧੀਆ ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣਾ ਡਰ ਮੇਰੇ ਤਕ ਨਾ ਪੁੱਜਣ ਦਿੰਦੀ, ‘ਇਹ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਰੱਬ ਏ, ਆਪਣਾ ਫਰਨੀਚਰ ਏਧਰ-ਓਦਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਏ।’

ਅਸੀਂ ‘ਵਾਈਟਸ’, ਸਾਡਾ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਨਾਂ, ਸਾਂ। ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਹਿਟਲਰ ਦੀ ਪਾਗਲਪਨੀ-ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠਾਂ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਛੱਬੀ ਨੰਬਰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਾਈਟਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਾਡੀ ਸਾਰੀ ਗਲੀ, ਲੌਜ ਲੇਨ ਫਿਚਲੇ ਵੀ। ਸਾਡਾ ਇਹ ਘਰ ਏਨਾ ਛੋਟਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁਹਰਲਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਪੌੜੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਤਿੰਨ ਉਪਰ ਨੂੰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ। ਇਕ ਬੈਠਕ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਸਾਨੂੰ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇ ਆਗਿਆ ਮਿਲਦੀ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਹੀ ਜਦ ਕ੍ਰਿਸਮਸ ਆਉਂਦੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਸ਼ਾਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਯਾਦ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਮੈਂਬਰ ਆਇਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਕਮਰਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਕੋਲਿਆਂ ਵਾਲਾ ਹੀਟਰ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਬਹਿ ਕੇ ਵਾਇਰਲੈਸ ਸੁਣਦਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠ ਕੇ ਟੈਲੀਵੀਯਨ ਦੇਖਦੇ। ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਸੋਈ ਸੀ। ਰਸੋਈ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਪਿਛਲਾ ਵਿਹੜਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੱਕੜ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਾਲਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਮਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਲਵੌਟਰੀ ਸੀ, ਪੈਖਾਨਾ। ਪਰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੌਜ ਲੇਨ ‘ਤੇ ਬਿਜਲੀ 1950 ਵਿੱਚ ਆਈ। ਜਦ ਤੱਕ ਗੈਸ ਦੇ ਲੈਂਪ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਲੋਅ ਹਰ ਵੇਲੇ ਕੰਬਦੀ ਰਹਿੰਦੀ।

ਅਤੇ ਘਰ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਮੰਜਲ ‘ਤੇ ਤਿੰਨ ਬੈੱਡਰੂਮ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਛੋਟਾ ਸੀ, ਬੌਕਸ ਰੂਮ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਛੋਟਾ ਬੈੱਡ ਹੀ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਜੂਨ ਸੌਂਦੀ ਜਿਹੜੀ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਸੱਤ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਜੰਮੀ ਸੀ, 1947 ਵਿੱਚ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਆਰਥਰ ਨਾਲ ਸੌਣ ਵਾਲਾ ਕਮਰਾ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਸਾਡਾ ਕਮਰਾ ਨਿੱਘਾ ਤੇ ਅਰਾਮਦੇਹ ਸੀ। ਦਸ ਸਾਲ ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਸੌਂਦੇ ਰਹੇ, ਜਦ ਤੱਕ ਆਰਥਰ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ।

ਮੇਰੀ ਮਾਂ, ਓਲਵਿਨ, ਫਿਚਲੇ ਦੇ ਅਮੀਰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਮੇਡ ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਘਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਮਿਸਟਰ ਸਟਰੈਥਮੋਰ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਜੱਜ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਮੰਮੀ ਨੇ ਉਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਔਲੂੜ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਝਗੜਾਲੂ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਪਿਓ ਦਾ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਵੇਲਜ ਤੋਂ ਲੰਡਨ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਮੰਮੀ ਆਪਣੀ ਉਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੀ। ਮਿਸਟਰ ਸਟਰੈਥਮੋਰ ਨੇ ਮੰਮੀ ਨੂੰ ਲਿਵ-ਦਿਨ-ਮੇਡ ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਨੌਕਰੀ ‘ਤੇ ਰੱਖ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਾਣੀ ਕਿ ਘਰ ਸੰਭਾਲਦੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਫਿਰ ਜਦ ਉਹ ਮੇਰੇ ਡੈਡ ਨੂੰ ਮਿਲੀ, ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਕਿਰਾਏ ‘ਤੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਘਰ ਸੰਭਾਲਦੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਹਾਲੇ ਵੀ ਯਾਦ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਗੇਟ ਖੋਲਿਆ, ਡਿਟੈਚਡ ਹਾਊਸ, ਜਿਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਬਗੀਚਾ ਸੀ, ਕਾਰਾਂ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਡਰਾਈਵ। ਬਹੁਤ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਪਰ ਉਦੋਂ ਇਹ ਅਮੀਰੀ ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਹੋਰ ਹੀ ਦੁਨੀਆ ਹੋਵੇ। ਜਦ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮਿਸਟਰ ਸਟਰੈਥਮੋਰ ਨੇ ਜਪਾਨੀ ਰੇਸਮ ਦਾ ਚੈਰੀ ਬਲੈਸਮ ਡਰੈਸ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਕਿ ਸਾਡੀ ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉਪਰ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ। ਇਹ ਡਰੈਸ ਹਾਲੇ ਵੀ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਟੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਘਰ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਗਾਲ੍ਹੜੀ। ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਨੀਆਂ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਘੜਨੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ। ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ

ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਆਦਤ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇੜਦਾ। ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਵਿਹੜੇ ਦੀ ਫੈਂਸ 'ਤੇ ਝੁਕੀ ਗਵਾਂਢਣ ਮਿਸਿਜ਼ ਪਰੈਸਲੈਂਡ ਨਾਲ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਤੇ ਸਾਰੀ ਗਲੀ ਦੀਆਂ ਚੁਗਲੀਆਂ ਕਰ ਮਾਰਦੀ। ਉਹ ਵੈਲਸ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਸੀ, ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਵਧੀਆ ਗਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਧੁੰਪਲਾ ਜਿਹਾ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਠੇ ਸੌਣ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦੀ ਘੁੱਟ ਲੈਂਦੀ, ਫਾਇਰ ਹੀਟਰ ਚਲਾਉਂਦੀ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸਮਸ ਦਾ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਲੱਗਦੀ। ਬਾਹਰ ਬਗੀਚੇ ਵਿੱਚ ਬਰਫ ਪੈ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੇਲਾ ਮਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੋਹ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਮੇਰੇ, ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਪਲ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਏਦਾਂ ਦੇ ਮੇਰੇ ਮਾਂਪੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਦੋਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਕ੍ਰਿਸਮ ਦੀ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ, ਆਰਥਰ, ਬਿਲਿੰਗਜ਼ਗੇਟ ਮਾਰਕਿਟ ਵਿੱਚ ਪੋਰਟਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਬੁੱਚਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮੀਟ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸੀ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਵੋ, ਸਾਡਾ ਫੇਮਿਲੀ ਟਰੀ ਦੇਖੋ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਹੁਤੇ ਬੁੱਚਰ ਹੀ ਮਿਲਣਗੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਲੰਮੀ ਲਿਸਟ ਵਿੱਚੋਂ ਹਾਂ ਜੋ ਮੀਟ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਟਣਾ, ਸੰਵਾਰਨਾ ਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਫਰਕ ਵੀ ਇਕ ਵਾਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਨਕੜ ਦਾਦਾ ਜੋ ਕਿ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇੱਠਾਂ ਦੇ ਭੱਠਿਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਸਸੈਕਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ। ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਝਟਕਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਪੈਸੇ ਉਡਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਸਬਾਬ ਵਿੱਚ। ਯਕੀਨਨ ਸਭ ਗੁਆ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਫਿਰ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਮੀਟ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵੱਲ ਆ ਗਏ।

ਖੈਰ, ਮੇਰੇ ਪਿਓ ਨੇ ਹਿੰਮਤ ਕਰਕੇ ਮੀਟ ਦਾ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਮੱਛੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਬਿਲਿੰਗਜ਼ਗੇਟ ਮਾਰਕਿਟ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਉਹ ਕੈਮਡਨ ਟਾਊਨ ਦੀ ਮੈਕ ਫਿਸਰੀਜ਼ ਨਾਮੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਥੋਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੌਲਡਰਜ਼ ਗਰੀਨ ਵਿੱਚਲੀ ਦੂਜੀ ਬਰਾਂਚ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਇਹ ਜਿਊਯਸ ਏਰੀਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਪਿਓ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਸੱਚ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪੈਸਾ ਤਾਂ ਇਕ-ਇਕ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਈਕਲ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਟਾਇਰਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜੁੱਤਿਆਂ ਦੇ ਮੁਹਰੇ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਇਵੇਂ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਕਿ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਰਹਿੰਦਾ। ਮੱਛੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਬਹੁਤਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੁੱਤੇ ਵੀ ਘੋੜੇ ਦੇ ਖੁਰੀਆਂ ਲੱਗਣ ਵਾਂਗ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਉੱਠਦਾ ਤੇ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ। ਸੰਨ 1940-45 ਦੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਬਲੈਕ ਆਊਟ ਹੋਇਆ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਖਤਰਨਾਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛੇਤੀ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਅਕਸਰ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਕਿ ਇਕ ਤੜਕੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਮੇਰਾ ਡੈਡ ਆਪਣੇ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਜੁੱਤਿਆਂ ਸਮੇਤ ਤਾਜ਼ਾ ਪਏ ਬੰਬ ਦੇ ਟੋਏ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਰਾਤੀਂ ਬੰਬ ਆਰਚਵੇਅ ਦੇ ਇਕ ਪੁੱਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਐਨ ਸੜਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਡਿੱਗਿਆ ਤੇ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਟੋਆ ਪਾ ਗਿਆ। ਟੋਆ ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਡੈਡ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਹੋਣਾ। ਟੋਏ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗਿਆ ਡੈਡ ਵਾਹਵਾ ਹੈਰਾਨ ਪਰੇਸ਼ਾਨ

ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਟੋਏ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਉਹ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਵਿੱਚ ਟੋਏ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਏਅਰ ਰੇਡ ਵਾਰਡਨ ਕੋਲ ਦੀ ਲੰਘਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਮੱਦਦ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਸੁਣੀ। ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਡੈਡ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ। ਉਹ ਕੱਪੜੇ ਝਾੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਲੋਕ ਹੱਸ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੇ ਆਖ ਰਹੇ ਸਨ, 'ਦੇਖੋ, ਏਸ ਆਦਮੀ 'ਤੇ ਬੰਬ ਡਿੱਗਿਆ, ਐਡਾ ਵੱਡਾ ਟੋਆ ਪੈ ਗਿਆ ਪਰ ਇਹ ਬਚ ਗਿਆ।' ਮੇਰੇ ਡੈਡ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗਲਤੀ ਦਰੁਸਤ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਈਕਲ ਦਾ ਪਹੀਆ ਸਿੱਧਾ ਕੀਤਾ, ਲੱਤ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਠੀਕ ਕਰਦਾ ਕੰਮ ਨੂੰ ਤੁਰ ਗਿਆ।

ਮੇਰੇ ਪਿਓ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਉਪਰ ਮਜ਼ਮਾ ਜਿਹਾ ਲਾਈ ਰੱਖਦਾ। ਉਹ ਗਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਹੈਡਕ (ਮੱਛੀ ਦੀ ਕਿਸਮ) ਤੋਲ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਹੇਕ (ਮੱਛੀ ਦੀ ਕਿਸਮ), ਉਹ ਟਿੱਚਰਾਂ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਹਕ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਥਕਾਵਟ ਵੀ ਟਲੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਤੇ ਭਾਰਾ ਸੀ, ਠੰਡ ਨਾਲ ਪੈਰ ਵੀ ਸੁੰਨ ਹੋਏ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਬਾਅਦ, ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਆਰਥਰਾਈਟਸ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਜੋ ਵੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਟਿੱਚਰਬਾਜ਼ੀ ਮੇਰੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ। ਅਜਿਹੇ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਬੰਦੇ ਲਈ ਲੰਡਨ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਚੀ-ਈਕਿੰਗ। ਮੇਰਾ ਪਿਓ ਕੰਮ 'ਤੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਦਾ ਚੀ-ਈਕਿੰਗ ਰਿਹਾ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਛੇੜਨਾ, ਖਿਝਾਉਣਾ, ਟਿੱਚਰਾਂ ਕਰਨੀਆਂ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੋਅਮੈਨਸਿੱਪ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦਾ ਇਹੋ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਿਲਦਾ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤਾ ਹੱਸਣਾ-ਖੇਡਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਿੱਚ ਮਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਰੋਲ ਸੀ।

ਸੋ ਮਿਸਟਰ ਤੇ ਮਿਸਿਜ਼ ਵਾਈਟ ਦੇ ਘਰ 1940 ਦੀ ਠੰਡੀ ਫਰਵਰੀ ਦੇ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁੱਤਰ ਜਾਣੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਜੁੜਵੇਂ। ਮੈਂ ਸਿਹਤਵੰਦ ਸਾਂ, ਮਾਂ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਂ ਹੀ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਬਾਹਰ ਆ ਸਕਿਆ। ਮੇਰਾ ਨੌਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਜਿਊਂਦਾ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਜਿਹੀ ਤੁਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਬਹੁਤਾ ਭੁੱਖੜ ਸਾਂ ਤੇ ਸਾਰਾ ਖਾਣਾ ਮੈਂ ਹੀ ਹਜ਼ਮ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਂ 'ਚੀ-ਈਕਿੰਗ' ਜਾਂ ਮਸਖਰੇਪਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ। ਇਹ ਗੱਲ ਨੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਕਮੇਡੀਅਨ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿੰਨੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਕ-ਅੱਧੀ ਵਾਰ ਹੀ ਸੋਚਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਥਿਊਰੀ ਹੀ ਘੜ ਲਈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਪਣੇ ਮਰੇ ਹੋਏ ਜੰਮੇ ਭਰਾ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਮੋੜਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਤਾਵਲਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਖਿਆਲ ਹੈ ਪਰ ਸੱਚਾਈ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੀ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਵੇਲੇ ਦੀ। ਭਲਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਘਟਨਾ ਹੈ, ਇੰਤਹਾਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਘਾਟਾ ਕਦੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਘਟਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ।

ਫਿਰ ਵੀ ਮੇਰੀ ਜੀਵਨੀ ਦੁਆਲੇ ਜੁੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੌਰਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਮਨੋਰੰਜਕ ਬਣਾ ਕੇ ਸਜਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਦ ਇਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਜੋੜਾ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲੈਣ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਦ ਮੈਂ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਮੇਡੀਅਨ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ। ਉਹ ਲੋਕ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਲਈ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਗੁਲਦਸਤੇ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣਾ ਜੋ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਉਪਰ ਅਪਣੱਤ ਕਾਇਮ ਕਰਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਸੀ, ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨੋਟ ਬੁੱਕਾਂ। ਮਾਂ ਨੇ ਸਵਾਦ ਚਾਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਹਰੇ ਰੱਖੀ ਤੇ ਚਾਈ-ਚਾਈ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸਣ ਲੱਗੀ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮਾਂ ਨੂੰ ਗੱਪ ਮਾਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਸੀ, ਕਹਾਣੀ ਖੂਬ ਘੜ ਲੈਂਦੀ ਸੀ, ਬਸ ਉਹ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਡੇਵਿਡ ਨੇ ਜਾਣੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਗੋਤ 'ਵਾਈਟ' ਦੀ ਥਾਵੇਂ 'ਜੇਸਨ' ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਨਾਂ ਆਪਣੇ ਮਰੇ ਹੋਏ ਜੁੜਵੇਂ ਭਰਾ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮਸਾਲਾ ਜਿਉਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਾਂ ਇਥੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੁਕੀ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਦੂਜਾ ਮਹਾਂਯੁੱਧ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਬਲਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਠੱਪ ਸਨ, ਮੇਰੇ ਮਰੇ ਹੋਏ ਜੁੜਵੇਂ ਭਰਾ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਨਾਲ ਫਿਊਨਰਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦਫਨਾਉਣਾ ਪਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਦਫਨਾਇਆ।

ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਹੀ ਗੱਲ ਉਪਰ ਯਕੀਨ ਦਵਾਉਣਾ ਆਉਂਦਾ ਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਉਸ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਵੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, 'ਅੱਜ ਕੁਝ ਪੱਤਰਕਾਰ ਆਏ ਸਨ, ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਗੱਲਾਂ ਹੋਈਆਂ।' ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਸੋ ਅੱਜ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਰਿਕਾਰਡ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ; ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਬਦਕਿਸਮਤ ਜੁੜਵਾਂ ਭਰਾ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜੰਮੇ, ਸਾਡਾ ਜਨਮ ਉੱਤਰੀ ਮਿਡਲਸੈਕਸ ਕਾਉਂਟੀ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਬਰਥ-ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਤਾਬਕ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਲਾਸ਼ ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਦਫਨਾਈ। ਮਹਾਂਯੁੱਧ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵੇਲੇ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਤੇ ਮੇਰਾ ਜੁੜਵਾਂ ਭਰਾ ਜੋ ਜੰਮਿਆ ਹੀ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮਕਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਮੇਰਾ ਸਟੇਜੀ ਨਾਂ 'ਜੇਸਨ', ਮੈਂ ਇਕ ਲੇਖਕ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹਾਂ।

ਹੁਣ ਇਹ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਾਂਪਿਓ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰ ਦੁੱਖੀ ਤਾਂ ਹੋਏ ਹੀ ਹੋਣਗੇ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਬੱਚਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਘਾਟਾ ਕਦੇ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੌੜੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਉਦੋਂ ਕਿਹੜਾ ਅਲਟਰਾਸਾਊਂਡ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪਤਾ ਚੱਲ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੇ ਜੌੜੇ ਬੱਚੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਇਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦੇ ਹੋਣਗੇ ਜੋ ਮੈਂ ਸਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਆ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਮੌਤ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਈ ਹੋਵੇਗੀ? ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕਦੇ ਵਿਯੋਗ ਨਹੀਂ ਝਲਕਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਵਕਤ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਖਿਰ ਉਹ ਲੜਾਈ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਲੜਾਈ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਜਿਉਂਦੇ ਬਚੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹੇ ਸਨ।

ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੋਰ ਹੋਣੀ ਸੀ /ਹਰਜਿੰਦਰ ਸੂਰੇਵਾਲੀਆ

ਮੰਗ ਸਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਹਾਣੀਆਂ,

ਬੇਈਮਾਨ ਮੁਕਰਗੇ ਮਾਪੇ।

ਉਸਦੇ ਬੇਈਮਾਨ ਮਾਪੇ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮੁੱਕਰੇ, ਅਸੀਂ ਹੀ ਮੁੱਕਰ ਗਏ ਸਾਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਉਸ ਮੰਗਣੀ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਹੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਇਕ ਇਕਰਾਰ ਦੇ ਔਰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੀ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਵਿਚਾਰੀ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਗਣੀ ਸਮਝ ਬੈਠੀ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਤੇ ਪੁਰਾਣਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਵਰਤਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਂਕ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹਰੀ ਕੇ ਕਲਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਭੈਣਾਂ ਰਣਜੀਤ ਅਤੇ ਮਨਜੀਤ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸਾਈਕਲਾਂ 'ਤੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਅੱਗੜ ਪਿੱਛੜ ਹੀ ਸਕੂਲ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਨੌਵੀਂ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਪੜ੍ਹਣ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰੇ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮੈਂ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੋਈ ਯਾਦ ਨਹੀਂ। ਬਸ ਇੰਨਾ ਕੁ ਹੀ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੱਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਡੱਠੀ ਇਕ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਬੈਠੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਕੋਲ ਖੇਡਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕੁੜੀਆਂ ਉਸ ਵਕਤ ਕਿੱਥੇ ਸਨ ਇਹ ਨਹੀਂ ਯਾਦ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸ਼ਰੀਕੇ 'ਚੋਂ ਮੇਰੀ ਬੀਬੀ ਉਹਨਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਅੰਬੋ ਜਾਂ ਦਾਦੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਮੇਰੀ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਮਾਸੀ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਘਰ ਆਉਣ ਜਾਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਨਕਿਆਂ ਦਾ ਗੋਤ 'ਮਾਨ' ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਬੀਬੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਚੁੰਨੀ ਵਟਾ ਕੇ ਭੈਣ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦਾਰਜੀ ਨੂੰ ਉਹ 'ਬਾਬਾ ਜੀ' ਹੀ ਕਹਿੰਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਲੇ ਫਸ ਗਿਆ ਸੀ, ਨਾ ਮੈਂ ਚਾਚਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤੇ ਨਾ ਭਰਾ। ਉਸ ਸਾਲ ਰੱਖੜੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵੱਡੀ ਰਣਜੀਤ ਮੇਰੇ ਰੱਖੜੀ ਬੰਨ ਗਈ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਰੱਖੜੀ ਵਾਲੇ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਈ ਭੈਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਜਾਂ ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਮਰ ਗਈ ਸੀ। ਝੁੰਬੇ, ਸ਼ਾਸ਼ਤਰੀ ਤੇ ਸਤਿਆ ਭੈਣ ਜੀ ਦੀ ਬੇਟੀ, ਕੇਵਲ ਦੀ ਭੈਣ ਆਸ਼ਾ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਸਾਲ ਰੱਖੜੀ ਭੇਜਦੀ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਇਹ ਧਾਗੇ ਵਾਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਆਉਣ 'ਤੇ ਕੱਚੇ ਧਾਗੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਉੱਝ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਝੁੰਬੇ ਤੋਂ ਬਠਿੰਡੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਤੇ ਆਸ਼ਾ ਨੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਝੁੰਬੇ ਤੋਂ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਪੜ੍ਹਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਲੜਕੀ ਸੀ ਤੇ ਐਮ. ਐਸ ਸੀ। ਕੈਮਿਸਟਰੀ ਕਰਕੇ ਆਇਲ ਐਂਡ ਨੈਚੂਰਲ ਗੈਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਗਈ ਸੀ। ਸੱਤ ਸਾਲ ਉਸ ਨਾਲ ਭੈਣ ਭਰਾ ਵਾਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਰੱਖੜੀ ਦੇ ਧਾਗੇ ਵਾਲਾ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਰੱਖੜੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸੱਤਿਆ ਭੈਣ ਜੀ ਇਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਜਿਹਾ ਧਾਗਾ ਮੇਰੇ ਗੁੱਟ 'ਤੇ ਬੰਨ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਮੇਰੀ ਬੀਬੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਗਨ ਦੇ ਕੁੱਝ ਰੁਪਏ ਦੇ ਦਿੰਦੀ। ਰਣਜੀਤ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਮਨਜੀਤ

ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਾਈ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਭੈਣਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਟਰੀ ਵੀ ਬੜੀ ਜਬਰਦਸਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਵੱਡੀ ਰਣਜੀਤ ਘਰ ਵਿਚ ਕਦਮ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੀ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਚੌਤਰੇ ਤੱਕ ਬੀਬੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਦੀ ਪਹੁੰਚਦੀ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਕੁੱਝ ਹੀ ਬੋਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਛੋਟੀ ਮਨਜੀਤ ਚੁੱਪ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਬੋਲਦੀ ਸੀ।

ਦਸਵੀਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਨਜੀਤ ਤਾਂ ਮੁਕਤਸਰ ਦੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਈ ਤੇ ਰਣਜੀਤ ਨੇ ਹਰਿਆਣੇ ਦੇ ਕਸਬੇ ਗੁਹਾਨੇ ਵਿਚ ਡਰਾਇੰਗ ਮਾਸਟਰੀ ਦੇ ਦੋ ਸਾਲਾ ਡਿਪਲੋਮੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਵੀ ਕਾਲਜ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਧੜਾ ਧੜ ਹਰਿਆਣੇ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਅਦਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਡਰਾਇੰਗ ਮਾਸਟਰੀ ਆਦਿ ਦੇ ਡਿਪਲੋਮੇ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਰਣਜੀਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਅਪਲਾਈ ਹੀ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਚੰਗੇ ਸਰਦੇ ਪੁਜਦੇ ਜ਼ਮੀਦਾਰ ਘਰ ਵਿਆਹ ਗਈ ਸੀ। ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਤਾਂ ਮਨਜੀਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲਜ ਮੁਕਤਸਰ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੀ ਰਹੀ ਪਰ ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕੰਨਿਆ ਸਰਸਵਤੀ ਕਾਲਜ ਜੈਤੋ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਮੁਕਤਸਰ ਅਤੇ ਜੈਤੋ ਲਗਭਗ ਇਕੋ ਜਿੰਨੀ ਦੂਰੀ ਵੀਹ ਕਿਲੋਮੀਟਰ 'ਤੇ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਮੁਕਤਸਰ ਲਈ ਬੱਸ ਸਰਵਿਸ ਵੀ ਚੰਗੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਬਰਨਾਲੇ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਬਰਨਾਲੇ ਤੋਂ ਜੈਤੋ ਵਾਲਾ ਰੂਟ ਵਧਾ ਕੇ ਮੁਕਤਸਰ ਤੱਕ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਮੁਕਤਸਰ ਅਤੇ ਜੈਤੋ ਜਾਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਅਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੇਮ ਬੱਸ ਸਰਵਿਸ ਦਾ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਲਾਭ ਸੀ। ਉਹ ਬੱਸਾਂ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਪਿੰਡ ਆਸਾ ਬੁੱਟਰ ਤੋਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਹੀ ਬਠਿੰਡਾ ਮੁਕਤਸਰ ਰੋਡ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ, ਪੱਚੀ ਕੁ ਮਿੰਟ ਵਿਚ ਮੁਕਤਸਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਦੂਜੀ ਕੰਪਨੀ ਦੀਆਂ ਬੱਸਾਂ ਆਸਾ ਬੁੱਟਰ ਤੋਂ ਭੁੱਟੀਵਾਲਾ ਤੇ ਫਿਰ ਖਿੜਕੀਆਂ ਵਾਲਾ ਹੋ ਕੇ ਭੁੱਲਰ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਮੁਕਤਸਰ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਘੰਟੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਮਾਂ ਲਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਜੈਤੋ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਦੇ ਕਈ ਕਈ ਟਾਈਮ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮਨਜੀਤ ਨੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਇਕ ਧਮਾਕਾਖੇਜ ਖਬਰ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ- ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਸੇਭੇ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬੀ.ਏ. ਫਾਈਨਲ ਦੀ ਇਕ ਕੁੜੀ ਚਰਨਜੀਤ ਚੰਨੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸੂਰੇਵਾਲੇ ਹਰਜਿੰਦਰ ਨੂੰ ਮੰਗੀ ਹੋਈ ਹਾਂ। ਮਨਜੀਤ ਨੇ ਅੱਗੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਚੰਨੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਾਂ ਤੇ ਹਰਜਿੰਦਰ ਦੀ ਬੀਬੀ ਸਾਡੀ ਮਾਸੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜੇ ਹਰਜਿੰਦਰ ਮੰਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਹੋਰ ਕੋਈ ਹਰਜਿੰਦਰ ਹੈ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਚੰਨੀ ਨੇ ਮਨਜੀਤ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅੱਠਵੀਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸਾਡਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੜਾ ਹੈਰਾਨ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਇਆ ਪਰ ਮੇਰੀ ਬੀਬੀ ਦੇ ਸਾਰਾ ਮਾਜ਼ਰਾ ਸਮਝ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਵੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਭੁੱਲੀ ਬੈਠੀ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਖੁੰਬੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਜ਼ਮੀਦਾਰ ਸਰਦਾਰ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲੜਕੇ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਮਾਮੇ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਅਸੀਂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਈ ਕਿ ਸਕੂਲ ਦੇ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਦਾ ਪਿੰਡ ਸੂਰੇਵਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਨਕੇ ਉਸ ਦੇ ਖਿਓਵਾਲੀ ਹਨ। ਖੁੰਬੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਮੇਰੀ ਸਕੀ ਦਾਦੀ ਦੀ ਇਕ ਪੱਕੀ ਸਹੇਲੀ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਉਣ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਘਰ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਾਂ ਮੇਰੀ ਬੀਬੀ ਕਦੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰੇ ਨਹੀਂ ਗਏ ਸਾਂ ਪਰ ਮੇਰੀ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਸ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸੱਸ ਵਰਗਾ ਹੀ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁੱਝ ਜ਼ਮੀਨ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮਾਤਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਸ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਮੁੰਡੇ ਸਨ ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਮੁੰਡਾ ਖੁੰਬੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗੋਤ ਵੀ ਮਾਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਵਕਤ ਦਸਵੀਂ ਵਿਚ ਸਾਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਾਰੇ ਦਬਾਅ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਕੁੜੀ ਸ਼ਾਇਦ ਅਜਮੇਰ ਦੀ ਸਾਲੀ ਸੀ ਜਾਂ ਸਾਲੇ ਦੀ ਧੀ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਕੇ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਕੁੜੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੋਹਣੀ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਹਾਂ ਕਰ ਦੇਵੋ। ਬੀਬੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਣ ਹਟਾਉਣ ਨਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਬੀਬੀ ਨੇ ਰੁਪਈਆ ਵੀ ਫੜ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੇਹੇ ਕਮਲ ਮੇਰੀ ਬੀਬੀ ਅਕਸਰ ਹੀ ਮਾਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਖਹਿੜਾ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਬੀਬੀ ਨੇ ਇਹ ਢੰਗ ਵਰਤਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਰੁਪਈਆ ਫੜ ਲੈਣਾ ਰਿਸ਼ਤੇ ਲਈ ਹਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਕੋਈ ਜੁਥਾਨ ਤੋਂ ਭੱਜਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਮਾਸਟਰੀ ਦਾ ਕੋਰਸ ਬੀ.ਐੱਡ. ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੈਡੀਕਲ ਦੀ ਬੀ.ਐਸ.ਸੀ. ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਬੀ.ਐਸ.ਸੀ. ਬੀ.ਐੱਡ. ਨੂੰ ਸਾਇੰਸ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਤੁਰੰਤ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਇੰਸ ਮਾਸਟਰ ਤਾਂ ਭਾਲੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਥਿਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਾਇੰਸ ਮਾਸਟਰ ਲੱਗ ਹੀ ਜਾਣਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਘਰਵਾਲੀ ਵੀ ਮਾਸਟਰਾਨੀ ਹੀ ਮਿਲੇ। ਚਰਨਜੀਤ ਨੇ ਤਾਂ ਅਜੇ ਬੀ.ਏ. ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਬੀ.ਐੱਡ. ਕੀਤੀ ਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਬੀ.ਐੱਡ. ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਹੀ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤੇ ਚਲੇ ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਬੀ.ਐੱਡ. ਕਰ ਵੀ ਲਈ ਤਾਂ ਮਾਸਟਰਾਨੀ ਲੱਗਣ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਗਰੰਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਰਟਸ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਬੀ.ਐੱਡ. ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਚਰਨਜੀਤ ਦਾ ਕਦੋਂ ਨੰਬਰ ਆਇਆ? ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਿਚ ਦੋ ਜੋੜੀਆਂ ਮੀਆਂ-ਬੀਵੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਬੜਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਨੇ ਤਾਂ ਕੋਠੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਜੋ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਣੀ ਪਹਿਲੀ ਕੋਠੀ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਘਰ ਕੋਠੀ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਤਨਖਾਹ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੀ ਆਈ ਚਲਾਈ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਘਰ ਅਸੀਂ ਇਕ ਇਕ ਕਮਰਾ ਕਰਕੇ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਬੀਬੀ ਨੇ ਮਿਡਲ ਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨੀ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਜੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਾਲ ਕੁ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਓ.ਟੀ. ਦਾ ਕੋਰਸ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਟੀਚਰ ਲੱਗ ਸਕਦੀ ਸੀ ਤੇ ਘਰ ਵਿਚ

ਦੋ ਤਨਖਾਹਾਂ ਆਉਣ ਨਾਲ ਤਾਂ ਸਿਉਨੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉਸਾਰੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਧਾਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਵਾਲੀ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਸਹੀ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਕੁੜੀ ਹੈ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਗੋਤਰ ਮੰਨੀ ਬੈਠੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਐਨੀ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਸੋਹਣੀ ਐ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਬੀਬੀ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਵੇਖਿਆਂ ਹੀ ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮਨਜੀਤ ਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਉਕਸਾਇਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚੱਲ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਉਹ ਕੁੜੀ ਵਿਖਾ ਕੇ ਲਿਆਵਾਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਕੁੜੀ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮਨਜੀਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਮਨਜੀਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ਰਤ ਰੱਖੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁੜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਵਾਂਗਾ, ਤੂੰ ਕੁੜੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਦੱਸ ਦੇਵੀਂ ਤੇ ਮੈਂ ਬੱਸ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁੜ ਆਵਾਂਗਾ। ਉਹ ਕੁੜੀ ਚਰਨਜੀਤ ਬਾਜੇਖਾਨੇ ਵੱਲੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਬੱਸ 'ਤੇ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਬੱਸ ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬੱਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਸਾਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਲਗਭਗ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੀ ਤੁਰਕੇ ਫਰਲਾਂਗ ਕੁ ਦੂਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਆਪਣੇ ਕਾਲਜ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਸਨ। ਨਿਸਚਿਤ ਦਿਨ 'ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੱਸ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤੇ ਜਦੋਂ ਜੈਤੋ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬੱਸ ਆਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੇ ਮਨਜੀਤ ਦੋ ਜਣਿਆਂ ਵਾਲੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਛਲੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਅਗਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਓਸੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਜੋ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਕਾਨਾ-ਫੂਸੀ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕੜੀਏਂ ਹੱਸ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਗਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਮਗਰਮੱਛ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਬਾਂਦਰ ਨੂੰ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਘਰਵਾਲੀ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਦਰਿਆ ਵਿਚਲੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਚੱਲਿਆ ਸੀ, ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਜ ਮਨਜੀਤ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਕੁੜੀ ਕੋਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਤੁੜੀ ਦੀ ਭਰੀ ਟਰਾਲੀ ਸਾਰੀ ਹੀ ਸੜਕ ਰੋਕੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਬੱਸ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੜਕ ਦੇ ਪਾਸੇ ਥਾਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੀ ਤੇ ਟਰਾਲੀ ਦੇ ਵੀ ਭੁੰਗ ਕੱਢੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਟਰੈਕਟਰ ਦਾ ਡਰਾਈਵਰ ਵੀ ਬੇਬਸ ਸੀ। ਲਗਭਗ ਇਕ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਬੱਸ ਨੂੰ ਮੂਹਰੇ ਲੰਘ ਜਾਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਮਿਲਿਆ। ਅੱਗੋਂ ਜੈਤੋ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਦਾ ਫਾਟਕ ਬੰਦ ਸੀ ਜੋ ਛੇਤੀ ਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਡੀ ਬੱਸ ਪੰਜ ਸੱਤ ਮਿੰਟ ਲੇਟ ਅੱਡੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਬਾਜੇਖਾਨੇ ਵਾਲੀ ਬੱਸ ਦੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਉਤਰ ਕੇ ਕਿਤੇ ਦੀ ਕਿਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਕ ਹੀ ਰਾਹ ਸੀ ਕਿ ਮਨਜੀਤ ਕਾਲਜ ਜਾ ਕੇ ਚਰਨਜੀਤ ਨੂੰ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਲੈ ਆਵੇ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁੜ ਪਵਾਂ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਕਾਲਜ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਆਈਆਂ ਇਸ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ ਦੂਸਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਗ ਕੇ ਸਾਥੋਂ ਕਾਫੀ ਮੂਹਰੇ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕਾਲਜ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤੇ ਮਨਜੀਤ ਕਾਲਜ ਵਾਲੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਤਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਟੋਲੀ ਸਾਡੇ ਸਵਾਗਤ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਬਰਾਤੀਆਂ ਦੇ ਸਵਾਗਤ ਲਈ ਕੁੜੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪਤਵੰਤੇ ਹੱਥ ਜੋੜੀ ਅੱਗੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚਰਨਜੀਤ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸੱਭ ਤੋਂ ਮੂਹਰੇ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਆਈਆਂ ਦੂਜੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ

ਸੀ। ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਘੜੀ ਸਕੀਮ ਠੁੱਸ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਸਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਸਮੀ ਜਿਹੀ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਹੋਈ। ਚਰਨਜੀਤ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸ਼ਰਮਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਹਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣਦੀ ਹੋਵੇ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਖੜੇ ਸਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਇਕ ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਦੁਕਾਨ ਸੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਚਾਹ ਪੀਣ ਉਸ ਦੁਕਾਨ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਏ। ਚਰਨਜੀਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤਿੰਨ ਕੁੜੀਆਂ ਹੋਰ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਸਨ ਪਰ ਬਾਕੀ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਸਵੇਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਦੁਕਾਨ ਵਿਚ ਇੱਕਾ ਦੁੱਕਾ ਗਾਹਕ ਹੀ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਕੋਠੇ ਵਾਲੇ ਮੇਜ਼ ਦੁਆਲੇ ਜਾ ਬੈਠੇ ਜਿਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਜਣਿਆਂ ਦੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਬੈਂਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮਨਜੀਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਸਹੇਲੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਬੈਂਚ 'ਤੇ ਚਰਨਜੀਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸਹੇਲੀਆਂ ਬੈਠ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਚਰਨਜੀਤ ਬਿਲਕੁਲ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਸਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਆਮ ਕੁੜੀਆਂ ਵਰਗੀ ਕੁੜੀ ਲੱਗੀ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੋਹਣੀ ਵਾਲੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਰੰਗ ਗੋਰਾ, ਨੈਣ ਨਕਸ਼ ਤਿੱਖੇ ਤੇ ਮੱਥਾ ਚੌੜਾ ਸੀ। ਕੱਦ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵੱਧ ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮੂਹਰਲੇ ਉਪਰਲੇ ਦੋ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਕਰੇੜਾ ਵੀ ਜੰਮਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੱਪੜੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਵਰਗੇ ਸਧਾਰਨ ਜਿਹੇ ਹੀ ਸਨ। ਬੈਂਚ ਹੇਠਾਂ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਗਈ। ਪੈਰੀਂ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਉਂਗਲਾਂ ਚੌੜੀ ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੀ ਵੱਧਰੀ ਵਾਲੀਆਂ 'ਵੀ' ਸ਼ੇਪ ਦੀਆਂ ਚੱਪਲਾਂ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਲਪਣਾ ਕਰਕੇ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹ ਓਹੋ ਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸਬੰਧੀ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਹੋਈਆਂ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਹੋਰ ਇਧਰ ਓਧਰ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਗਾਹਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਸਮਝਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਪਾਣੀ ਦੇ ਗਿਲਾਸ ਰੱਖ ਕੇ ਗਏ ਤੇ ਫਿਰ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਹ ਚਾਹ ਅਤੇ ਬਰਫੀ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਦੇ ਕੇ ਗਏ। ਚਾਹ ਪੀਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਓਥੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਕੋਈ ਤੁਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜੋ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਚਾਹ ਦੇ ਪੈਸੇ ਚਰਨਜੀਤ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਦਾ ਨੋਟ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਕਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਾਲਜ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਮੈਂ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਬੱਸ ਫੜ ਲਈ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਗੁੜੀ ਸੰਘਰ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਸਾਇੰਸ ਅਧਿਆਪਕ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਡਬਵਾਲੀ ਮਲੋਟ ਰੋਡ ਉਪਰ ਸਥਿਤ ਖਿਓਵਾਲੀ ਦੀ ਹੱਦ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਆਦਰਸ਼ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਭਾਗੂ ਵਿਖੇ ਵੀ ਤਿੰਨ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਸਰਵਿਸ ਕਰ ਆਇਆ ਸਾਂ। ਦਸੰਬਰ ਉਨੀ ਸੌ ਉਨਾਸੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਹਫ਼ਤਾ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰਾ ਆਪੋ ਬਣਿਆ ਵਿਚੋਲਾ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਆਬਣੇ ਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਬੱਸ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਪਿੰਡ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਵਿਆਹ ਦਾ ਦਿਨ ਬੰਨਣ ਆਇਆ ਸੀ ਪਰ ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਚਾਹ ਮਸਾਂ ਹੀ ਪੀਤੀ ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਨੰਨਾ ਹੀ ਫੜ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ

ਨੇ ਗੁੜੀ ਸੰਘਰ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਪਿੰਡ ਪੂਰਕੋਟ ਜਾਣਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਸਕੀਰੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਉਹ ਹੋਰ ਰੁਕਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜਦੂਤ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਪੂਰਕੋਟ ਛੱਡ ਆਇਆ। ਸਾਰੇ ਰਸਤੇ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਵਾਪਸੀ 'ਤੇ ਗੁੜੀ ਸੰਘਰ ਆ ਕੇ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਦਾ ਪੈਟਰੋਲ ਮੁੱਕ ਗਿਆ। ਇਹ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਮਾਮੇ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਨੇ ਦਾਜ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਪਿੱਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਵਾਤ ਵਿਚ ਕਬਾੜ ਬਣਿਆ ਖੜਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਦਰਸ਼ ਸਕੂਲ ਭਾਗੂ ਲੱਗਿਆ ਸਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਡਬਵਾਲੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮਕੈਨਿਕ ਤੋਂ ਚਲਦਾ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡ ਲੈ ਆਇਆ ਸਾਂ ਪਰ ਇਹ ਖਰਾਬ ਹੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਤੇਲ ਸੂਟੇ ਮਾਰ ਕੇ ਪੀਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵਾਂਗ ਨਾ ਤਾਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਪੈਟਰੋਲ ਪੰਪ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਘਰ ਘਰ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ। ਮੈਂ ਗੁੜੀ ਸੰਘਰ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕੇ ਘਰੋਂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦੀ ਬੋਤਲ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਟੈਂਕੀ ਵਿਚ ਪਾਈ ਤੇ ਸਟਾਰਟ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡ ਲੈ ਆਇਆ। ਪਿੰਡ ਆਉਂਦੇ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਹਨੇਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਸਾਂ ਕਿ ਇਕ ਗਲ ਪਈ ਬਲਾ ਟਾਲ ਆਇਆ ਸਾਂ।

ਜਨਵਰੀ ਉਨੀ ਸੌ ਅੱਸੀ ਵਿਚ ਸੱਤਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਲਈ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦੋ ਪੋਲਿੰਗ ਬੁਥ ਬਣੇ। ਉਹਨਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਪੋਲਿੰਗ ਸਟਾਫ਼ ਵਜੋਂ ਡਿਊਟੀ ਓਸੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਨਾਲ ਦੇ ਪਿੰਡ ਹੀ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਬੁਥ ਦੇ ਪ੍ਰੀਜਾਈਡਿੰਗ ਅਫ਼ਸਰ ਸਾਡੇ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਸਨ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਅਲਟਰਨੇਟਿਵ ਪ੍ਰੀਜਾਈਡਿੰਗ ਅਫ਼ਸਰ ਸਾਂ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਦੋ ਹੋਰ ਪੋਲਿੰਗ ਅਫ਼ਸਰ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦੂਜੇ ਪੋਲਿੰਗ ਬੁਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਜਾਈਡਿੰਗ ਅਫ਼ਸਰ, ਅਲਟਰਨੇਟਿਵ ਪ੍ਰੀਜਾਈਡਿੰਗ ਅਫ਼ਸਰ ਤੇ ਪੋਲਿੰਗ ਅਫ਼ਸਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਨਾਂ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਇਕ ਪੋਲਿੰਗ ਅਫ਼ਸਰ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਸਦਾ ਹੀ ਯਾਦ ਰਹੇਗਾ ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰਾ ਭਵਿੱਖ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੀਜਾਈਡਿੰਗ ਅਫ਼ਸਰ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਮੁੰਡਾ ਕੌਣ ਹੈ ਤੇ ਕਿੱਥੋਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸੂਰੇਵਾਲੇ ਤੋਂ ਮਾਸਟਰ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੜਕਾ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੈ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨੀ ਵਿਚ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ, 'ਹੈਂ ਇਹ ਐਡਾ ਵੱਡਾ ਹੋ ਗਿਆ?' ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਸਾਲ ਉਨੀ ਸੌ ਤਰੇਹਟ ਚੌਹਟ ਵਿਚ ਹਰੀ ਕੇ ਕਲਾਂ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਭੈਣ ਵੀ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਦੀ ਲੜਕੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿਖੇ ਜੇ.ਬੀ.ਟੀ. ਦਾ ਕੋਰਸ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਤੀਜੀ ਲਈ ਮੁੰਡਾ ਲੱਭ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੇ. ਬੀ. ਟੀ. ਦਾ ਕੋਰਸ ਕੀਤੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਜਲਦੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਣੇਈਏ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ ਗੱਲ ਚਲਾਈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਗੱਲ ਚੱਲੀ ਤਾਂ ਝੱਟ ਮੰਗਣੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ। ਨੌਂ ਅਪ੍ਰੈਲ ਉਨੀ ਸੌ ਅੱਸੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਾਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਸਰਾਣੇ ਪਰਨੇ ਜੋੜ ਕੇ ਖੜੇ ਕੀਤੇ ਦੋ ਮੰਜਿਆਂ 'ਤੇ ਲਾਊਡ ਸਪੀਕਰ ਬੱਝ ਗਿਆ ਤੇ ਦਸ ਕੁ ਵਜਦੇ ਨੂੰ ਯਮਲੇ ਜੱਟ ਦਾ 'ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਤੇਰੀ ਲੀਲਾ ਨਿਆਰੀ ਆ...' ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਗੀਤ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਹੋਰ ਗਾਣੇ ਲਾ ਕੇ ਸਪੀਕਰ ਵਾਲੇ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਚਾਰ ਵਜੇ ਮੇਰੀ ਰੋਪਣਾ

ਪੈਣ ਦੀ ਰਸਮ ਦੀ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਤਿੰਨ ਵੱਜਦੇ ਨੂੰ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਜੇਬਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਰੁਪਏ ਦਾ ਨੋਟ ਪਾ ਕੇ ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਡੱਠੇ ਮੰਜਿਆਂ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਬੈਠਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਮਾਰਚ ਬਿਆਸੀ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਦੀ ਸ਼ਵਿੰਦਰਪਾਲ ਕੌਰ ਪੁੱਤਰੀ ਸਰਦਾਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਪਿੰਡ ਖੋਖਰ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਟੈਕਨੀਕਲ ਰੁਕਾਵਟ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਰੁਕਾਵਟ ਸੀ ਕਿ ਦਾਦੇ ਪੋਤੇ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੀ ਬਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਨਕਿਆਂ ਦਾ ਪਿੱਛਲਾ ਪਿੰਡ ਖੋਖਰ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹ ਖਿਓਵਾਲੀ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਕੇ ਅਜੇ ਵੀ ਖੋਖਰ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਸਹੁਰਾ ਪਿੱਛਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤਸਰ ਕੋਠੀ ਪਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਦੂਰ ਦੂਰ ਸਨ। ਬਸ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਿ ਕੁੜੀ ਵਾਲੇ ਹੁਣ ਖੋਖਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਨਕਾ ਟੱਬਰ ਵੀ ਖੋਖਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਮਚਲੇ ਜੱਟਾਂ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਿਰੇ ਚਾੜ ਲਿਆ।

ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਮਨਜੀਤ ਦਾ ਵਿਆਹ ਆ ਗਿਆ। ਮਨਜੀਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਚਰਨਜੀਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਹ ਪੂਰੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਰਹੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਚਰਨਜੀਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ ਬਲਕਿ ਬਿਲਕੁੱਲ ਹੀ ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਕੱਦ ਪੰਜ ਫੁੱਟ ਸੱਤ ਇੰਚ ਤੋਂ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ, ਅੰਗ ਭਰ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਰੰਗ ਵੀ ਹੋਰ ਸੋਹਣਾ ਨਿਖਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਜੇ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੇਲੇ ਉਹ ਅਜੇਹੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ ਨਾਂਗ ਨਾ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਉਹ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਬਣ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੀ ਰਹੀਆਂ। ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਦਿਨ ਪਤਨੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਘਰ ਲੈ ਆਈ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਉੱਝ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਚਿਆਰੀ ਤੇ ਸਫ਼ਾਈ ਪਸੰਦ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਿਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਜਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਡਬਲ-ਬੈੱਡ 'ਤੇ ਨਵੀਂ ਚਾਦਰ ਤੇ ਸਰ੍ਹਾਣੇ ਵਿਛਾਏ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਡਰੈਸਿੰਗ ਟੇਬਲ ਦੇ ਦਰਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖੀਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਤੇ ਨੇਲ ਪਾਲਿਸ਼ਾਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਚਿਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਵੀ ਚਰਨਜੀਤ ਜਾਣ ਤੋਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆ ਗਈ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਵਾਲੀ ਬੱਸ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਗਏ। ਬੱਸ ਆਈ, ਚਰਨਜੀਤ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਹੱਸਰਤ ਭਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਕੇ ਵਿਦਾ ਹੁੰਦੀ ਬੋਲੀ, 'ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਕਦੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਓ'।

'ਆਵਾਂਗੇ ਜ਼ਰੂਰ ਆਵਾਂਗੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਤੂੰ ਵਿਆਹ ਤਾਂ ਕਰਵਾ।' ਪਤਨੀ ਨੇ ਰੁੱਖਾ ਜਿਹਾ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ।

'ਕੋਈ ਨੀ, ਵਿਆਹ ਵੀ ਹੋ ਜੂ...'। ਇਹ ਜਵਾਬ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਬੱਸ ਦੀ ਬਾਗੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾ ਲਿਆ ਤੇ ਕੰਡਕਟਰ ਨੇ ਸੀਟੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਬੁੱਤ ਬਣਿਆ ਖੜਾ ਸਾਂ।

'ਕਿਹੜੀਆਂ ਸੋਚਾਂ 'ਚ ਡੁੱਬ ਗਏ? ਚਲੋ ਘਰੋ ਚੱਲੀਏ, ਹੁਣ ਉਹ ਕੰਜਰੀ ਕਦੇ ਇਸ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ।' ਪਤਨੀ ਦੇ ਖਰਵੇ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਸੁਰਤੀ ਪਰਤੀ।

ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਂ ਚਰਨਜੀਤ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਿਆ।

.....

ਅਜੋਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ 'ਨਾ ਹੋਣ' ਦਾ ਰੁਦਨ ਬਲਵਾਨ ਹੈ : ਡਾ. ਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਸਵਾਲ ਕਰਤਾ : ਡਾ. ਰਵੀ ਰਵਿੰਦਰ

? ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਤ੍ਰਾਸਦੀ, ਕੁਹਜ ਅਤੇ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕਤਾ 'ਤੇ ਫੋਕਸਿੰਗ ਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਧਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੈ? ਜਾਂ ਫਿਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਾਰਣ ਹੈ?

—ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਧਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੀ ਸਥੂਲਤਾ ਵਿਚ ਫੜਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸੂਖਮਤਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਇਹ ਵਿਧਾਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਐਨ ਨੇੜੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦੌਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਵਿਧਾਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਸਿਰਮੌਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਬਦਲਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਵਿਹਾਰ ਦੀਆਂ ਮਹੀਨ ਤੰਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸਫਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪੂਰਵ ਮਿਥਿਤ ਯੋਗਤਾ ਵਾਂਗ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਰਜਿਤ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ਇਸ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਕਾਰਨ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਫੋਕਸ ਸਥਿਤੀਮੂਲਕ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਪਿੱਛਲਝਾਤ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰਥਮ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦੂਜੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਉਹ, ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇ। ਸਥਿਤੀ ਵਿਚਲੀ ਇਹੀ 'ਗੰਭੀਰਤਾ' ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਫਰੋਲਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਦਰਸਾਉਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਆਇਆ ਉਲਾਰ ਕਹਾਣੀ ਪਾਠ ਸਮੇਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਜਾਂ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਚਿਣਗ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਨਾਲੋਂ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਘੇਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਦਿਆਂ ਜਦੋਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਇਸੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਵੇਕ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਸ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿੰਦਰ ਹਾਂਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਓ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ' ਇਸੇ ਵਿਵੇਕ ਵਿਚ ਰਚੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਜਾਤੀ, ਜਮਾਤੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਦੀ ਕਾਣ 'ਤੇ ਉਸਰੀ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਇੱਛਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਰੇਖਾ ਦੇ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਕਹਾਣੀ ਅਕਸਰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਭਾਂਤੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਸਥਿਤੀ

ਵਿਚਲੇ ਸੰਭਵ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨ ਵੱਲ ਉਲਾਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਧਾ ਅਧੀਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਕਥਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ 'ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਭ੍ਰਾਂਤੀਯੁਕਤ ਦਬਾਅ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਮਿਥਿਤ ਯੋਗਤਾ ਅਧੀਨ ਯਥਾਰਥ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਇਸ ਪੂਰਵ ਮਿਥਿਤ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅਸੀਂ ਅਕਸਰ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਕਟਾਂ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਬਾਹਰ-ਮੁਖੀ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਿਰਫ ਦੁਖਾਂਤਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ ਹਨ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਜਿਉਣਾ ਤੇ ਉਤਸਵ ਵਾਂਗ ਮਨਾਉਣਾ ਵੀ ਸਾਡੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਜਾਂ ਕੁਹਜਮਈ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਉਲਾਰ ਦਾ ਹੀ ਸਬੂਤ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ।

? ਸਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪਾ ਰਹੇ ਪਾਤਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਬਹੁਤਾਤ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਚਰਿਤਰ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਸਮਝਾ ਸਕਦੇ ਹੋ?

—ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਯਥਾਰਥ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਡੀ ਸੀਮਿਤ ਸਮਝ ਵਿਚ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਫੋਕਸ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ-ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਮਸਲਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਸਾਡੇ ਅਜੋਕੇ ਚਿੰਤਨ-ਲੇਖਣ ਦੀ ਸੋਧ, ਆਪਣੀ ਅਮੀਰ ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪੜਾਅ ਵਜੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਸਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਮੌਲਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਚਰਿਤਰ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸੁਭਾਅ ਜਿਸ ਨੇ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਗੈਰ ਮਾਨਵੀ ਜਾਬਤੇ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ, ਨਵੇਂ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਬੋਲਾਂ-ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਨਿਡਰਤਾ ਸੀ ਤੇ ਮੱਧ ਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਾਇਕ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰਿਆ, ਅਜੋਕੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਮਨਫੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ 'ਨਾ ਹੋਣ' ਦਾ ਰੁਦਨ ਬਲਵਾਨ ਹੈ। 'ਕੁਝ ਕਰਨ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦੱਬਵਾਂ ਹੈ।

? ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਇਕਲਾਪੇ, ਤਰਸੇਵੇਂ, ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ, ਸਮਾਜਕ ਟੁੱਟ ਭੱਜ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰਵਾਦ ਦੇ ਗਲਬੇ ਅੱਗੇ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਬਣਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਕੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ, ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਉਰਜਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਪਾਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੁੱਝ ਰਹੇ?

—ਇਕਲਾਪਾ, ਤਰਸੇਵਾਂ, ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਨਾਓ ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਪਦਾਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਨਸਿਕ ਸਹਿ-ਉਤਪਾਦ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੀ ਅਜੋਕੀ ਜੀਵਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਦਾਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਸੇ ਸਹਿ-ਉਤਪਾਦ ਦੇ ਮਾਪਾਂ, ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਤਿਮ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ

ਵਿਕਾਰ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਪਿਆ ਇਹੀ ਵਿਕਾਰ ਪਾਠਕ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਪਾਠ ਸਮੇਂ ਅੱਖਰਦਾ ਹੈ। ਬਲਬੀਰ ਪਰਵਾਨਾ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਿਹ 'ਸਾਇਨ ਵੈਲੂ ਦਾ ਜਲੋਂ' ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਕਲਾਪੇ, ਤਰਸੇਵੇਂ ਨਾਲ ਜੂਝਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਪਦਾਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਇਕ ਪਾਸੜ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਉਲਾਰ ਖਿਆਲ, ਮਨ ਵਿਚ ਭਾਰੂ ਹੋਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।

ਦਰਅਸਲ, ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਣ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸਾ ਵਿਰੋਧ, ਵਿਦਰੋਹ ਤੇ ਰੋਧ-ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਦਿਆਂ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਦਿੱਸਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਤਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਰਥਕ ਬਦਲ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਬਦਲਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸੀਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਉਣ ਤੇ ਸੰਵਾਦ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਲੱਭਣ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਰੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਪਦਾਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਐਨਕ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਦੇਖਣਾ, ਸਮਝਣਾ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਨਿਆਮਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣਦੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਫੇਰ ਇਸ ਦੇ ਮਾੜੇ ਪੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚਿੰਤਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਸੌਖ ਵੱਲ ਮੁੜੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਣ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ, ਕਮਜ਼ੋਰ, ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਤੇ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਪੱਕੀ ਲੁਕਾਈ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਨੈਤਿਕ ਫ਼ਰਜ਼ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮੱਘਦੀ ਜੀਵਨ ਚੰਗਿਆੜੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਹੈ।

? ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਮ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੱਦੋ ਜਹਿਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਮਸਲਾ ਸਿਰਫ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਤੇ ਇਹ ਮਸਲਾ ਸਾਡੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਕਾਮ ਗ੍ਰਸਤ, ਕੁੰਠਿਤ ਅਤੇ ਮਨੋਰੋਗੀ ਬੰਦਾ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ?

—ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਾਰ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ: ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਤੇ ਮੁਕਤੀ। ਅੱਜ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅੱਗੇ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਈ। ਧਰਮ ਖੰਭ ਲਾ ਕੇ ਉੱਡ ਗਿਆ। ਤੇ ਰਹਿ ਗਏ ਅਰਥ ਤੇ ਕਾਮ। ਅਜੋਕੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕੰਮ ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਅਰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੱਤਾ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੁਖ ਅਤੇ ਕਾਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਜ਼ਾਦੀ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਮ 'ਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਅੰਕੁਸ ਲਗਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਆਹ ਬੰਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨੇਮਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਸਮੂਹ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇਮਮੁਕਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਲੈਂਗਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਵੱਧ ਗਿਆ ਜੋ ਅਜੋਕੀ ਜੀਵਨ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵੀ ਅਰਥ ਤੇ ਕਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਭ੍ਰਾਂਤੀ, ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਕਰਣਾਂ ਦੀ 'ਖੁੱਲ੍ਹੀ' ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਵਾਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ 'ਬੋਲਡ' ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ 'ਬੋਲਡ' ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਪਕਰੋੜ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ

ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਾਮ ਮਸਲਿਆਂ 'ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਾਏਦਾਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਤਰਸੇਮ ਨੀਲਗਿਰੀ, ਸੁਖਜੀਤ, ਜਿੰਦਰ, ਜਤਿੰਦਰ ਹਾਂਸ, ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਮ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਸਹਿਜ-ਅਸਹਿਜ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਅਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਦਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਜਦੋਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਭਾਵਨਾ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਮਸਲਾ ਨਿਰੋਲ ਨਿੱਜੀ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਸਮੂਹ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿੰ. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ 'ਰਾਸ ਲੀਲਾ', ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ 'ਡੈਂਡ ਲਾਈਨ', ਜਿੰਦਰ ਦੀ 'ਕਤਲ', ਜਤਿੰਦਰ ਹਾਂਸ ਦੀ 'ਨੰਗੇਜ਼' ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਕਾਮ ਪੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ, ਬਲਕਿ ਸਮਾਜ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਬਣਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਉਸਾਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਕਾਮ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਮਸਲਾ ਕਹਿ ਕੇ ਛੁਟਿਆਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਖਹਿੜਾ ਛੁਡਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦਾ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦਾ ਮਨੋਰੋਗੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਅਜਿਹੇ ਮਸਲਿਆਂ 'ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਡੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸਥਿਤੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਂਦੇ, ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਾਮ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਵਿਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਰਜਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਆਰਥਕ ਸੰਕਟਾਂ, ਜਾਤੀ ਜਮਾਤੀ ਮਸਲਿਆਂ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਖੜ੍ਹੇ ਬੰਦੇ ਦੀਆਂ ਹੋਂਦਮੁਖੀ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਮਸਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ- ਬੰਦੇ ਦੇ ਨਿੱਜ ਤੇ ਸਮੂਹ, ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਆਪਸੀ ਦਵੰਦ ਵਿਚੋਂ ਸਹਿਜ ਭਾਅ ਉਸਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਬਾਹਰੀ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਰੋਪਿਤ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਲਨ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਵੈ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦੀ ਸਰਲ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਉਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਰਸ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਰੜਕਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਤਰਜੀਤ ਦੀ 'ਠੂੰਹਾਂ', ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੇਵਾਲੀਆ ਦੀ 'ਪਾਪਾ ਆਪਾਂ ਬਰਾੜ ਹੁੰਨੇ ਆਂ', ਜਤਿੰਦਰ ਹਾਂਸ ਦੀ 'ਨੰਗੇਜ਼' ਜਾਤੀਗਤ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿਠਦੀਆਂ ਬਾਕਮਾਲ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ।

ਕਹਾਣੀ ਰਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰੈਸ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਦੇ ਨੇੜੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਸਥਿਤੀ-ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ, ਵਿਹਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੂਚਨਾ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਜਾਪਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਤੱਕ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ, ਉਸਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਮਕਾਨਕੀ ਤੇ ਸਥਿਰ ਜਿਹੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

? ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਜਟਿਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਸਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਜਟਿਲ ਹੈ, ਸਥਿਤੀਆਂ ਜਟਿਲ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਜਟਿਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜਟਿਲ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ। ਇਹ ਗੱਲ ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਹੀ ਹੈ?

—ਅੱਜ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਾਡੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਸਥਾਨਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਗੁੱਝਾ ਤੇ ਜਟਿਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਸਾਡੇ ਸਥਾਨਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਡੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਬਦਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਭਾਵੇਂ ਬਾਹਰੀ ਤੇ ਯਾਂਤ੍ਰਿਕ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਮੁਹਾਵਰਾ ਸਥਾਨਕ ਹੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਬਾਹਰੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਦਲਦੇ ਸਥਾਨਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਬਦਲਾਅ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਮਹਿਜ਼ ਰੋਲ, ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਾਡੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਬਦਲਾਅ ਦੇ ਕਾਰਨ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਅਮਲ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹੀ ਅਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਜਟਿਲਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਵੀ ਅੰਗ ਬਣਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨਕ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਵਿਧੀ ਹੈ, ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਹਾਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਬਦਲਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸਮਝ ਵਧਦੀ ਹੈ, ਬਿਰਤਾਂਤ ਭਾਵੇਂ ਜਿੰਨਾ ਮਰਜ਼ੀ ਜਟਿਲ ਹੋਵੇ। ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੀ ਐਨਕ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖਿਆ, ਪਰਖਿਆ ਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਰਸ ਤੋਂ ਉਗ੍ਰਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਮ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ। ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਕਈ ਵਾਰ ਇੰਝ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਗੰਭੀਰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ, ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਜਟਿਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬੋਝਲ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਸਵੈ ਘੋਸ਼ਿਤ ਆਲੋਚਕ, ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਸਰਲ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਅਜਿਹੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਤੇ ਆਲੋਚਕ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਸੀਮਿਤ ਰਚਨਾਤਮਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

? ਪਿਛਲੇ 20-25 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਡੰਗ ਦੀ ਰੋਟੀ ਤੋਂ ਆਤੁਰ ਬੰਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ। ਜਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਨਸ਼ਿਆਂ, ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਦੂਜੇ ਪਾਸ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਰਿਹਾ। ਸਿਰਫ਼ ਔਰਤ, ਦਲਿਤ, ਕਾਮ, ਕਾਮਨਾ, ਮਾਨਸਿਕ ਕੁੰਨਾ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੀਮਿਤ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਫੈਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸੀਮਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਹੀ ਬੰਦ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਘਟ ਰਿਹਾ ਹੈ?

—ਅਜੋਕੀ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਣ ਪਰੰਪਰਾ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਦੁਹਰਾਓ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭ ਕੇ, ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਥਾਨਕਤਾ, ਪਰੰਪਰਾ, ਪਿਛੋਕੜ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਖੜਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸੰਕਟ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਓਪਰੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਦਵੰਦ ਮੂਲਕ ਰਗੜ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਉਭਰਦਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੰਕਟਗ੍ਰਸਤ ਮੂਲ ਸਥਿਤੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਬਣ ਪਾਉਂਦੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕਥਾਨਕ ਬਦਲਦੀ ਸਥਾਨਕਤਾ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭਿਆ ਤੇ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਸਥਾਨਕ ਬੰਦੇ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਬਿਰਤੀਆਂ, ਲੋੜਾਂ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਡੀ ਸਮਝ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ, ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੱਕ ਰਸਾਈ ਰਾਹੀਂ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਣ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਥਾਨਕ ਸਥਿਤੀਆਂ 'ਤੇ ਉਸਰੀ ਤਰਸੇਮ ਨੀਲਗਿਰੀ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਕਹਾਣੀ 'ਗੰਗਾ' 'ਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹੱਥ' ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਹੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਕਰਕੇ, ਨਾ ਤਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਂਦਿਆਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸਮਾਜਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਲਾਂਭੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਉਭਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਹਰੀ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਰੋਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਉਲਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾਤਮਕ ਉਲਾਰ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਮੂਲਕ ਦੁਹਰਾਓ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕਤਾ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦੀਆਂ ਬਣਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਥਾਨਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰੇਗੀ, ਉਦੋਂ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਤਾਂ, ਨਸ਼ੇ, ਕਰਜ਼ਾ, ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਵਜੋਂ ਚਲਣ ਵਿਚ ਆਏ ਆਈਲਸ-ਇਸ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਨਗੀਆਂ। ਸੁਖਵੰਤ ਕੌਰ ਮਾਨ ਦੀ 'ਮੋਹ ਮਿੱਟੀ' ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਜ਼ਮੀਨੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦੀ ਪਾਏਦਾਰ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ।

? ਭਾਵੇਂ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ 'ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਕੁੱਝ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ 'ਤੇ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਮਾਧਿਅਮ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਜਾਂ ਚਿੰਤਨ-ਮਨਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕੀ ਉਹ ਫੇਸ ਬੁੱਕ ਵਰਗੇ ਮਾਧਿਅਮਾਂ 'ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ?

—ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਤੇ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸਮਾਜਕ ਨੇੜਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਤੇ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। 'ਸੂਚਨਾ' ਨਾ ਕਿ ਜਾਣਕਾਰੀ। ਸੋ, ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਸੂਚਨਾ ਦੀ ਵੈਧਤਾ, ਭਰੋਸੇਯੋਗਤਾ ਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ, ਉਸ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ, ਭੇਜਣ ਤੇ ਪੜ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸਮਝ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ 'ਤੇ ਪੋਸਟ ਹੁੰਦਾ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਉਸੇ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋਸ਼ਲ

ਮੀਡੀਆ, ਕਿਤਾਬ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਪੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਸੌਖੀ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਵੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ 'ਤੇ ਪੋਸਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗਤਾ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਰਹੇਗੀ।

ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਹਿਜਤਾ, ਗੰਭੀਰਤਾ, ਮੌਲਿਕਤਾ, ਸਥਿਰਤਾ, ਸੰਜਮਤਾ ਲੱਭਣੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸੰਬੰਧੀ ਚਿੰਤਨ-ਮਨਨ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਫੇਸਬੁੱਕ 'ਤੇ ਕਵਿਤਾ, ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਆਦ ਤਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸੁਆਦ ਕਈ ਹੋਰ ਪੋਸਟਾਂ ਦੀ ਗੈਰ ਸੰਜੀਦਗੀ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਾਠਨ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਲਈ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਵੈੱਬ ਪੇਜ, ਬਲੌਗ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹਾਰਡ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਤੇ ਪਬਲੀਸ਼ਿੰਗ ਦੇ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸੰਨ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਲਾਵੇਗਾ।

? ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਕੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ? ਇਕ ਆਲੋਚਕ ਵਜੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਹੋ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ?

—ਆਲੋਚਨਾ, ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਰਮ ਤੋਂ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚਲਾ ਖਲਾਅ ਆਲੋਚਨਾ ਨੇ ਭਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਾਰੂ ਆਲੋਚਨਾ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਰਚਨਾ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੱਖ ਪੂਰਨ ਵਾਲੇ 'ਬੰਦ ਵਰਗਾਂ' ਵਿਚ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਿੱਜੀ ਮੰਤਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਸਮਵਿੱਥ ਚਲਦਾ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਮਹੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਣ ਵਿਚਲੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕਤਾ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਬਹੁਤਾ ਕੰਮ ਉਪਾਧੀ ਮੂਲਕ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁਖ ਸੁਰ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਫ਼ੋਕਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ 'ਕੀ' ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, 'ਤੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ 'ਕੀ', ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਿਉਂ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਪਾਠਕ ਦੇ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਜੋੜਨਾ ਹੈ, 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਨਾ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਸ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਕਥਾਨਕ ਵਿਚਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕਾਰਨ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਸੀਮਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ, ਵਿਧਾ ਮੂਲਕ ਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਆਲੋਚਨਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਲਾਰ ਜਿਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚ ਵਜੋਂ ਲੈਂਦਿਆਂ ਇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਫ਼ੋਕਸ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਨਾਲ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੱਧ ਸਕਦੀ ਹੈ।

‘ਚਿੱਕੜ’ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ/ਡਾ. ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਟਿਵਾਣਾ

ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਥੇ ਦਾ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਾਹੌਲ 'ਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਹਜ਼ਮ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਮਸਲਾ ਭੂ-ਹੋਰਵੇ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ 'ਚ ਲਗਾਤਾਰ ਸਰਗਰਮ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਟਕਰਾਅ ਵੀ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਚੂਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਾਂ ਉਪਰ ਕਾਲਜਾਂ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ 'ਚ ਹੁੰਦੇ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ 'ਚ ਵੀ ਇਹ ਮਸਲੇ ਹੀ ਅਗਰਭੂਮੀ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ ਸੰਘੇੜਾ ਦਾ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਹੱਡੀ-ਹੰਢਾਇਆ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਕਈ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ 'ਚ ਤੇਜ਼ੀ ਆਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਉਹ ਗਵਾਹ ਹਨ। ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਬਦਲੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਉਪਰ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ, ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ 'ਚ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਿਕਾ ਹੁਣ ਤੱਕ ਤਿੰਨ ਨਾਵਲ, ਚਾਰ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਯਾਦਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ‘ਚਿੱਕੜ’ ਉਸਦਾ 2019 'ਚ ਛਪਿਆ ਨਵਾਂ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨੇ ਛਾਪਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਜੰਮਣ ਭੋਇ ਛੱਡ ਕੈਨੇਡਾ ਦਾ ਵਾਸੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਲੰਮੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੈਰਾਂ ਸਿਰ ਹੋ ਕੇ ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਸਿੱਖ ਮੁੜ ਪੰਜਾਬ/ ਭਾਰਤ ਮੁੜਨ ਤੋਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਗਈ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭੂਮੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਵਿਰਾਸਤੀ/ਜੱਦੀ ਪੁਸ਼ਤੀ ਜ਼ਮੀਨ-ਜਾਇਦਾਦ, ਘਰ ਆਦਿ ਨਾਲ ਲਗਾਅ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਬਦਲੇ ਸਮਿਆਂ 'ਚ ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਗਿਰਜਾਂ ਦੀ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਉਪਰ ਮੰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹਰ ਹੱਥ ਕੰਡਾ ਵਰਤ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਦਬੋਚ /ਹਥਿਆ ਲੈਣ ਦੇ ਆਰ੍ਹੇ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਚਿੱਕੜ ਨਾਵਲ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ, ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਸਹੋਤਾ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੀ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਕੈਨੇਡਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਵੱਡੀ ਨੂੰਹ ਸਿਮਰਨ ਕੌਰ ਤੇ ਪੁੱਤ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਛੋਟੇ ਹਰਨੇਕ ਤੇ ਅਮਰੋ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਕੈਨੇਡਾ ਸੈੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਟੇਡਾ ਮੌੜ ਕੱਟਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪਾਪਾ (ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਸਹੋਤਾ) ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਥੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ/ਸੇਵਾ ਲਈ ਰੱਖੀ ਰਜ਼ਨੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਜ਼ਦੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਖੰਭਾਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਕੈਨੇਡਾ ਪਹੁੰਚਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਲਾਤਾਂ ਦਾ ਸਿਤਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਪਾਪਾ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰ ਇਸ ਸਾਂਝ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪਾਪਾ ਦੇ ਤੇਵਰ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਪਾ ਔਖੇ ਹੋ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ, “ਤੁਹਾਨੂੰ ਰਜ਼ਨੀ ਜਾਂ ਉਸਦਾ ਟੱਬਰ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿ ਲਵੋ।” ਪੰਨਾ 48 ਹਲਾਤ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੱਦ ਤੋਂ ਬਦਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਰਜ਼ਨੀ ਨਵੇਂ ਬਣਾਏ ਘਰ ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਜਤਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਪਾਪਾ ਦੀ ਮੌਤ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵਿਚ ਤਰੇੜ ਪਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਮੁੰਡੇ ਹਰਨੇਕ ਦਾ ਬੇਟਾ ਵਰਿਦਰ ਪਾਪਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਜਾਇਦਾਦ ਵੰਡਣ ਦਾ ਝਮੇਲਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਲੇਖਿਕਾ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰਲੇ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਂਝਾਂ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋਇਆ ਨਿੱਜੀ ਮੁਢਾਦਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਿਤ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਸੀਅਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚਲੀ ਦੌਲਤ-ਜਾਇਦਾਦ ਉਪਰ ਹਰਨੇਕ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹੱਕ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੀ ਜਾਇਦਾਦ ਗੁਰਦਿਆਲ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੀ ਜਾਇਦਾਦ ਉਪਰ ਤਾਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਜ਼ਨੀ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਲੇਖਿਕਾ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਗੁਰਦਿਆਲ ਆਪਣੇ ਹੱਕ, ਘਰ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੋ ਹਲਾਤਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਉਸਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਉਧੜਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਵਰਿਦਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਘਰ ਰਹਿੰਦੀ ਰਜ਼ਨੀ ਦੀ ਅੰਦਰ ਖਾਤੇ ਸਪੋਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੀ ਜਾਇਦਾਦ 'ਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਉਹੀ ਵਰਿਦਰ ਹੈ ਜੋ ਚਾਚੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਪਲਿਆ/ਖੇਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਚਾਚੀ ਲਈ ਸੰਬੋਧਨ 'ਚ ਤੁਸੀਂ ਤੋਂ ਤੂੰ 'ਤੇ ਉਤਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਦਲ ਰਹੇ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਇਸ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹੀ ਲੀਡਰ, ਬਦਮਾਸ਼ ਟਾਇਪ ਬੰਦੇ ਜੋ ਉੱਪਰੋਂ ਤਾਂ ਗੁਰਦਿਆਲ ਦੀ ਮੱਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅੰਦਰ ਖਾਤੇ ਰਜ਼ਨੀ ਦੀ ਸਪੋਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਲੇਖਿਕਾ ਅਸਲ 'ਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੇ ਬਦਲ ਰਹੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਗਲੀ ਗੁਆਂਢ ਦੀ ਆਪਸੀ ਅਪਣਤ ਖੰਭ ਲਾ ਉੱਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਸਿਸਟਮ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉੱਡ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਲਈ ਲੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਕੇਸ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਤਰੀਕਾਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਬੰਦੇ ਤੋਂ ਬਿਰਥ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਲਿਸ ਤੰਤਰ ਦਾ ਉਹੀ ਘਿਨੌਣਾ ਚਿਹਰਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਛੋਟੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉੱਪਰ ਤੱਕ ਰਿਸ਼ਵਤ, ਬੇਈਮਾਨੀ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਅਫਸਰ ਤੱਕ ਰਜ਼ਨੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਧੀ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਕਈ ਗੁੱਝੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਉੱਪਰ ਮੁਰਲੀ ਦੁਆਰਾ ਐਮਐਲਏ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਦੱਬਕੇ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਸਿੱਧੇ ਰਸਤੇ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੰਮ ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਈ ਉਹ ਐਮਐਲਏ ਦੇ ਦੱਬਕੇ ਨੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਥੇ ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੂਰੀ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੱਥਕੰਡਾ ਬਣ ਗਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੂਰੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਭੋਗਿਆ ਸੰਤਾਪ ਗੁਰਦਿਆਲ ਨੂੰ ਕਈ ਕੁੱਝ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ 'ਚ ਲੇਖਿਕਾ ਜਿਹੜੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਸ 'ਚ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਜਾਇਦਾਦ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਅਤੇ ਹੱਕ ਸੱਚ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਖੜ੍ਹਨ ਦੀ ਖ਼ਵਾਇਸ਼ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣੀਆਂ ਜੱਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਯਤਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਹੁੰਦੀ ਖੱਜਲ-ਖੁਆਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੁਣ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਲਾਤ, ਸਮਾਜਕ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਫ਼ਿਸ਼ਟਤੰਤਰ ਦੇ ਕਈ ਕੋਝੇ ਪਹਿਲੂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਨ।

ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ 'ਚ ਇਹ ਵੱਖਰੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚਲਾ ਜੀਵਨ ਨਾ ਹੋਕੇ ਆਪਣੀ ਜੱਦੀ ਜਾਇਦਾਦ/ਘਰ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਗਾਥਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਅਣਥੱਕ ਮਿਹਨਤ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬ 'ਚ

ਉਸਾਰੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਉੱਪਰ ਹੁੰਦੇ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਕਬਜ਼ੇ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਕਈ ਪਰਦੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਹਿਜ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਤਰਜ 'ਤੇ ਉਸਰਿਆ ਇਹ ਨਾਵਲ ਕਈ ਉਕਾਉ- ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸਮੇਟਦਾ ਦਹਰਾਉ ਮੂਲਕ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਰਲ ਸਪਸ਼ਟ ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਲਕੀਰੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੋਣ ਕਰੇ ਉਲਝਾਉ ਤਕਨੀਕ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਾਵਲੀ ਲਿਖਤਾਂ ਹੁਣ ਦੇ ਸਮਿਆਂ 'ਚ ਘੱਟ ਹੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ, ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਬੋਝਲ, ਚਿੰਤਨਮਈ ਸੁਰ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਪਖੰਡਵਾਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। 'ਚਿੱਕੜ' ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਜੋਕੇ ਪਾਖੰਡ ਅਧਾਰਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਜਿਸ 'ਚ ਜੇਕਰ ਆਮ ਆਦਮੀ ਫਸ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਿਕਲਣਾ ਜੇ ਨਾ-ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਜਰੂਰ ਹੈ।

ਫੋਨ: 94638-74394

ਬੋਧ ਕਹਾਣੀਆਂ : ਮਨਮੋਹਨ ਬਾਵਾ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼

ਮੁੱਲ : 250 ਰੁ: ਪੰਨੇ : 132

ਮਨਮੋਹਨ ਬਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਬਹੁ-ਵਿਧਾਵੀ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਧਾ 'ਚ ਲਿਖੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ 'ਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ 'ਚ ਯਾਦਗਾਰੀ ਗਾਲਪਨਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚਲੀਆਂ ਅਣਡਿੱਠੀਆਂ/ਅਣਗੌਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ 'ਚ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਕਲਮਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੱਥਲਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਬੋਧ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਰੀਕਬਨੀ ਤੈਹਾਂ ਫਰੋਲਦਾ, ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। 'ਯਸ਼ੋਦਰਾ' ਕਹਾਣੀ ਸਿਧਾਰਥ ਗੌਤਮ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸੱਤ ਦਿਨ ਦੇ ਪੁੱਤ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਘਰ ਛੱਡ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜੰਗਲ ਵੱਲ ਜਾਣ ਤੇ ਘਰ ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਜਿਸ 'ਚ ਬੁੱਧ ਨਿੱਜੀ ਸੁੱਖ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਮੱਸਤ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਸੁੱਖ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਚੰਡਾਲਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵੇਰਵੇ ਚੰਡਾਲਿਕਾ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਹਾਸਿਲ ਹਨ। 'ਇਕ ਸੱਚ ਇਹ ਵੀ' ਕਹਾਣੀ ਬੋਧ ਮੱਠਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਉਪਰ ਸਵਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਵਜ਼ਨਦਾਰ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। 'ਸੁਰਭੀ' ਸੁਨੇਤਰਾ (ਹੁਣ ਦੇ ਲੁਧਿਆਣੇ) ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਪੁਸ਼ਟਾਮਿੱਤਰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਕੱਟੜ ਬ੍ਰਹਮਣਵਾਦੀ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਮਿਲਕੇ ਬੋਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਾੜਿਆ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾੜਿਆ ਪਰ ਸੁਰਭੀ ਤੇ ਦੇਵਦੱਤ ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਪੁਸ਼ਟਾਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਬਦਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਉਥਾਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਖਾਸ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ 'ਚ ਇਸਤਰੀ ਹੈ ਜੋ ਸੁਆਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨਾਲ ਦੋ-ਦੋ ਗੱਥ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਾਵੇ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨ 'ਚ ਰੌਚਿਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਚਿੰਤਨ ਮਨਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ : ਜ਼ਿੰਦਗੀ

(ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ)

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼

ਮੁੱਲ : 300 ਰੁਪਏ ਪੰਨੇ : 155

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਚਰਚਿਤ ਹਸਤਾਖਰ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੌਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਬੰਧਨ 'ਚ ਨਹੀਂ ਬੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 'ਚ ਛਪਣਾ ਉਸਦੀ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੱਥਲੀ ਪੁਸਤਕ 'ਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਚਰਚਿਤ ਰਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ 'ਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਰਚਨਾ ਖਲਾਅ ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਉਸਰਨ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਾਰਮਿਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਡਰ' ਕਹਾਣੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਉਸ ਸੋਚ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬੋਲਡ ਫੈਸਲੇ ਲੈਂਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਪਿਛਾਂਹ-ਖਿੱਚੂ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਲੜਕਾ, ਉਸਦਾ ਬੇਟਾ ਸ਼ਿਵ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਖਤਰਨਾਕ ਸਮੇਂ 'ਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਮੀਤੂ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਮਨੁੱਖੀ 'ਮੈਂ' ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ 'ਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰੇਰਕਾਂ ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ, ਮਨਿੰਦਰ ਕਾਂਗ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਛੋਟਾ ਬੇਟਾ ਸੈਫੀ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੈਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਨੇੜਿਓਂ ਵੇਖਿਆ, ਹੰਢਾਇਆ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਲੇਖਕ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਭ-ਚਿੰਤਕ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਫੈਕਟਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਕਹਾਣੀ 'ਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸਿਲ ਹਨ। 'ਹਵੇਲੀ' ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਵੰਡ ਦੇ ਸੱਲ੍ਹੇ ਹੰਢਾਉਂਦੀ ਉਸ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਹਨ 'ਚ ਅੱਜ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਾਤਰ-ਭੂਮੀ ਲਈ ਸੁਪਨੇ ਹਨ। ਸੱਤ ਦਹਾਕੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਹ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਜਿਹਨ 'ਚ ਡੂੰਘੀਆਂ ਉਕਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ 'ਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 2013 ਦੀ ਲਾਹੌਰ ਫੋਰੀ 'ਚ ਮਿਲੇ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ 'ਚ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਉਘੜਦਾ ਹੈ। 'ਸੋਰੀ' ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਚਰਚਿਤ ਤੇ ਵਿਵਾਦਤ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਵੀ ਮਿਲੇ। ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਆਦਿ ਧਰਮੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਨੂੰ ਉਲੀਕਦਾ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਉਘੜਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਅਲਪ ਸੰਖਿਅਕ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬਹੁ ਸੰਖਿਅਕ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਰਗ 'ਚ ਸਹਿਜ, ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਵਿਚਰਨ ਨੂੰ ਉਚੇਚ ਨਾਲ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ। 'ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ' ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ 'ਚ ਲੇਖਕ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਸਮਾਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨੌਕਰੀਆਂ ਸਮੇਂ ਮਾਲਕਾਂ ਤੇ ਨੌਕਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਰੋਲ ਤੇ ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਕ 'ਚ ਭੁਗਤਣ ਤੇ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਤਰ ਚਾਲਾਂ ਤੇ ਹਰ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਵਰਤਣ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਦੇ ਮਿਟ ਹੋਰ ਰੁਕ ਜਾ' ਕਹਾਣੀ 'ਚ ਲੇਖਕ ਲੇਬਰ/ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਪ੍ਰਤੀ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਦੀਆਂ ਕਈ ਤੰਦਾਂ ਉਘੜਦਾ

ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ 'ਚ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਕਾਦਰ ਦੇ ਲੇਬਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ 'ਚ ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਸੰਬੰਧ ਕਿਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਰਚਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤਲਖੀਆਂ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਲੰਮੇ ਚੌੜੇ ਜੀਵਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸਿਰਜਕ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਇਆ ਉਸ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਹਾਸਿਲ ਹਨ।

ਜ਼ਨਾਨੀ ਪੌਦ : ਕੇਸਰਾ ਰਾਮ (ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ

ਮੁੱਲ : 250 ਰੁਪਏ ਪੰਨੇ : 155

ਕੇਸਰਾ ਰਾਮ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਵਸੀਹ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮਰਕਜ਼ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਭੂ-ਖੰਡ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਤਿੰਨ ਅੱਲਗ-ਅੱਲਗ ਖਿੱਤਿਆਂ/ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਗਿਆਨ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾਈ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ। 'ਜ਼ਨਾਨੀ ਪੌਦ' ਉਸਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ 'ਜ਼ਨਾਨੀ ਪੌਦ' ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸ ਰੂੜ੍ਹੀਗਤ ਸੋਚ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਚੁੱਕਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਔਲਾਦ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਸੂਰਵਾਰ ਸਿਰਫ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਂਝਪਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਔਰਤ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹ ਮਰਦ, ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ਸੁਰਖੁਰ ਹੋਣਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ। 'ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਿੰਡ ਸੁਣੀਦਾ' ਕਹਾਣੀ ਆਨੰਦ ਝਾਮ ਨਾਂ ਦੇ ਬਿਹਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਨੌਕਰੀ ਸਮੇਂ ਮਾਲਵੇ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੀ ਜਗਿਆਸ 'ਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਪਦਾਰਥਕ ਹੋੜ ਦੀ ਦੌੜ 'ਚ ਪੰਜਾਬ 'ਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀਪੁਣੇ, ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰੇ ਤੇ ਪਿਆਰ ਆਦਿ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਇਸ ਕਦਰ ਉਘੜਦਾ ਹੈ ਕਿ ਝਾਮ ਤਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪਾਤਰ (ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਸਨੀਕ) ਵੀ ਆਪਣੇ ਗੀਤੀ ਰਿਵਾਜ, ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਲਈ ਭਵਿੱਖ 'ਚ ਪਿੰਡ ਦਾ ਕੰਨਸੈਪਟ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। 'ਤੇਰੀ ਗੋਤਣ ਬਿਆਹ ਕੈ ਲਿਆ ਰਯਾ ਸੁੰ' ਕਹਾਣੀ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ 'ਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਉਸ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿੱਚੂ ਸੋਚ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਗੋਤ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਖਾਪ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਉਹ ਘਿਨੌਣੇ ਦਰਦਨਾਕ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹੋਈ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਨਰ ਕਿਲਿੰਗ ਖਾਪ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦਾ ਉਘੜਵਾਂ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੁੜੀਮਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਜਿਹੇ ਲਕਬ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਤੇ ਬੇਟੀ ਕਾ ਬਾਪ (ਗਾਲੂ ਵਜੋਂ ਸੰਬੋਧਨ) ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਹਲਾਤਾਂ ਉਥੇ 'ਬੇਟੀ ਕਾ ਬਾਪ' ਕਹਾਣੀ ਸੁਖਦ ਅਹਿਸਾਸ ਸਿਰਜਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਡਾ. ਰਣਬੀਰ ਆਪਣੀ ਤੀਜੀ ਬੇਟੀ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਮਠਿਆਈ, ਤੋਹਫੇ ਵੰਡਦਾ ਉਹ ਜੁਗਨੂੰ ਹੈ ਜੋ ਸਾਹ ਕਾਲੇ ਹਨੇਰੇ 'ਚ ਵੀ ਚਾਨਣ ਵਿਖੇਰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। 'ਪਲੇਸ ਵੈਲਿਊ' ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰੋਪਰਟੀ ਡੀਲਰਾਂ, ਸੇਲਜ਼ਮੈਨਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪਰਤਾਂ ਉਘੜਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਡੀਲਰ ਤੇ ਸੇਲਜ਼ਮੈਨ ਅਸਾਮੀ ਦੀ ਜੇਬ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਿਛਾਉਂਦੇ ਸਗੋਂ ਉਸਦੀ ਧਾਰਮਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਰਤੀ ਦੇਖ ਕੇ ਕੁੰਡੀ ਸਿੱਟਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਮੱਛੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਮੇਂ ਤੇ

ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਾਲ 'ਚ ਫਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਸ਼ੋਰ/ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਖੜੇ ਹੋਣ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਪਹਿਲੂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੇ ਹਨ। 'ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ' ਕਹਾਣੀ ਸਾਡੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜਕ ਸਿਸਟਮ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪਰਤਾਂ ਫਰੋਲਦੀ ਚੰਗੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਰੋਚਿਕ ਗਲਪਨਿਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭੂਤਕਾਲ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਕੇ, ਸਵਾਲ, ਚਿੰਤਾ, ਕੇਸਰਾ ਰਾਮ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ ਸਗੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਿਆਂ 'ਚ ਵੀ ਚਾਨਣ ਦੀ ਆਸ ਲੇਖਕ ਦੀ ਉਸਾਰੂ ਸੋਚ ਨੂੰ ਪਰਦ੍ਰਿਸ਼ਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਝੂਠ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ : ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼

ਮੁੱਲ : 300 ਰੁਪਏ ਪੰਨੇ : 156

ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਹੌਲੀ ਚਾਲੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਘੱਟ ਚਰਚਿਤ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। 'ਸ਼ੋਅ ਕੇਸ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਤਾਜ ਮਹਿਲ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 2011 'ਚ ਛਪਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੱਥਲਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਝੂਠ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ' 2019 'ਚ ਛਪਦਾ ਹੈ। ਬਰਾੜ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੌਖਟੇ 'ਚ ਬੱਝਿਆ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਗੋਂ ਹੁਣ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਥੋੜ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਸੁਭਾਉ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ 'ਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਪ੍ਰਤੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੋਚ/ਰਵੱਈਆ ਉਸਦੀ ਕਥਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਹਿਮ ਪਹਿਲੂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'ਪੋਸਟਮਾਰਟਮ' ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕੁਲਦੀਪ ਵਿਗਨਤ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਟੁੱਟਦਾ, ਖੜ੍ਹਦਾ, ਲੜ੍ਹਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ 'ਪੁਰਾਣਾ ਸਾਲ ਨਵਾਂ ਸਾਲ' ਦਾ ਕਰਨਲ ਸਵੈਮਾਣ ਨਾਲ ਜਿਊਣ ਦੀ ਕਵਾਇਦ 'ਚ ਹੈ। ਦੋਨੋਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲੇਖਕ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ 'ਚ ਰਹਿਣ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਰਾਣੀ' ਕਹਾਣੀ ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੇ ਨਾਂ ਥੱਲੇ ਔਰਤ ਵੱਲੋਂ ਮਰਦਾਵੀਂ ਹਾਊ ਨੂੰ ਅਪਣਾਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੈਡਮ ਪਾਤਰ (ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਸਬਾਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਜ਼ਾਦੀ ਮਾਣਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਂਦੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਉਸਦੀ ਨੌਕਰਾਣੀ 'ਰਾਣੀ' ਸਵੈਮਾਣ ਨਾਲ ਜਿਊਂਦੀ ਸ਼ਰਾਬੀ ਪਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਲੇਖਕ ਅਖੌਤੀ ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੇ ਪਰਖਚੇ ਉਡਾਕੇ ਸੱਚ ਦੇ ਰੂ-ਬੂ-ਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 'ਠੂੰਹਾਂ' ਕਹਾਣੀ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਿੱਜ ਕੇਂਦਰਤ ਸੋਚ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਆਪਣਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ (ਨੌਕਰੀ/ਸੀਟ) ਹਥਿਆ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ 'ਝੂਠ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ' ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ 'ਚ ਵਿਚਰਦੇ ਮਨੁੱਖ ਉਪਰ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਏ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਇਸ ਕਾਰਣ ਬਣਦੇ ਵਿਗੜਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਝੂਠ ਦੀ ਨੀਂਹ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇ ਕੇ ਸੁਪਨਮਈ ਸੰਸਾਰ 'ਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ਉਸਦੀ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪਾਤਰ ਮਨਦੀਪ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲੇਖਕ ਦੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਾਰੂ ਰਵੱਈਏ ਅਤੇ ਲੜ ਮਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਦੀਆਂ ਧਾਰਣੀ ਹਨ ਉਥੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਿਸੇ ਬੱਝਵੀਂ ਲੀਕ ਤੋਂ ਹੱਟਵੀਆਂ ਹਨ।

ਪਹਿਲਾ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ : ਬਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਗੋਰਕੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ

ਮੁੱਲ : 250 ਰੁ: ਪੰਨੇ : 176

ਪਹਿਲਾ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ ਬਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਦੀ 'ਬਾਬੇ ਦਾਦੇ ਰੱਬ ਰਜਾਦੇ' ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ ਹੈ ਜਿਸ 'ਚ ਪੰਜ ਨਵੇਂ ਲੇਖ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਇਸ ਪੁਸਤਕ 'ਚ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਲੰਮੇ, ਚੌੜੇ, ਗਹਿਰੇ ਨਿੱਜੀ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਪੁੱਠ ਦੇ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਅਮਰੀਕਾ ਤੱਕ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨੇੜਿਓਂ ਦੇਖਣ, ਜਾਣਨ ਤੇ ਸਮਝ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਲਿਖਤ 'ਚ ਬਾਖੂਬੀ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ 'ਜੱਟਾ ਤੇਰੀ ਜੂਨ ਬੁਰੀ' ਲੇਖ 'ਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਹਲਾਤਾਂ ਕਾਰਨ ਵੱਧ ਰਹੀਆਂ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਲੱਭਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਪੁਕਾਰ' ਲੇਖ 'ਚ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਅਮਰੀਕਾ ਸੋਹਣਾ ਪੰਜਾਬ ਮਨਮੋਹਣਾ' ਨਿਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਘਾਟਾਂ ਦਾ ਨਿੰਦਕ ਬਣਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸਿਫਤ/ਤਰੀਫ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਭੁਰਦੇ-ਖੁਰਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ' ਰਾਹੀਂ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਉਹ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਾਂਝਾਂ ਤਿੜਕਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਕਿਸਾਨ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆਵਾਂ, ਤਿੜਕ ਰਿਹਾ ਪਿਆਰ, ਵਿਗੜ ਰਿਹਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਪਦਾਰਥਕ ਹੋੜ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਯਥਾਯੋਗ ਹੱਲ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

100 ਸਫੇ ਦੀ ਬਾਕੀ

ਬਹਿਸ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਕੁੜੀ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਬੁੱਝ ਵੱਲ ਮੁੜ ਗਈ। ਉਸੇ ਵਕਤ ਕੁੜੀ ਉੱਠ ਖੜਦੀ ਹੈ। ਮੁੰਡਾ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਧਖੜ ਸਭ ਦਾ ਬਿੱਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਚੇ ਹੋਏ ਪੈਸੇ ਉਹ ਕੁੜੀ ਦੇ ਪਰਸ ਵਿੱਚ ਤੁੰਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੁੰਡਾ ਤੇ ਕੁੜੀ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਕਾਰ ਵੱਲ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੱਧਖੜ ਵੀ ਲੁੜਕਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਫਿਰ ਘੜੀ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਬਾਰਾਂ ਵੱਜ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਤਿੰਨੋਂ ਦੁਸ਼ਮਣ-ਦੋਸਤ ਨੀਂਦ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਉੱਠ ਕੇ ਢਾਬੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਕਾਰ ਸਟਾਰਟ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਕਾਰ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਸੂਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮਤਵਾਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਅੱਖ ਮਾਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹੌਲੇ ਜਿਹੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਮੁਸਕਾਨ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ। ਕਾਰ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਆਖਰੀ ਬੱਸ ਹਾਲੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਮੈਂ ਹੋਟਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੈਸ ਨਾਲ ਮਸਤੀ ਵਿੱਚ ਪਈ ਮੋਨਾ ਡਾਰਲਿੰਗ ਬਾਰੇ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਖੜੀ ਉਹ ਡਰੀ ਹੋਈ ਔਰਤ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਪਸੀਨੇ ਵਿੱਚ ਚਿੱਪ ਚਿਪ ਕਰਦਾ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖ ਕੇ ਇਸ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਨਫਰਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਬੈਸ ਦੀ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜੌਰਜ ਬੁੱਝ ਦੀ ਜੋ ਹਾਲੇ ਵੀ ਟੀਵੀ ਦੇ ਪਰਦੇ 'ਤੇ ਬੋਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਹਾਲੇ ਵੀ ਪੂਰੇ ਜਲੌਅ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤੇ ਹਾਂ, ਸਦਾਮ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।